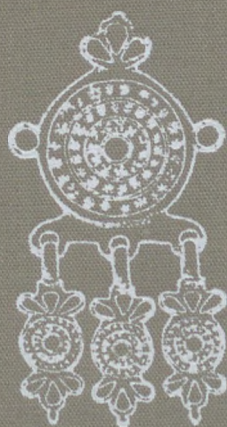

304.868

38
1987
FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XXXVIII

FOLIA

ARCHAEOLOGICA

XXXVIII

MŰZSÁK KÖZMŰVELŐDÉSI KIADÓ, BUDAPEST

1987

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

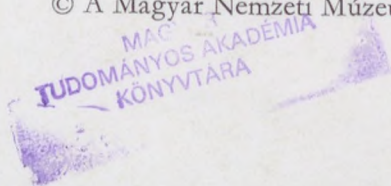
Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő bizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSZKI JÚLIA
SOPRONI SÁNDOR

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

ISSN 0133—2023

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

TARTALOM – INDEX

Viola T. DOBOSI – István VÖRÖS: The Pilisszántó I. Rock-shelter revision A Pilisszántó I. sz. kőfülke revíziója	7 62
István VÖRÖS: An aurochs (<i>Bos primigenius</i> Boj.) skeleton from the Mesolithic peat-bogs at Kecel-Rózsaberek	65
Óstulok (<i>Bos primigenius</i> Boj.) csontváz Kecel-Rózsaberek mezolitikori tözegrétegéből	87
PATAY Pál: A Tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásatásának eddigi eredményei Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Sarkad	89 118
VÖRÖS István: A Tiszalúc-sarkadi rézkori település állatsontleletei (Előzetes jelentés)	121
Animal remains from the Copper Age settlement at Tiszalúc-Sarkad (Preliminary report)	127
Pál PATAY: Einige Worte über die Zisten von Kurd	129
Néhány szó a kurdi cisztákról	140
KEMENCZEI Tibor: A békéscsabai aranylemez	141
Das Goldblech von Békéscsaba	151
Éva B. BÓNIS – Ibolya SELLYE: Römerzeitlicher emaillierter Pferdegeschirrbeschlag aus Visegrád	155
Rómaikori emailos lószerszámveret Visegrádról	169
BÍRÓNÉ SEY Katalin: A pécsváradi éremlelet	171
Der Münzfund von Pécsvárád	189
Attila KISS: Über ein Insigne des Gepidenkönigs OMHARUS von Apahida (Siebenbürgen)	193
Az apahidai gepida király, OMHARUS egyik királyi jelvényéről	218
MESTERHÁZY Károly: Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről	219
Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes	243
GERELYES Ibolya: Sgraffito-díszes török kerámia az ozorai várkastélyból Türkische sgraffitoverzierte Keramik aus dem Burgkastell von Ozora	247 260

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaOrHung	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AH	= Archaeologia Historica, Brno
AI	= Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AnnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Budapest
AntHung	= Antiquitas Hungarica, Budapest
AnzAWW	= Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Wien, Phil-hist. Kl., Wien
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
ASGE	= Arheologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
AT	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua, Budapest
BÁMÉ	= A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BHVg	= Bonner Hefte zur Vorgeschichte, Bonn
BJ	= Bonner Jahrbücher, Köln
Bk	= Barlangkutatás, Budapest
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapest
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
DAG	= Dissertationes Archaeologicae Gandenses, Brugge
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiség-tudományi Intézetéből, Szeged
EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiquae, Helsinki

EUG	= Eiszeitalter und Gegenwart, Öhringen
FMS	= Frühmittelalterliche Studien, Berlin
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
FrÉ	= Földrajzi Értesítő, Budapest
FrK	= Földrajzi Közlemények, Budapest
FtK	= Földtani Közlöny, Budapest
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
HZ	= Historische Zeitschrift, München
IBAI	= Izvestija na Bălgarskija Arheologičeski Institut, Sofia
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
KéB	= Karszt és Barlang, Budapest
KJb	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MBV	= Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MIA	= Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moskva
MNy	= Magyar Nyelv, Budapest
MPK	= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
NZ	= Numismatische Zeitschrift, Wien
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
Pulpudeva	= Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace, Sofia
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
RGA	= Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin – New York
SA	= Sovetskaja Arheologija, Moskva
SAI	= Arheologija SSSR. Svod Arheologičeskih Istočnikov, Moskva – Leningrad
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SIA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SSz	= Soproni Szemle, Sopron
ŠtZ	= Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV, Nitra
StudArch	= Studia Archaeologica, Budapest
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
TGIM	= Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeja, Moskva
UR	= Ungarische Revue, Budapest
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém

The present study is dedicated to
Prof. Miklós Kretzoi on his 80th birthday

THE PILISSZÁNTÓ I. ROCK-SHELTER REVISION

Viola T. DOBOSI – István VÖRÖS

I.

ARCHAEOLOGICAL REVISION

The results of the excavations of the Szeleta cave surprised both Hungarian and foreign experts. No wonder that these discoveries gave a new impetus to the study of the Palaeolithic in Hungary. Within a few years a number of important sites – first of all caves – were excavated. The Pilisszántó (Orosdy) rock shelter is one of them. When in 1946 L. Vértes conducted successful excavations in the small cave near this rock shelter, he marked the two sites with Roman numerals to distinguish them. The former Orosdy rock-shelter became the „Pilisszántó I. rock-shelter (Psz I Rsh), while the other site became the Pilisszántó II. rock-shelter (Psz II Rsh).

TOPOGRAPHY

The Psz I Rsh (in Kadič's first report it is called Orosdy rock-shelter) lies in the vicinity of the village of Pilisszántó, in the rock range of the south-east foot of Mt. Pilis. It is 423 m above sea level: its 10.5 m wide entrance faces east–north-east. The entrance leads to a hall with a funnel. The greatest length of the hall is 8.80 m, its greatest breadth is 9.05 m at the small niche in the rear¹.

HISTORY OF RESEARCH

1912. After report of the enthusiastic tourist and amateur speleologist, I. G. Bekey and a survey made by M. Lenhossék; O. Kadič made trial excavations in the rock-shelter between the 24th and 27th of October. He excavated a 2 m wide, and 6 m long section (later he corrected the length to 4m), the depth of which reached 2 m in some places. Though an extremely rich palaeontological material had come to light from the section, in the absence of archaeological finds he left the further excavations in the hands of T. Kormos².

¹ *Kormos* 1915, 310.

² *Kadič* 1913, 73.

1914. During their survey of the rock-shelter in April T. Kormos and L. Balla found a flint blade³. Systematic excavations began a few weeks later "... because of the World War which broke out in the July of 1914, I was unable to make up the thread of the excavation before October". The work lasted for 8 days. At some places the fill was 3 m thick and it was extremely rich in fossile bones and the remains of the culture of Magdalenian man⁴.

The war caused even more serious problems; the Speleological Department was unable to provide financial assistance which would have been necessary to continue the excavation. It was the Geological Institute that finally helped Kormos, and thus in.

1915, after three weeks' work the excavations were finished. Four weeks and 5 days of exploration altogether yielded 41 tools and 44 000 items of palaeontological material – the latter has not been surpassed since.⁵

1941. According to Kadić's report J. Kerekes committee member of the Hungarian Speleological Society made a study of the rock shelter. Unfortunately, we do not know what this „study” exactly means.⁶

1951. The baulk left by Kormos gradually began collapse. He did not remove it because he did not think it was “worth the trouble” M. Gábori started rescue excavations, but in view of the rich palaeontological material to be expected the work was continued by D. Jánosy.

The removal of the “very small” corner still proved to be fruitful; this part of the fill, representing 1/8 of the whole sequence of layers of the rock shelter yielded 28 additional tools. Considering this ratio it is highly probable that the waste dump thrown aside after Kormos' excavation might also contain tools.

1954. Gábori, Mikós's paper on the excavation was published in this year. Instead of a routine description and discussion of the finds the author attempted a theoretical evaluation. He claimed that the culture represented by the finds of the Pilisszántó rock-shelter could not be the Magdalenian, and also that it cannot be derived from the older Upper Paleolithic culture of Hungary the (i. e. Aurignacian, or the Solutrean). It would rather appear that the Pilisszántó material can be linked to the areas to the north, namely with the Vág valley and the region of Moravany. The Late Aurignacian industry in this regions is of Eastern origin; Moravany is the locality of the classical Kostienki-type point à cran. This tool assemblage is older than the one found at Pilisszántó and microlithic tools already make their appearance in it. The probable route of the east to west migration of this culture started from the Southern Russian steppes, and led westwards in the zone to the N of the Carpathians. Along the valleys of north-south flowing rivers this culture penetrated in to the central parts of the Carpathian Basin.⁷ Even though the terminology has been modified since then, there is no better alternative of the above-mentioned migration route at present.

³ Kadić 1915, 17.

⁴ Kormos 1915, 308.

⁵ Kormos 1915, 308–309.

⁶ Kadić 1942, 20–27.

⁷ Gábori 1954, 6–8.

1957. In the upper yellow cave clay layer of the Jankovich cave L. Vértes found an industry related to that of the Pilisszántó rock shelter. He tried to correlate the layers of the rock shelter with the climatic phases of the Late Würm. On the basis of the not exactly authentic data then available to him he concluded that the sedimentation in the Pilisszántó I. rock shelter had started in the tundra phase of the Würm 2 and lasted till the Alleröd. This period covers also the duration of the Pilisszántó culture. He proposed that this new name be also employed for the other industries known from the Late Glacial sediments of the Transdanubian caves (Pilisszántó, Jankovich, Kiskevély)⁸.

The Pilisszántó industry is unusually poor in tool types, but the manufacture of implements is on a high technological level and the whole assemblage has a homogeneous character.

According to L. Vértes this phenomena can be explained by overspecialization („Höhleneskimo” theory). This population which inhabited the caves of the northeast corner of Transdanubia was influenced by the Swiderian and Gravettian and had genetic links with the Gravettian population living in the steppe. The Pilisszántó industry, however, shows so many individual features that the distinctive names „Höhlengravettian, or „Höhlenepigravettian” are used with good reason. Microlithic industries outside Hungary are mostly known from open-air sites (Western Magdalenian, Hamburghian, Swiderian, Federmesser) and represent the cultures and facies of the same period (from Würm 2 to the Mesolithic).⁹

1957. In his unpublished candidate's dissertation¹⁰ J. Stieber gives a detailed account of the charcoal samples collected from the rock shelter. Unfortunately it is by now practically impossible to establish which samples represent the botanical material published by Kormos in his 1915 monograph. Kormos had collected charcoal from all the three layers; they were determined by F. Hollendonner — though only in part satisfactorily.¹¹ Lower diluvium yielded *Coniferae*, *Ulmus*, *Quercus*, *Fraxinus*, while the Middle diluvium yielded *Coniferae* and *Quercus*. The fragments of branches were unsuitable for species determination, but the genera are still thrive in the region today.

In his dissertation Stieber mentioned 156 charcoal samples, of which 147 belong to deciduous trees and the other 19 to coniferae. He managed to determine the exact stratigraphical position only in one case; the lower, yellowish brown layer yielded *Corylus*, *Cornus*, *Carpinus*, *Acer*, *Tilia*, *Fraxinus* and *Quercus*, suggesting the presence of a deciduous forests rich in species, and mixed with *Pinus* and *Abies*.¹²

1959. In his analysis of the Glacial sediments of caves Vértes maintains his 1957 opinion. According to him the age of the layer sequence in the rock-shelter covers the period between Würm 2 and the Boreal phase.¹³

He reconstructs the climate as follows: the lowermost layer (Kormos' layer D 7) of the rock shelter had been deposited during a cold, humid period (though char-

⁸ Vértes 1957, 3–16.

⁹ Vértes 1957, 15–16.

¹⁰ Stieber 1957, 364.

¹¹ Kormos 1915, 483–494.

¹² Stieber 1957, 364–366.

¹³ Vértes 1959, 102–108.

coals do not corroborate this!). He claims that the glacial maximum was during the development of Kormos' D 3 layer, while the uppermost, D 1 layer belongs already to the Postglacial period.¹⁴

1964. M. Gábori's comprehensive work on the Hungarian Late Palaeolithic was published this year. In this book he refines his former theory based on his thorough knowledge of the Late Palaeolithic of the Ukrainian–South Russian region.

According to him the Estern Gravettian culture had migrated westwards in several waves from the South-Russian–Podolian areas as far as the eastern boundary area of the Magdalenian groups migrating from west to east. The Earliest Eastern Gravettian wave had no southern ramification, only a younger Gravettian wave reached the Carpathian Basin via the Western Slovakian valleys. It was this population which established the open-air sites in the Danube Bend and also left the tool assemblages found in the nearby caves.¹⁵ The Late Palaeolithic material of Hungary differs somewhat from the industries found in the Gravettian heartland. This can be attributed to the fact that the central parts of the Carpathian population and lie outside its more closed distribution areas.¹⁶

Gábori proposed the name "Pilisszántó group" for the finds recovered from the above-mentioned caves. The Swiderian influence discernible on the tools justifies this new name. Its age is not older than the Würm 3.¹⁷

1965. In his handbook written on the Hungarian Palaeolithic and Mesolithic L. Vértes discussed the finds as the remains of a culture of "full rights". Nevertheless, he did not suppress his doubts: "This name is not really partly because we are not convinced whether we are describing a really homogeneous culture with this comprehensive name, and partly because it is not clear whether this culture really has more links with Gravettian culture than with the Magdalenian – at least in the three typical Transdanubian localities."¹⁸

Only three localities of the Pilisszántó culture, namely the three Transdanubian caves, contain archeological material suitable for evaluation (Pilisszántó, Kiskévélly, Jankovich Upper.) The Late Glacial finds of the other 8 caves are scarce, atypical and consist only of very few implements. As for the localities in the Bükk Mt. (Petényi, Peskő, Balla, Ballavölgyi, Diósgyőr-Tapolca, Görömböly-Tapolca, Uppony II) the most one can say is that their population was con-temporaneous with that of the Pilisszántó rock-shelter. Even though the Szelim cave is near to the assumed heartland of the Pilisszántó culture, its B 1 layer (with *Dicrostonyx*) yielded only a few small unretouched blades.¹⁹

1967. The summary of Stieber's theses was published in this year.²⁰ On the basis of his and Hollendonner's results he assigns the layer sequence of the rock shelter to the "lower Magdalenian" which corresponds to the 7th vegetation

¹⁴ Vértes 1959, 123–125.

¹⁵ Gábori 1964, 21–29.

¹⁶ Gábori 1964, 23.

¹⁷ Gábori 1964, 61.

¹⁸ Vértes 1965, 203.

¹⁹ Vértes 1965, 204–210.

²⁰ Stieber 1967, 308–317.

phase of the Würm.²¹ This is the last of the three interstadials intercalated between the four cold continental phases of the Würm. In the higher regions of the mountains there were continental coniferous forests (taiga), while on the southern slopes and in the lower regions there were hot very dense deciduous coniferous and mixed deciduous forests, with extensive thin brushwood. The characteristic vegetation of the hilly regions and lowlands was the climatic steppe. This was the most arid and most continental of the three interstadials, though its temperature was not too low.²²

1970. In his summary written on the history of research of the Palaeolithic in Hungary between 1945 and 1968, Gábori expressed his regret on the lack of new advances in the study of the "Höhlengravettian" group excavated in the caves of NE Transdanubia. According to him the most relevant question on the assemblage of finds is whether the population which lived in the Würm 3 maximum period belonged to a Gravettian group with a specialized way of life or whether its culture should be linked to the industries of open-air sites. This cave sites were only temporary hunters camps.²³

1977. In this year Gábori published a review of the most significant archaeological results of the Hungarian speleological research. While in his earlier review the possible connection between the Pilisszántó-type find assemblages and the open-air sites was merely a hypothesis, here it is presented as a probable fact, even though Gábori adds that it needs further proof. Gábori attributes one of the characteristic features of the group that the caves contain only backed blades and micro-points, to the topographical position of the caves; the sites lie on the slopes of the fringes of mountains, facing to open lowlands. He thinks that it was the activity in the caves which was specific and not the population itself.²⁴

1978. In his discussion of the Late Palaeolithic of the Pannonian Basin, J. K. Kozłowski criticizes Vértes and Gábori because of their ideas on Swiderian influences on the Pilisszántó culture. Kozłowski thinks that the flat retouch applied on the ventral faces of the bases of small backed blades originated rather from the Willendorfian.²⁵

1979. In his comprehensive study, D. Jánosy, the other participant of the 1951 excavation, divides the layer sequence of the small rear "niche" of the cave into three parts, following Kormos' division. On the basis of the extremely rich fauna the first faunal level of the Late Würm (Upper Pleistocene, phase "C" represents an arctic tundra, i. e. the Pilisszántó fauna phase.²⁶ (This fauna phase will be discussed in detail by István Vörös; see below)

²¹ Stieber 1967, Tabl. I–II.

²² Stieber 1967, 314.

²³ Gábori 1970, 363.

²⁴ Gábori 1977, 37–38.

²⁵ J. K. Kozłowski 1968, 55–56.

²⁶ The Pilisszántó fauna phase was introduced by KRETZOI, M. in: Kretzoi–Vértes 1965; Jánosy 1979, 178.

STRATIGRAPHY (FIG. 1)

The only expert who was able to study the whole layer sequence was T. Kormos who carries out this study with his usual thoroughness. In this account we shall follow his stratigraphical descriptions. It is to be regretted that the stratigraphical position of archaeological finds was not registered accurately.

Layer "A" average thickness: 50 cm, thick greyish brown humus, mixed with limestone rubble. It contains a hearth layer, Bronze Age and Medieval sherds.

Layer "D"₁: 15 cm thick, light yellow, loose cave loess with limestone rubble. A calcareous, clayey, fine sediment with bones.

Layer "D"₂: 20 cm thick, darker, slightly reddish-yellow layer, rich in bones. It can be distinguished from the previous layer only on the basis of its shade.

Layer "D"₃: 22 cm thick, with few limestone rubble, greenish-grey with fewer bones.

Layer "D"₄: 18 cm thick, greyish-yellow with a few finds.

Layer "D"₅: 22 cm thick, well distinguishable rusty brown layer. It is very rich in owls' pellets and small polished pebbles originating from the gizzard of birds.

Layer "D"₆: 22 cm thick ashy grey layer with a brown shade. It contained numerous small bones, the proportion of cave bear increased in this layer.

Layer "D"_{6/a}: There was a 3–4 cm thick rusty brown level at the base of layer D₆ which was full of fossil "coils". *"The most significant traces of human activity came to light from this layer (i. e. from D₆ and D_{6/a})"*²⁷ (Fig. 2.).

Layer "D"₇: 73 cm thick, greyish-brown sediment containing many limestone rubble and big rock lumps overlying the Dachstein limestone bedrock. The sediment is loose, ashy grey; it contains only a few bones.

Kormos mentioned that the limestone rock bottom rose slightly toward the rear wall of the rock-shelter, therefore the layers sloped downward and toward the entrance of the cave. The group of layers D_{3–5} becomes thinner in a lenticular shape and near the big rock layers D_{1–2} and D_{6–7} had a direct contact with each other (Fig. 1.).

Kormos thought such a minute discussion of the layer sequence to be unnecessary in terms of chronology and divided the palaeontological and archaeological material into three parts: Lower, Middle and Upper diluvium. An information on the archaeological-stratigraphical position of implements: the infilling "contains the remains of the Magdalenian culture from the lowermost part till the part underlying the alluvium."²⁹ Unfortunately this vague statement could be taken to both to the fauna and to the scarce archaeological material.

L. Vértes too found Kormos' tripartite division a little rough. The fill shows a definite change just around layers D_{3–5} (Middle Diluvium) therefore this crucial phase should have been further subdivided.³⁰

Since the rock-shelter is already fully excavated, it is no longer possible to relive the stratigraphical observations.

²⁷ Kormos 1915, 312–116.

²⁸ Kormos 1915, 18.

²⁹ Kormos 1915, 318–319.

³⁰ Vértes 1959, 104.

PILISSZÁNTÓ I. ROCKSHELTER

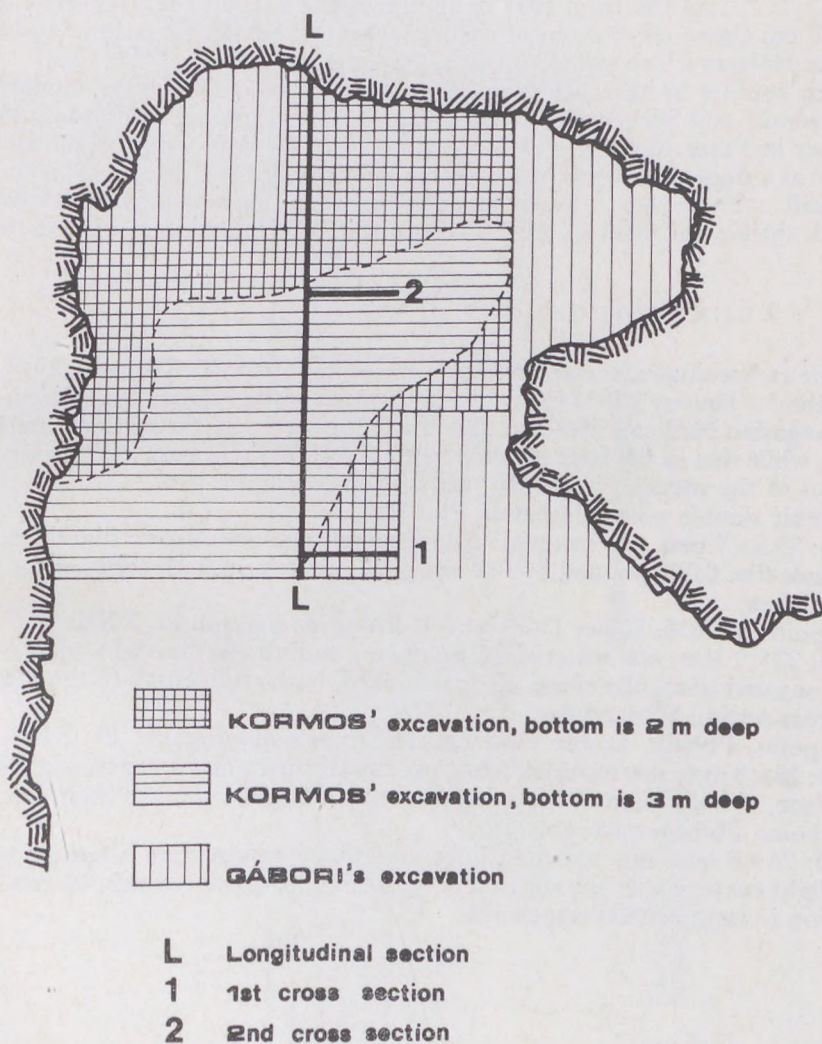

Fig. 1.
1. ábra

Pilisszántó I. rockshelter. Plan.
 Pilisszántó I. kőfülke, alaprajz.

HEARTH REMAINS (FIGS. 2, 3)

During his excavations Kormos observed the following:

"Layer A": "during the formation of this sediment the presence of prehistoric man... is proven by several cracked and partly burnt animal bones, and a hearth layer with charcoal and ash."³¹ "Layer D₁₋₂" "...in the yellow layer there were big rock lumps, that has since been removed; while in the lower part of the darker yellow layer... I found a thin hearth-layer about 40 cm in length."³² Layer D₇: "...in the front part of the northern wall, in the lowermost grey layer, 20 cm above the bottom of the rock-shelter I found a 2 m long and 2 m thick hearth-layer which yielded intact pieces of charcoal"³³.

This appears to have been the hearth that yielded the charcoal studied by Hollendonner and Stieber. Below layer D₇ "on the weathered limestone surface: after they had excavated layer D₇, "clearing away the limestone cliff protruding below it as a slope, at a depth of cca. 30 cm below layer D₇ I discovered a hearth. This small — 20 cm long — hearth made by prehistoric man on the bedrock before the rock shelter was filled in, is the earliest trace of human occupation there."³⁴

ARCHAEOLOGICAL MATERIAL (FIGS. 4-7)

The archaeological material which came to light from T. Kormos's 1914-15 and Gábori-Jánosy's 1951 excavations, is stored in the Palaeolithic collection of the Hungarian National Museum. The inventory serial of the earlier material is Pb/N^o, while that of the later material is Pb 51/N^o. If a more exact stratigraphical position of the material is known, we shall also indicate it.

microlithic double point (fléchette), Pb 51/123.

D: 23.5×7 mm, raw material: red (Szentgál-type) radiolarite. slightly curved blade-like flake, pointed by fine marginal retouch on both edges of its ventral face;

blade point, Pb/636, Upper Diluvium (Kormos monograph Pl. XXII. 3).

D: 33×9 mm, raw material: (Carpathian) radiolarite the right edge of the elongated triangular shape blade is backed, in the full length of the edge, its cross-section is triangular.

blade point, Pb/642, Lower Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 12).

D: 28×8 mm, raw material: white patinated hornstone distal part of a pointed blade, its base is struck crosswise, there is a marginal retouch on its left edge

blade point, Pb/644, microgravette

D: 26×8 mm, raw material: light grey flint its right edge is backed with a slight curve, on its left edge there is a scanty marginal retouch, its cross-section is asymmetrical trapezoidal

³¹ Kormos 1915, 312.

³² Kormos 1915, 318.

³³ Kormos 1915, 318.

³⁴ Kormos 1915, 316.

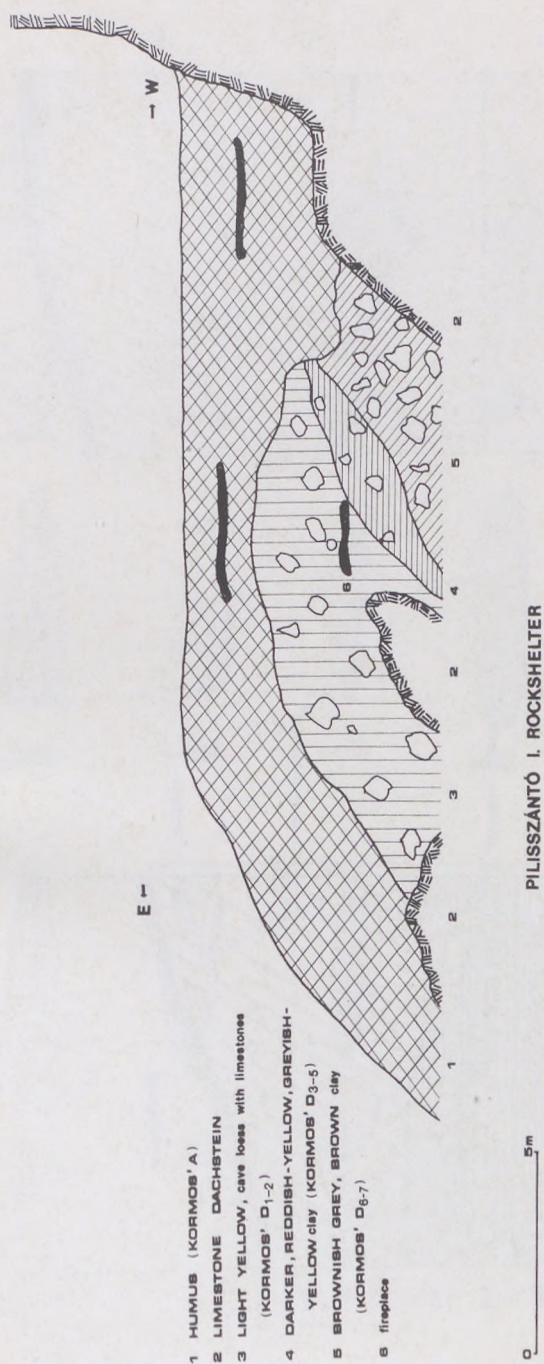

Fig. 2. Pilisszántó I. longitudinal section
2. ábra Pilisszántó I. hosszmetset.

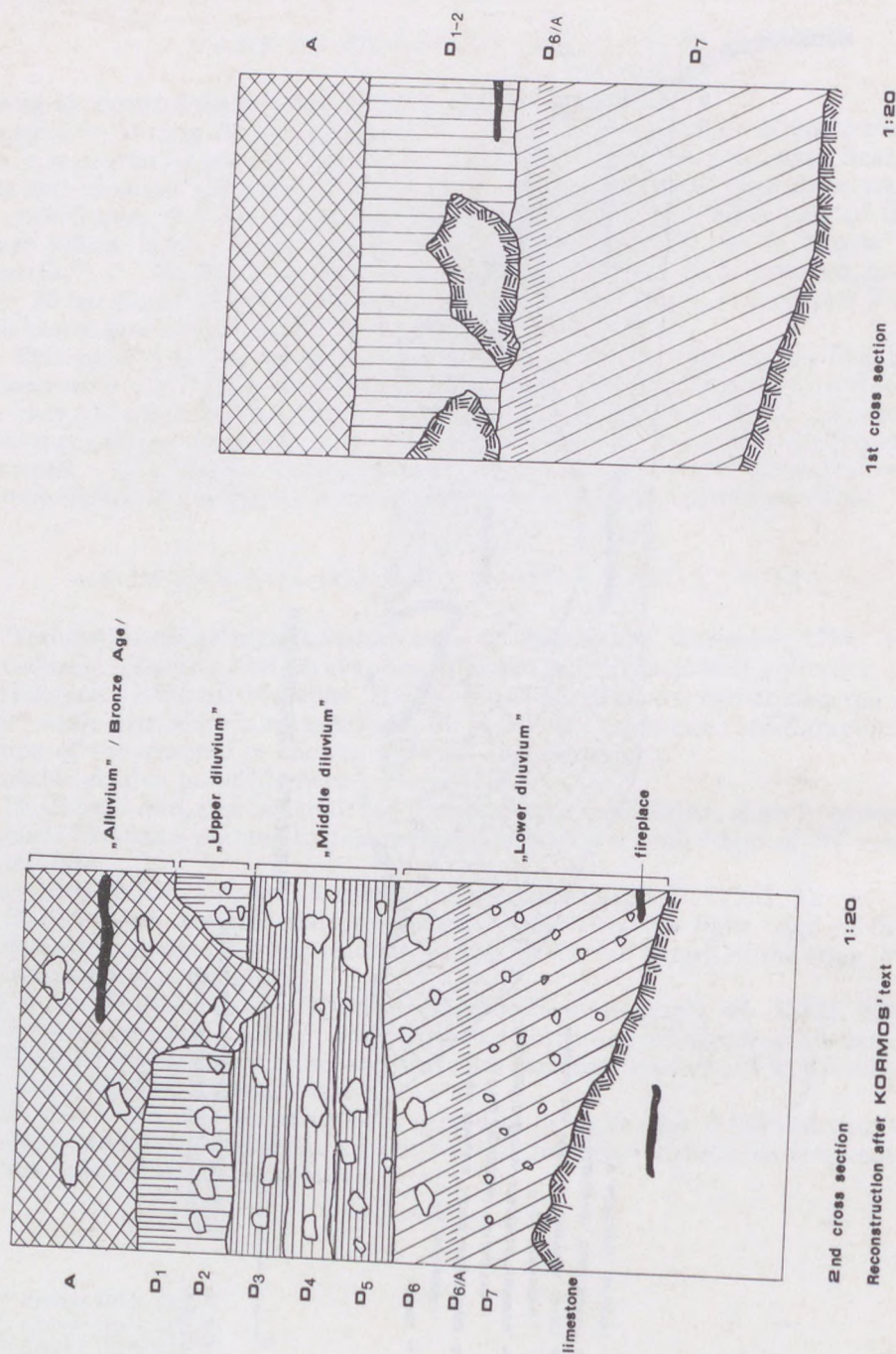

Fig. 3.
 3. ábra
 Pilisszántó I. 1st and 2nd cross-section.
 Pilisszántó I. 1. és 2. keresztmetszet.

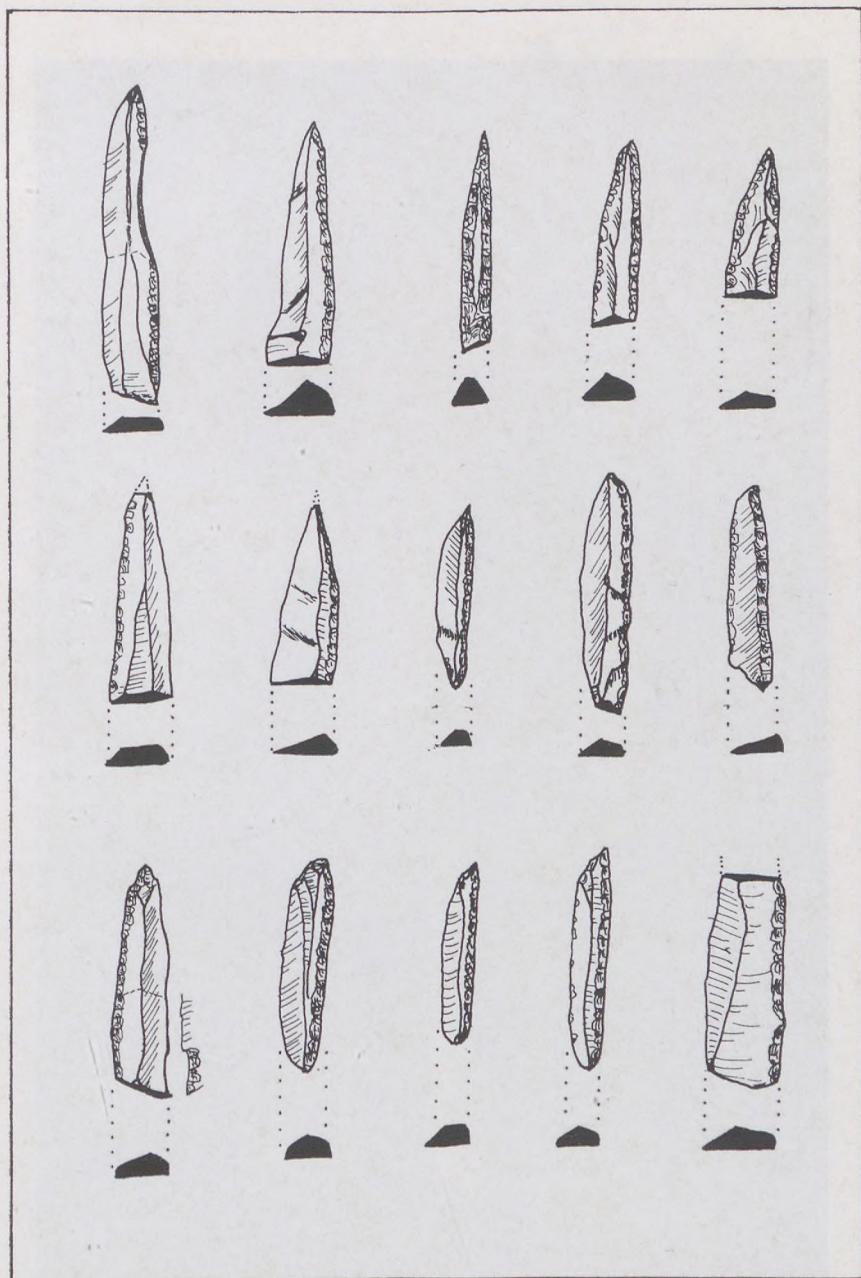

Fig. 4.
4. ábra

Microlithic stone tools, Pilisszántó I. 1:1
Mikrolitikus kőeszközök Pilisszántó I. 1:1.

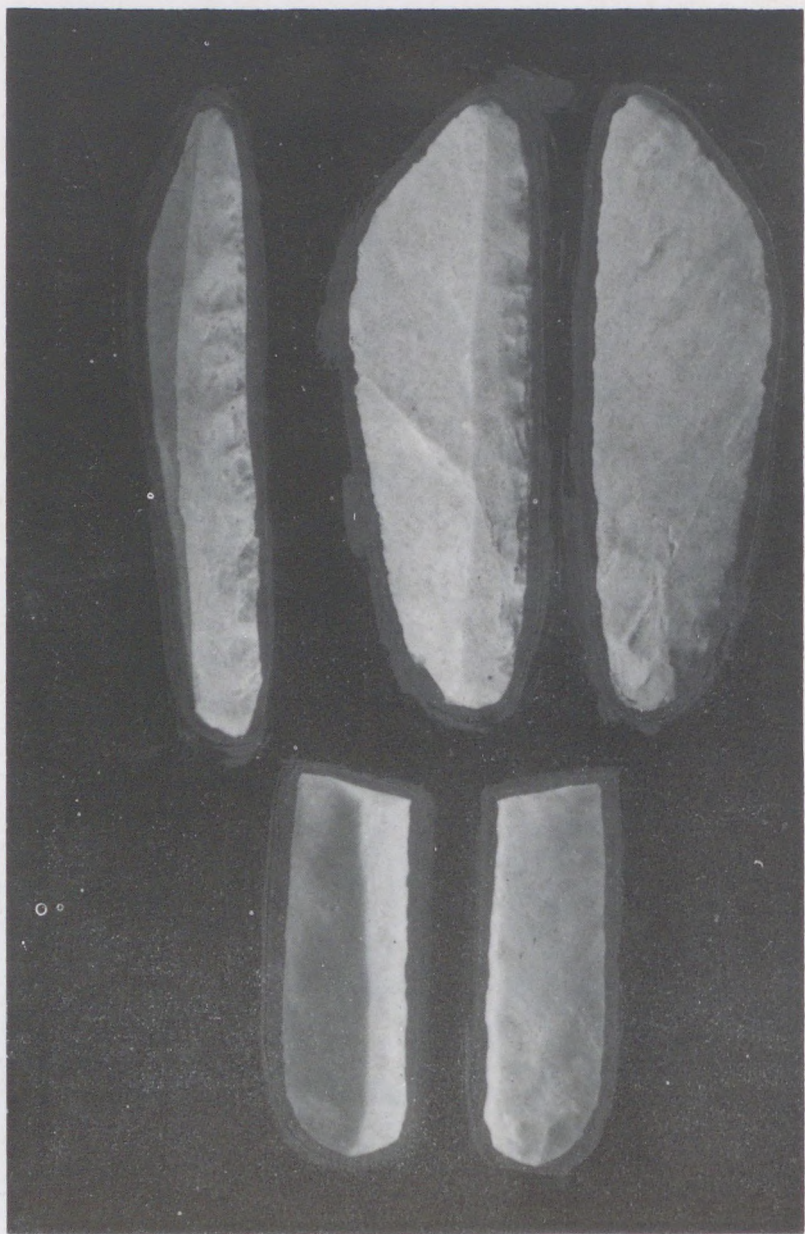

Fig. 5. Stone tools 2:1.
5. ábra Kőeszközök 2:1

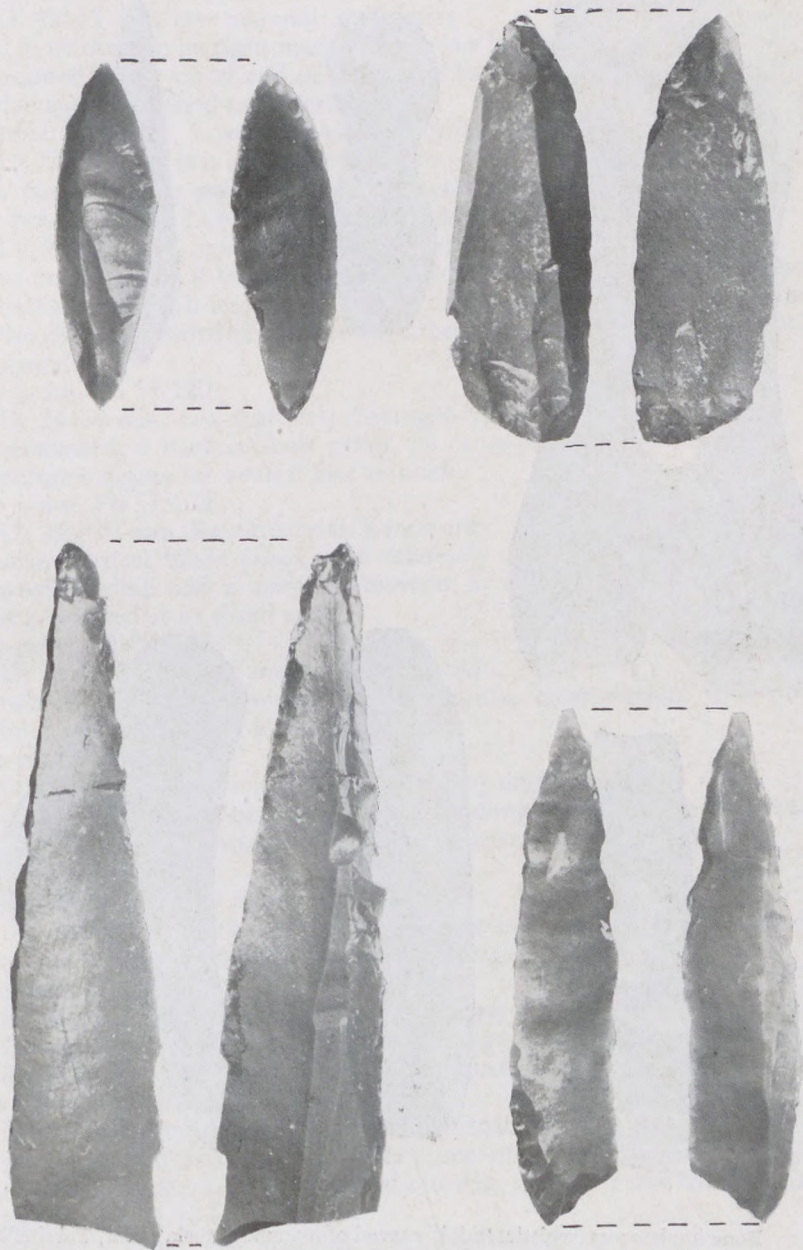

Fig. 6. Stone tools retouched on ventral edge 2:1
6. ábra Kőeszközök hátoldali megmunkálással 2:1

Fig. 7.

Bone implements (whistle, "idol" carved of mammoth tusk, point, *Turritella turris*, canine fragment of *Ursus spelaeus*)

7. ábra

Csont tárgyak (síp, mammut-agyarból faragott „idol” hegy, *Turritella turris*, medve-szemfog töredékek) 2:1.

blade point, Pb/648, Lower Diluvium (Kormos's monograph Pl. XXII. 14)

D: 43×8 mm, raw material: radiolarite

it is worked on its right margin, there is a bilateral truncation at its base, it is pointed at the distal end of its ventral face. The narrow blade shows recent damage, it is glued together.

blade point, Pb/652, Lower diluvium (Kormos's monograph, Fig. 10)

D: 29×4 mm, raw material: obsidian

a narrow blade point of excellent workmanship, both edges are backed

blade point, Pb/657, Lower diluvium (Kormos's monograph Fig. 9. c)

D: 48×10 mm, raw material: radiolarite

its cross-section is trapezoidal, the blade is narrow, pointed, its right edge is backed in its full length, on its left edge scanty traces of workmanship. In the distal one-third of the left edge there is a flat ventral face retouch. Type specimen.

blade point, Pb 51/120

D: 34×8 mm, raw material: (Szentgál-type) radiolarite

asymmetrical backed blade point, its cross-section is triangular, its base is pointed slightly by ventral face retouch

blade point, Pb 51/122

D: 29×10 mm, Raw material: hornstone

asymmetrical blade point on a relatively wide blade, it has a semi-abrupt workmanship and a marginal retouch, at its base it is ventrally truncated, it is pointed at its distal end.

blade-point, Pb 51/124

D: 25.4×5 mm, raw material: radiolarite

backed blade with asymmetrical triangular cross-section, it is pointed at both ends by ventral face scaly retouch

blade-point, Pb 51/129

D: 39×7 mm, raw material: (Carpathian) radiolarite

Gravettian-type blade point, its tip is missing, its right edge is backed, on its left edge there is a marginal retouch, its base is obliquely struck?

blade-point, Pb 51/130

D: 39×7 mm, raw material: radiolarite

the right edge of the slightly curved blade is backed, on its left edge there is a scanty marginal retouch and recent damage

blade-point, Pb 51/140

D: 28.5×6 mm, raw material: chalcedony

Gravettian-type blade point, its right edge is backed, on its left edge there are scant traces of working, its base is obliquely struck

blade point, Pb 51/131

D: 26.4×6 mm, raw material: black hornstone

microgravette, asymmetrical blade point, its left edge is semi-abrupt, its right edge is manufactured by marginal retouch, there is a tiny fresh damage on it

blade point, Pb 51/133

D: 18.5×7 mm, raw material: black hornstone

it is (the tip?) non-Gravettian-type asymmetrical blade point with a broad base. There is an intensive marginal retouch along the left edge and a scanty one along the right edge, its base is struck crosswise,

blade point, Pb 51/137

D: 21.5×6 mm, raw material: hornstone(?)

distal part of a blade point. Its base is obliquely cut off there is a semi-abrupt manufacture on its left edge, there is an oblique plane near the tip, the ventral face is slightly ribbed

fragment of blade point, Pb 51/169.5.

D: 28×8 mm, its raw material is dark grey hornstone

the cross-section of the blade is triangular, its sides are steep. The right edge is retouched in its full length, the left one is retouched only near the (broken off) tip

fragment of a blade point, Pb 51/169. 2.

D: 21×7 mm, raw material: radiolarite from the Bakony Mts.

distal fragment of a very regular blade point, its marginal retouch gradually develops to be backing near the tip

blade, Pb 51/121

D: 29×6 mm, raw material: chalcedony

flat with triangular cross-section, traces of use on the margins, marginal retouch at the base on the ventral face; (burin?)

sickle shaped – semicircularly curved blade, Pb/883 d.

D: 24×6 mm, raw material: dark grey hornstone

the outer curved margin of the blade is completely backed

blade, Pb/627 Upper Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 5)

D: 20×4 mm, raw material: hornstone

middle part fragment of a blade with high ridge, there is retouch/acute angular backing on the surface of its right plane

blade, Pb/628

D: 25×4 mm, raw material: greenish-grey hornstone

high blade with trapezoidal cross-section its right edge is regularly worked, on its proximal end there is a cut off on the ventral surface

blade, Pb/629

D: 25×8 mm raw material: black, slightly transparent hornstone irregular flat blade, its right edge is backed on its full length, there is a burin-like plane on the distal end

blade, Pb/640

D: 19×4 mm, raw material: grey transparent flint

middle part fragment of a very finely and carefully worked backed blade, truncated?

blade, Pb/631

D: 19×4 mm, raw material: transparent grey hornstone fine blade with regular trapezoidal cross-section, the right edge is backed in its full length, on the left edge there is a marginal retouch; finely made, slightly lobate

blade, Pb/632 Upper Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 7)

D: 30×7 mm, raw material: transparent flint (hydroquartzite?) pointed blade with triangular cross-section, marginal retouch on its right edge, its proximal end becomes thick, the ventral face is ribbed

blade, Pb/633, Middle Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 9)

D: 32×8 mm, raw material: radiolarite

slightly curved blade with irregular trapezoidal cross-section, its left edge

- is backed in its full length, there is a marginal retouch in the proximal one-third of the right edge
- blade, Pb/634, Upper Diluvium (Kormos's monograph Pl. XXII. 6)
D: 32×7 mm, raw material: radiolarite
pointed blade, there is a steep backed workmanship slightly lobate, on the right edge of the blade, the base is oblique
- blade, Pb/635, Upper Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 4)
D: 31×6 mm, raw material: radiolarite
slightly curved blade with asymmetrical cross-section, its right edge is backed
- blade, Pb/639, Upper Diluvium (Kormos's monograph, M. XXII. 1)
D: 30×12 mm, raw material: flint
distal part of a flat blade with triangular cross-section, its upper end is rounded, the proximal end is struck crosswise, the left edge is backed in its full length
- blade Pb/640, Upper Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 2)
D: 31×6 mm, raw material: radiolarite
its ventral face is smooth, the edges are straight, its right edge is abruptly backed, damaged
- blade, Pb/641
D: 28×6 mm, raw material: radiolarite
damaged, broken blade, there is a regular backed edge in it (right one), flat ventral face plane on its distal end
- blade, Pb/643
D: 35×6 mm, raw material: dark grey hornstone backed blade, regular abrupt workmanship on its right edge, a scanty marginal retouch on its left edge, its cross-section is asymmetrical, tapering ventral face retouch at the tip
- blade, Pb/645, Lower Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 11)
D: 25×6 mm, raw material: light grey hornstone
distal part of a backed blade, its lower part is obliquely struck
- blade, Pb/646
D: 22×4 mm, raw material: radiolarite
very fine blade with a straight back and edges, its right edge is backed in its full length, the ventral face is slightly ribbed
- blade, Pb/653, Lower Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 10)
D: 31×6 mm, raw material: light grey hornstone
blade with straight back and regular triangular cross-section. Its left edge is backed in its full length, there is a ventral scaly retouch on its both ends, flattened and pointed
- blade, Pb/654
D: 28×5 mm, raw material: flint
regular, typical backed blade, along the full length of its left edge there is orthogonal retouch, the proximal end of its right edge is backed, after it there is only marginal retouch on it. There is a fine, chisel-like workmanship on its tip
- blade, Pb/655, Lower Diluvium (Kormos's monograph Pl. XXII. 15).
D: 31×10 mm, raw material: radiolarite
wide, slightly crescent-shaped blade, its cross-section is asymmetrical, along its left edge it is backed, tapering on its ventral-face.

blade, Pb/656, Lower Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 13)

D: 43×13 mm, raw material: greenish-grey flint

asymmetrical, with a flat triangular cross-section, its right edge is backed on its full length, it is straight. Along its left, curved edge there is marginal retouch, on its ventral face scalar retouch near the base

blade, Pb/883 c.

D: 24×14 mm, raw material: light greenish-grey hornstone

distal fragment of a flat blade with trapezoidal cross-section, its proximal part is struck obliquely; finely backed in the full length of its right edge

blade, Pb 51/117

D: 11×9 mm, raw material: chalcedony

fragment of a microlithic blade, its cross-section is flat and triangular, its right edge is backed

blade, Pb 51/118

D: 19×8 mm, raw material: chalcedony

distal fragment of a microlithic blade, its base is struck crosswise, there is a semi-abrupt workmanship on its right edge the left edge is slightly curved with marginal retouch

blade, Pb 51/119

D: 26×4 mm, raw material: jasper

narrow, slightly curved blade, its right edge is backed in its full length, it is slightly notched in the middle of the left edge, a small dorsal face workmanship on the left edge at the base.

blade, Pb 51/127

D: 30×7 mm, raw material: hornstone

high blade with trapezoid cross-section, its left edge is backed in its full length, there is a small ventral face retouch at its base

blade, Pb 51/128

D: 29×9 mm, raw material: light grey hornstone

fragment of a backed blade, the proximal part of a regular blade, its upper plane is obliquely struck, its base is rounded off by dorsal face workmanship

blade, Pb 51/132

D: 18×8 mm, raw material: flint

proximal part of a backed blade, its right edge is abruptly worked in its full length, its base is pointed by backing

blade, Pb 51/134

D: 34.6×7 mm, raw material: hornstone

blade with trapezoidal cross-section, there is a semi-abrupt retouch on its right edge and a marginal retouch on its left edge; it is damaged

blade, Pb 51/135

D: 25.5×6.6 mm, raw material: radiolarite

slightly irregular, atypical blade, its right edge is backed, on the proximal end of its left edge there is a small retouch, its ventral face is ribbed

blade, Pb 51/138

D: 33×7 mm, raw material: chalcedony

it has a trapezoidal cross-section, its right edge is backed, its distal end becomes flat

blade, Pb 51/169. 1.

D: 28×8 mms, its raw material: red radiolarite (from the Bakony Mts.)
high blade with triangular cross-section, its right edge is backed, there is a tapering retouch at its base on the dorsal face

blade, Pb/637, Upper Diluvium (Kormos's monograph, Pl. XXII. 8)

M: 25×10 mm, raw material: dark grey hornstone
proximal part of a high blade with trapezoidal cross-section, struck cross-wise, the ventral face is ribbed, unretouched

blade, Pb/638

D: 33×9 mm, raw material: (Carpathian) radiolarite
twisted blade-like flake, partly with the crust of the nodule, unretouched

blade, Pb/883 a.

D: 22×21 mm, raw material: grey hornstone
proximal part of a wide, flat blade with trapezoidal cross-section, its distal part is struck obliquely, unretouched?

blade, Pb/883 h.

D: 11×6 mm, raw material: radiolarite middle fragment of a blade with triangular cross-section unretouched

blade, Pb 51/116

D: 24×16 mm, raw material: transparent hornstone (chalcedony)
middle fragment of a flat blade with triangular cross-section, its dorsal face is ribbed, unretouched

blade, Pb/883. b.

D: 32×14 mm, raw material: yellow flint
middle part fragment of slightly curved blade with triangular cross-section, it is struck obliquely twice, trapezoid

core rim — blade-like flake, Pb/576

D: 72×20 mm, raw material: greenish-grey flint curved-twisted tablette, with retouched ridge

flake, Pb/883 g.

D: 12×9 mm, raw material: silex
shapeless flake with a bulb of Upper Palaeolithic character, unretouched

blade, Pb/647, Lower Diluvium (Kormos's monograph Pl. XXII. 16).

D: 42×5 mm, raw material: flint
slightly curved blade with irregular cross-section, the ventral face is slightly ribbed, there is a scanty marginal retouch on its left edge, traces of wear.

blade, Pb/883. e.

D: 18×9 mm, raw material: hornstone
distal part of a fine, flat blade, there is a pearly retouch in the full length of its left edge, its proximal part is obliquely struck

blade, Pb/883 f.

D: 15×9 mm, raw material: light grey hornstone
blade-like flake, its cross-section is triangular, middle fragment with scanty traces of wear

blade, Pb 51/136

D: 31×8 mm, raw material: radiolarite
flat blade with a triangular cross-section, there is a marginal retouch on its

left edge, there is a scalar retouch on its ventral face, its has an atypical borer-like tip
blade, Pb 51/169.4.

D: 125×10 mm, raw material: obsidian

flat blade with triangular cross-section and pointed base, recently broken

L. Vértes assigned the finds inventorized under No Pb 51/169 to the material of the Pilisszántó rock-shelter merely on typological grounds. He selected them from those items which had reached the Hungarian National Museum from the Hungarian Geological Institute.

The finds inventorized under No Pb 51/125 (blade fragment), Pb 51/126 (precessed flake) and Pb 51/139 (fragment of a microlithic blade) are lost.

Other finds:

charred animal bones (Pb/650): 9 items

cave bear tooth blade (Pb/574): 2 items

Turritella turris (Pb/575) a fragmentary specimen, the hole on it does not seem to be an artificial one (Kormos's monograph, p. 338).

"Finger biscuit idol" (Pb/651 c.) a finger biscuit-shaped "ornament" carved from mammoth-tusk (?); its surface was polished one of its ends is broken.
pipe (Pb/649): a perforated rein deer phalanx. Kormos does not mention it in his original paper!

bone point (Pb/651/b): broken tip of a bone awl or a spear; it is carved, graved, subsequently polished. (Kormos's monograph, p. 337, Fig. 13). D: 24×6 mm.

"The one-lined primitive bone harpoon" (Pb/651.a.) which even Kormos regarded as an "experiment" is no longer considered an object worked by human hards. It is nothing more but a peculiarly split bone-fragment.

ON THE RELATIONS OF THE PILISSZÁNTÓ INDUSTRY

The rock shelter yielded 66 implements. The proportion of blade points to backed is approximately $1/3$ to $2/3$. There are no other typical implements in the tool assemblage. This unique feature of the tool-kit led the excavator to attribute this phenomenon to the special function of the site. It is exactly this peculiar feature that caused difficulties is the cultural definition of the finds, and that prompted widely differing interpretations of this assemblage. Kormos, in accordance with the knowledge and scientific fashion of his age and with characteristic typological precision assigned the finds to the Magdalenian culture.

Gábori noted the weak points of the above definition and, with his thorough knowledge of the new results of Soviet research, favoured an eastern origin for the culture which had arrived to Hungary via northern routes.

Vértes on the other hand emphasized the degree of difference from both the Magdalenian and Gravettian cultures, rather than the similarities and thus he created a new culture.

Let us now review the available evidence:

The microlithic technique

This technique is known from numerous sites from the Urals to the Atlantic and from the Paudorf (Arcy, Denekamp, Mende Upper etc.) on — that is from the older Upper Palaeolithic until the Mesolithic.

Ventral face retouch

is a slightly more diagnostic trait than the previous one. It is known in tool assemblages which contain Gravettian points from the Rhine valley to the South Russian steppe, in the period between 25 000 and the Holocene.³⁵ At Mainz-Linsenberg the proportion of backed blades is 30 per cent, and flat ventral face retouch also makes its appearance.³⁶ At the same time, both these typological features have been reported from the Gönnersdorf site that is younger by at least an entire climatic phase.³⁷

As regards the regions which had a greater influence on the history of the central parts of the Carpathian Basin, the new culture characterized by backed blades, Gravettian points and, partly, by flat ventral face retouch, appears in layer 5 of Willendorf II. The internal development of this culture could be traced until layer 9 on this site.³⁸ This internal development is reflected not only in the changed of the characteristics of different types, but also in the changes of their proportions within the tool assemblage. According to Felgenhauer backed blades, blades, with flat ventral face retouch and Gravettian points are among the distinctive features of the industry at Aggsbach. In 1951 he assigned this site to the Upper Aurignacian (Aurignacian V, with shouldered blades). This old publication and somewhat outdated terminology is mentioned here because it is one of the rare papers whose author also quotes Hungarian analogies: in tracing the origins of obsidian, he mentioned Pilisszántó.³⁹

In connection with ventral face workmanship, to a few words on the Swiderian are necessary. According to J. K. Kozłowski and S. K. Kozłowski, the Swiderian can be characterised as follows: the ecological change following the end of the Alleröd interstadial, had again created tundra vegetation in the Southern Polish lowlands, with a dominance of reindeer. This obviously affected the material culture as well, since it compelled the aboriginal population to switch to a new, specialized way of life. Wherever ecological changes are evident, there appear new cultures, that can be interpreted as the adaptation of the Late Palaeolithic population to the new environment. One of these adaptations is Swiderian: a younger derivative of the Lyngby culture distributed on the northern margin of the Alleröd forest zone. It can be characterized by shouldered points.⁴⁰

J. Hillebrand was the first to suggest possible influences from the Swiderian, an Early Holocene culture rooted in the Gravettian, on the industries of the Car-

³⁵ K. J. Narr 1955.; Bergovaja 1960, 1984.

³⁶ Hahn 1969, 80. Fig. 5, 7.

³⁷ Bosinski 1969, 24., abb. 13.

³⁸ Felgenbauer 1956–1959. Abb. 29, 43, 44.

³⁹ Felgenbauer 1951, 236–237.

⁴⁰ Kozłowski–Kozłowski 1979, 57–59.

pathian Basin. He was quick to perceive the possible connections of local Upper Palaeolithic cultures to the north and east.⁴¹

It is the firm belief of the present author that a Swiderian → Pilisszántó descent should be rejected because of the following facts:

- The uppermost (D_{1-2}) layers of the Pilisszántó I rock shelter deposited in a cold tundra vegetation phase are at least one climatic phase older than the Swiderian tundra which followed the Alleröd. I should here like to emphasize that this fact does in no way support proposals for a reversed genetic connection.
- Ventral face processing regarded as a technological-typological prerequisite is not an exclusive trait.
- The typological features and dimensions of the Swiderian differ fundamentally from those of the Pilisszántó industry.⁴²

Unfortunately, Miklós Gábori's theory on a local Mesolithic with Gravetto-Swiderian and Swidero-Tardenoisian components is still no more than a hypothesis because of the lack of authentic finds.⁴³

Fléchette

This type could be helpful to derermine age and culture. This small point was distinguished at the site of La Gravette in 1933. It is a double point made on a flat, leaf-shaped blade; on both of its curved margins there is semi-abrupt retouch. Dimensions: length: between 24 and 72 mm; beradth between 8 and 17 mm; Average approx. 40–42 mm × 11 mm.⁴⁴

According to Otte this type usually occurs together with Gravettian points on most sites. At Aggsbach where they were found in a high proportion, the typological changes and dimensional modifications a could be easily traced.⁴⁵

As regards the date of the archaeological finds from the Pilisszántó I rock shelter, it should be borne in mind that together with Gravettian points fléchette, appears already as early as about 25 000 (environs of Cracow, Willendorf and, later, Cejkov, etc.).

General review

A reiew of the recent publications on the Upper Palaeolithic of Central Europe clearly shows that tool-assemblages of such a narrow typological range have not yet been reported. At the localities of the so-called Eastern Gravettian culture complex we can observe the following: the first industry, which can be characterized by backed blades, appears in the interpleniglacial in the N margin of the Carpathian range, in an area where eastern influences have its greatest effects and simultaneously with the Western-European Castelperronian.⁴⁶ It must here be noted that while the name "Eastern Gravettian culture" is widely

⁴¹ Hillebrand 1935, 19, 35.

⁴² Kozłowski 1979, Fig. 39; Kozłowski – Kozłowski 1981, 154–157.

⁴³ Gábori 1957, 8–52. 22.

⁴⁴ Brézillon 1958, 222–223.

⁴⁵ Otte 1981, 95, 104.

⁴⁶ Kozłowski 1983, 67.

accepted and employed in Central Europe it is practically unknown or downright rejected in Russian literature). This industry is synchronous with Kostenki 8 (Telmanskaja), with its material being relatively poor compared to that of its vicinity.⁴⁷

Between the 28–21st millennia (In the Upper pleniglacial as defined by Kozłowski)⁴⁸ a sudden flourishing of this culture can be observed. These population groups, hunting herd steppe animals, populated vast areas. The Pavlovian culture can be characterized by a variety of burins, microlithic blades, Gravettian points, flechettes and Kostienki-type knives. J. K. Kozłowski—S. K. Kozłowski: Moravian type backed blade industry, Otte: group 4.⁴⁹

Ventral face processing of blades appears at the end of this period in the cold phase of the second pleniglacial, from Molodova through Aggsbach to layers 7–8 of Willendorf II. Otte: group 5.⁵⁰

Between the 23th and 17th millennia. At the end (?) of the last phase of the cold maximum, new groups of the Gravettian complex appeared. They can be characterized by shouldered blades (Craców-Spadzista, Moravany, Nitra), microlithic blades and artistic carvings.

J. K. Kozłowski—S. K. Kozłowski: Kostienki-type backed blade tool assemblage Otte: group 6.⁵¹

After the 17th millenennium it is the finds of Mammutova cave that represent the last well definable tool-assemblage.

J. K. Kozłowski—S. K. Kozłowski: Eastern Ukrainian- or Dniester-type backed blade industry
Otte: group 7.

That the Upper Palaeolithic of Hungary is somewhat neglected in these summaries is mostly our fault. The rash chronological interpretation of the Szeleta culture, negligence of Bodrogkeresztúr-Henye and the vague definition of the Ságvárian⁵³ all contributed to the “yes, we’ve heard of it” attitude to be found in foreign publications.

Hungarian sites

If cultural identity is taken *sensu stricto*, one finds that there is not a single site in Hungary the industry of which could be related to that of the Pilisszántó I rock-shelter.

It is a topographical evidence that first of all the sites in the neighbourhood of the Pilisszántó I rock shelter need be surveyed.

⁴⁷ Kozłowski 1985. 116.

⁴⁸ Pleniglacial II: From Paudorf to Dyras I, in: Járαι—Komlódi 1966.

⁴⁹ Kozłowski 1983, 49–82.; Otte 1981.; Otte 1980, 173–197.;

⁵⁰ Otte 1981, 135.

⁵¹ Otte 1981, 135–136.; Kozłowski 1969, 197–213.; Kozłowski—Kozłowski 1979, Map 6.

⁵² Otte 1981, 136.; Kozłowski 1969. 197–213.;

⁵³ Otte 1981, 136.; Kozłowski—Kozłowski 1979, 80–81. Kozłowski, J. K. 1979. 821–835.

119 tools came to light at *Pilismarót-Öregke dűlő* (1957)⁵⁴. The 104–110th items of the type list are: three backed blades, 2 microgravettes and microlithic fragments. They represent almost 5 per cent of the whole assemblage. According to Gábori's opinion "it is conspicuous at the first sight that microlithic technique is barely represented."⁵⁵

Recent excavations uncovered several open-air sites on the margin of the Dunazug Mts., on terraces and in river valleys. Two of which lie at Pilismarót: *Pilismarót-Diós* and *Pilismarót-Pálrét*.^{56, 57}

The two sites are seasonal hunters' camps, both have only one occupation level. At the same time, the variability of the material found on these sites surpasses the usual find assemblage from similar sites (amber, engraved stones, molluscs used as trinkets, rock-crystal, etc.)

The type list is as follows:

Tools	Pilismarót-Diós	Pilismarót-Pálrét
scraper		
end-scarper	19	9
semicircular	2	3
other	2	1
altogether	23	13
burin	28	17
borer (?)	5	1
side-scarper	—	1
hollowed chisel (?)	—	1
rostrorarinata (?)	—	1
core	17	6
Upper Palaeol.		
with planing edge	6	3
worked fragments		
of rims and tablettes,		
waste	9	9
blade		
retouched	16	6
unretouched	168	61
flake		
worked	9	11
leaf-shaped	7	2
microliths		
backed blade	17	—
blade-point	3	—

Within the closed area of the Dunazug Mts. Pilismarót-Diós is the only locality known so far where the proportion of microliths is so high; approximately 13.5 per cent.

Consequently the only open-air settlement of the population of the Pilisszántó I. rock-shelter is the Pilismarót-Diós site.

⁵⁴ Gábori—Gábori 1957, 58.

⁵⁵ Gábori 1964, 54.

⁵⁶ Dobosi 1981, 9–21.

⁵⁷ Dobosi—Vörös—Krolopp—Szabó—Ringer—Schweitzer 1983, 287–210.

CHRONOLOGY

The following chronological scheme can be outlined for the Late-Würm period.⁵⁸

Millennia BP	Geochronol. level	Archeol. chron. C 14 years	Climatic zones interstadials
16	Tápiósüly h ₁	Pilismarót <i>Pálrét 1</i>	(Laugerie-)
18	?	Pilismarót Diós (?) <i>Ságvár</i> <i>Madaras</i> <i>Arka</i>	<i>Lascaux</i> Ságvár
20	Tápiósüly h ₂	Pilismarót-Diós (?) (Pilismarót Pálrét 2)	Tursac ⁵⁹

V. D.

II.

THE MAMMAL FAUNA OF THE
PILISSZÁNTÓ I ROCK SHELTER

The animal remains found during the first excavation in the rock shelter conducted by O. Kadic in 1912 were determined by Gy. Éhik. He published 14 mammal species from the yellow clay (later D₁₋₂) layer of the rock shelter (Rsh). Among these finds a metacarpal which he had determined as belonging to *Hystrix* later proved to be that of *Castor* (Table 1)⁶⁰.

The animal remains of the large-scale excavations conducted in 1914–15 were determined with an exemplary promptness and precision by T. Kormos and K. Lambrecht. The results of the excavations were published in a complex monograph in 1916⁶¹ using an interdisciplinary approach, well ahead of its time.

The Pilisszántó I rock shelter (Psz I Rsh) is still the most complete and richest locality of the so-called "Postglacial; Magdalenian" period, used in the outdated sense.

The Psz I Rsh with its special tool assemblage and its "palaeoethnological problems", as well as with the richest avifauna and mammal fauna of the Hunga-

⁵⁸ Geyh—Schweitzer—Vértes—Vogel 1969, 5–18.;

Gábori—Csánk 1970, 10.; Dobosi 1967, 192.; Pécsi—Pécsiné—Szébényi—Hahn—Schweitzer—Pevzner 1977, 128–131.;

⁵⁹ Chaline 165–166.

⁶⁰ Éhik 1914, 89. Previously called Orosdy rock-shelter; Kormos 1915, 340.

⁶¹ Kormos 1915. Bird remains were determined by Lambrecht, K., plant remains by Hollen-donner, F., while the human remains were identified by Bartucz, L.

rian Late Upper Pleistocene first became a standard type for the Palaeolithic and palaeontological investigations⁶², a real or imaginary prototype for other sites, and later an increasingly neuralgic spot of Palaeolithic research. The contradictions in cultural determination, chronology and in the environmental reconstruction carried out on the basis of the flora and fauna, as well as the between the faunas of the upper and lower layer groups have become more readily apparent as a result of recent studies, calling for a thorough reappraisal.

This is why in 1951 M. Gábori and, later, D. Jánosy (between the 20th and 30th of June) carried out a test excavation in the right side “small rear niche” of the Rsh⁶³.

The labels to the animal remains collected in 1951 bear the following remarks: „humus, upper yellow, lower yellowish-brown, reddish-brown” layers. The Pleistocene macromammal remains may have belonged to Kormos’ middle group of layers (D₃₋₅): they are *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Ursus spelaeus*, *Leo spelaeus*, *Cervus elaphus*, *Rangifer tarandus*, *Rupicapra rupicapra*, *Sus scrofa* and *Equus sp.*⁶⁴ (Table 1., 2).

The fine-stratigraphical/chronological evaluation of the palaeontological material of the Psz I Rsh is impeded by several factors:

(1) an oblique, eroded layer sequence — the layer sequence in the Psz I Rsh slopes by cca 30° in a west — east direction and by cca 15–20° in a south — north direction. Since the division of the fill into 7 layers became possible only at the end of the excavation on the basis of the two western profiles, the material which had come to light before hand could not be linked to particular layers. The “horizontal” excavation of the oblique layers resulted in that finds from the entire layer sequence were assigned to the same niveau! In the frontal, 1–4 m section of the Rsh the upper and lower groups of layers were stratified over each other, while the middle one had been eroded and is absent in this area (see Dobosi’s Fig. 1., 2).

(2) Prehistoric intrusions. The prehistoric pit dug into the layer sequence of the Rsh reached to the rock bottom. When this pit was excavated material from the lower and middle layer groups were thrown the surface, into the upper layers, causing further confusion in the material of lower and upper layers.

(3) Tripartite division. T. Kormos dated the entire layer sequence of the Rsh to the “postglacial” period in view of the uniformity of the finds, the “Magdalenian” tools, and did not divide the archaeological material according to levels. This would obviously had been impossible subsequently. Therefore he divided both the layer sequence and the archaeological material into three parts, in accordance with the general archaeological and palaeontological practice of his age:

- (1) Upper layer group (ULG): levels D₁₋₂
- (2) Middle layer group (MLG): levels D₃₋₄₋₅
- (3) Lower layer group (LLG) : levels D_{6-6/a-7}

One consequence of the above-mentioned excavation and sampling tech-

⁶² Gábori 1954; Vértes 1957, 1965; Kretzoi 1957.

⁶³ Gábori 1954; Jánosy 1979, 145.

⁶⁴ I would like to express my gratitude to JÁNOSSY, D. for the species list of the macromammal finds from the 1951 excavation.

Table 1.

FAUNAL LIST OF THE MAMMALS FROM THE PILISSZÁNTÓ I RSH
(AFTER KORMOS 1915, JÁNOSSY 1979)

Layers Years	LLG	MLG		ULG	
	1914–15	1914–15	1951	1912	1914–15
<i>Talpa europaea</i>	166	31		+	171
<i>Desmana moschata hungarica</i>	1	1			—
<i>Sorex areneus</i>	1				1
<i>Crocidura sp. ind.</i>	—	1			—
<i>Ursus spelaeus</i>	72	14	+		8
<i>Canis lupus</i>	6	2	+		9
<i>Alopex lagopus</i>	(2)	—			4
<i>Vulpes vulpes</i>	15	5	+		47
<i>Meles meles</i>	—	1			—
<i>Lutra lutra</i>	—	—			1
<i>Martes martes</i>	2	—		+	1
<i>Mustela erminea</i>	27	6			36
<i>Mustela nivalis</i>	3	3			2
<i>Putorius robustus</i>	15	—			20
<i>Gulo gulo</i>	(2)	—			2
<i>Crocotta spelaea</i>	1	—			3
<i>Leo spelaeus</i>	4	2	+		2
<i>Lynx lynx</i>	7	—			4
<i>Lepus timidus</i> (only scapula)	(320)	56	+	+	250
<i>Ochotona pusilla</i>	750	188		+	1536
<i>Cricetus cricetus</i>	3	—		+	27
<i>Cricetiscus songorus</i>	—	7			11
<i>Myodes glareolus</i>	5	4			12
<i>Dicrostonyx torquatus</i>	(14)	18		+	445
<i>Microtus arvalis</i>	12	6		+	67
<i>Microtus agrestis</i>	1	—			5
<i>Microtus economus</i>	1	—			9
<i>Microtus gregalis</i>	11	6		+	64
<i>Microtus nivalis</i>	6	—			53
<i>Arvicola terrestris</i>	151	10		+	376
<i>Citellus citelloides</i>	46	7			101
<i>Citellus major</i>	—	—		+	1
<i>Castor fiber</i>	—	—		+	6
<i>Cervus elaphus maral</i>	9	—	+		4
„ <i>Megaloceros giganteus</i> ”	5	—			—
„ <i>Capreolus capreolus</i> ”	1	—			—
<i>Rangifer tarandus</i>	(495)	114	+	+	793
„ <i>Bos primigenius</i> ”	1	1			1
„ <i>Capra ibex</i> ”	3	—			1
<i>Rupicapra rupicapra</i>	29	7	+	+	12
<i>Sus scrofa</i>	—	—	+		—
<i>Equus „caballus”</i>	23	6	+	+	20
<i>Coelodonta antiquitatis</i>	3	—			—
<i>Mammuthus primigenius</i>	—	—			1
	2188	496			4096
<i>Homo sapiens</i>	1				

Numbers in brackets refer to younger faunal elements

Table 2.

REVISED LIST OF THE HUNTED MAMMALS FROM THE PILISSZÁNTÓ
RSH I., 1912–1915, 1951. (NUMBER OF BONES)

Layers	Lower D _{7-6/a-6}	Middle D ₅₋₄₋₃	Upper D ₂₋₁	Sum.	%
<i>Canis lupus</i>	6	2 +	9	17	8.00
<i>Vulpes vulpes</i>	15	5 +	48	68	32.07
<i>Alopex lagopus</i>	(2)		2	4	1.89
<i>Ursus spelaeus</i>	72	14 +	8	94	44.34
<i>Meles meles</i>	—	1	—	1	0.47
<i>Lutra lutra</i>	—	—	1	1	0.47
<i>Gulo gulo</i>	(2)	—	2	4	1.89
<i>Crocotta spelaeus</i>	1	—	3	4	1.89
<i>Leo spelaeus</i>	4	2 +	2	8	3.78
<i>Lynx lynx</i>	7	—	4	11	5.20
	109	24	79	212	100.00
<i>Cervus elaphus maral</i>	9	— +	3	12	0.78
<i>Rangifer tarandus</i>	(495)	114 +	801	1410	91.38
<i>Rupicapra rupicapra</i>	32	11 +	13	56	3.63
<i>Bison priscus</i>	2	1	2	5	0.32
<i>Sus scrofa</i>	—	— +	—	+	
<i>Equus germanicus</i>	23	2 +	25	50	3.63
<i>Equus sp. II.</i>	—	4	2	6	
<i>Coelodonta antiquitatis</i>	3	—	—	3	0.19
<i>Mammuthus primigenius</i>	1	—	—	1	0.07
	565	132	846	1543	100.00
Total	674	156	925	1755	

+ — Remains from the 1951 excavation.

Numbers in brackets refer to younger faunal elements

niques, as well as of the prehistoric intrusion is that animal remains of different ages had got into secondary position, e. g. *Mammuthus* into the upper group of layers; while *Rangifer*, *Gulo*, *Alopex*, *Lepus* and also the bird species, e. g. the grouse, into the lower group of layers.

In the Psz I Rsh a 40 m² surface had been excavated to a depth of 2–3 m. During the excavation of the sediments the animal remains were collected on the spot. Only a small quantity of sediments from all layer groups was washed. In spite of this an enormous quantity of animal remains — almost 36 000 bird and 6790 mammal remains — were collected.

Mammal remains were determined by T. Kormos: the Rsh yielded a total of 43 mammal species; 36 had come to light from the LLG; 23 from the MLG and 37 from the ULG⁶⁵ (Table 1).

The human remains from the lowermost D₇ level of the LLG was determined by L. Bartucz. It is a *ph I. digit₁ ant.*, and had most probably belonged to a female.⁶⁶

⁶⁵ Kormos 1915, 423–424. The data published by Vértes, L. 1965, 203, is erroneous.

⁶⁶ Kormos 1915, 339. On page 341 Kormos, T. erroneously assigns the remain with layer D₄.

Fig. 1.—1. *abra*: 1. *Leo spelaeus* dp₃ sin., 2. *Leo spelaeus* dp₃ dext., 3. *Leo spalaeus* dp₃ dext.
 4. *Canis lupus* mt II. dext., 5. *Crocotta spelaeus* mc V. sin. dist., 6. *Cervus elaphus* maral C sup., 7. *Cervus elaphus* maral C sup. 8. *Leo spelaeus* ph I. ant. digit 2. dext.,
 9. *Crocotta spalaeus* ph II. 10. *Leo spelaeus* ph. I. ant. digit 2. sin., 11. *Crocotta spelaeus* ph II., 12. *Leo spelaeus* ph I. ant. digit 5. dext.

PILISSZÁNTÓI - I. Kf.

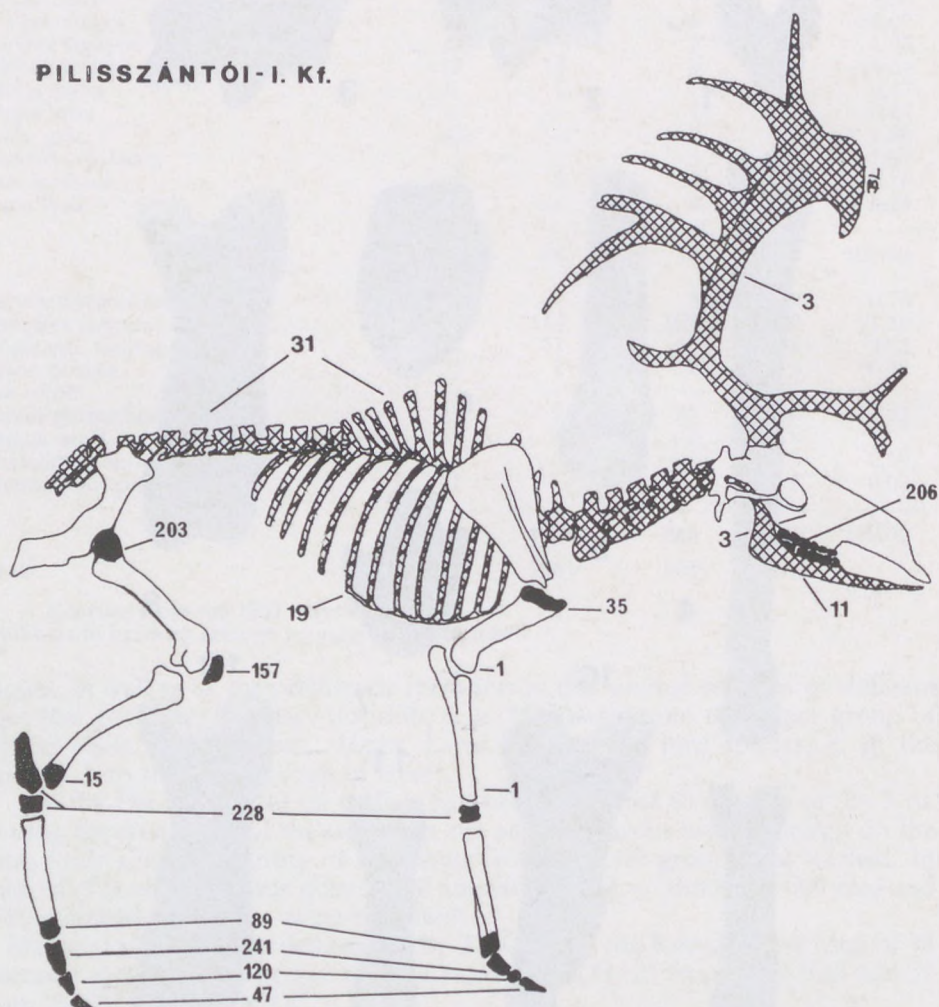

Fig. 2. — 2. ábra: Anatomical distribution of the reindeer remains of the Pilisszántó I Rock Shelter.
A Pilisszántói I kőfülke rénszarvas maradványainak anatómiai megoszlása.

HUNTED ANIMALS OF THE PSZ I RSH

The stratigraphical and chronological reappraisal of the mammal finds from the Psz I Rsh required first of all the control of the species determinations. The next task was a careful re-reading of Kormos's text in the hope of finding useful information on the stratigraphic position of animal remains. The most important information that could thus be extracted is follows⁶⁷.

ULG: D₁ — occupation site of carnivores and human beings, several micromammals, the presence of *Lepus* and *Rangifer*; *Ursus spelaeus* is absent, there are many animal bones.

D₂ — *Ursus* is present in small number. Many animal bones; hearth.

MLG: D₃₋₄ — few animal bones.

D₅ — many micromammals, grouses, nest of birds of prey.

LLG: D₆ — many micromammals, *Ursus* is dominant.

D_{6/a} — "micromammal layer", nest of birds of prey. "The most significant traces of human activity had come to light from this layer".

D₇ — fewer animal bones. "Kiskevély tooth blade", *Homo* remains; hearth.

The Psz I Rsh yielded the remains of 19 mammals killed as game animals, offering valuable information on the palaeontology of hunting (Table 2).

Ursus spelaeus is present in all three layer groups, its number gradually decreased upwards. The distribution of carnivores is rather even; *Lutra* occurs only in the ULG. *Gulo* appears in a younger phase of the fauna history of the Carpathian Basin than the revised age of the LLG⁶⁸.

It would appear that the two ph II. remains belonged to the ULG. *Meles* remains have only been reported from the MLG.

The other carnivores could have occurred throughout the entire layer sequence. Unfortunately, the study of their appearance or disappearance, and the analysis of further changes in their distribution ratio is by now impossible.

The following species must be omitted from the list of herbivores:

1., *Megaloceros giganteus* — the M inf (juv. fragm.), revised: *Bison* M sup. The lat. ph.; the 2 ph II. fragm. and the I inf. corona fragm. are missing. They most probably belong to the Maral deer. All from the LLG.

2. *Capreolus capreolus* — corpus mandibulae dext. with dp₂ fragm. and dp₃. Revised: *Rangifer tarandus* from the LLG.

3., *Capra ibex* — juv. mp dist. epiph. Revised: *Rupicapra* mc sin. dist. epiph. from ULG. The 3 upper teeth from LLG are absent; on the basis of the photos they are also *Rupicapra* remains⁶⁹

4., All the *Bos primigenius* remains belong to *Bison*.

⁶⁷ Kormos 1915, 313–322.

⁶⁸ Vörös 1987.

⁶⁹ Kormos 1915, Table 23. 9–10–11. *Rupicapra*.

FUR ANIMALS

The remains of 10 fur animals came to light from the Psz I Rsh: *Ursus spelaeus* and 4 medium size (*Vulpes*, *Alopex*, *Meles*, *Lutra*), as well as 5 large size (*Leo*, *Crocotta*, *Canis*, *Gulo*, *Lynx*) carnivores.

Ursus spelaeus – 94 specimens sps.

72 sps. in the LLG; 14 sps. in the MLG; 8 sps. in the ULG + D₂ (4 teeth and 4 phalanges). The anatomical distribution of the remains was not published by Kormos, T⁷⁰, the finds are missing. The remains belong to infantile and juvenile individuals.

Canis lupus – 17 sps.

LLG: femur dext. dist., mt II. dext. (prox. epiph. damaged, Fig.1.4), 4 ph I.

MLG: 2 ph I. missing. ULG: M¹ dext. fragm. (crown dimensions: L 18; Br 18.5 ms), calcaneus dext. (gnawn), 7 ph I. (3 ph I. are missing).

Vulpes vulpes – 68 sps.

LLG: 3 corpus mandibulae sin., M₁ sin., 2 C sup., humerus fragm., tibia fragm., mc II., calcaneus, 3 ph I., 2 femur fragm., MLG: skull fragm., C sup., femur fragm., mc., ph I. ULG: maxilla dext. fragm., 3 C sup., P⁴ ext., corpus mandibulae sin. and 3 dext., 2 mandibulae fragm., C inf. sin., P₂, 2 humerus fragm., 2 radius fragm., 3 ulna fragm., 2 femur fragm., 8 tibia fragm., 2 calcaneus, 11 mc/mt., 4 ph I., os priapi.

Alopex lagopus – 4 sps.

LLG: corpus mandibulae sin., mc V. dext. (L 32.5 mms).

ULG: corpus mandibulae sin., C inf. sin.

Meles meles – 1 sps.

MLG: humerus sin. dist.

Lutra lutra – 1sp.

ULG: C inf. sin.

Gulo gulo – 4 sps.

LLG: 2 ph II.; ULG: ph II., ph II. dist.

Crocotta spelaeus – 4 sps.

LLG: I inf.; ULG: mc V. sin. dist. (Fig.1.5), 2 ph II. (Fig.1. 9,11).

Leo spelaeus – 8 sps.

LLG: 2 dp³ dext. (Fig. 1. 2, 3), dp₃ sin. (Fig. 1. 1), ph I. digit₂ ant. sin. (dist. epiph. damaged, Fig. 1. 10). MLG: ph II. digit₅ post. sin. (prox. epiph. unfused), ph I. digit₂ ant. dext. (Fig. 1. 8). ULG: dp₄ missing, ph. I. digit₅ ant. dext. (Fig. 1. 12).

Lynx lynx – 11 sps.

LLG: C inf. sin., 3 patella, astragalus dext., ph I-II.

ULG: 4 ph I.

With the exception of *Vulpes* which was the prey of both the palaeolithic hunters and of the bird of prey and/or beasts of prey, only *Canis lupus* has a so-called meaty-limb bone: a femur dist. fragm. Neither the trunk bones, nor the meaty-limb bones of the other carnivores were recovered from the Psz I Rsh.

⁷⁰ Kormos 1915, 344–346.

HERBIVORES

The remains of 9 herbivores species are known from the Psz I Rsh.

Cervus elaphus maral — 12 sps.

LLG: 2 caninus sup. (Fig. 1. 6, 7), 3 I inf. (all are missing), 4 ph I. dist. (Fig 4. 3–7).

ULG: scaphoideum (C_r) missing, cuneiforme (T_{2-3}) missing, os sesamoideum inf. — revised. *Bison priscus* (Fig. 3. 10), ph. I. dist. (Fig. 4. 3–7).

The dimensions of the intact C sup: L 18, Br 11, H 27 mm.

The open root, L 14, Br 2 mm.

The dimensions of the ph I. dist. epiph. are very large; these dimensions surpass those of the Upper Pleistocene European red deer (Istállóskő C III), but they are smaller than the dimensions of *Alces* (Istállóskő C III; Bodrogkeresztúr). After some hesitation T. Kormos determined these enormous „Cervus-like” remains as belonging to the „altai-wapiti” (*Cervus maral* var. *asiatica* Severtz.)⁷¹. *Rangifer tarandus* — 1410 sps.

LLG: 495; MLG: 114; ULG: 801. (Table 3).

The anatomical distribution of the *Rangifer* remains is listed in Table 3. There are only two young antler fragm. and one massacred antler. Skull and mandible fragments are few in number. The isolated teeth are predominantly deciduous teeth. Scapula and pelvis bones of *Rangifer* are completely missing; foreleg bones are represented only by a single humerus and a single radius dist. fragm. All the other humeri are represented by the caput humeri only, while femora also by the caput femori. Only the non-ossified dist. eph. ov tibiae and metapodia are present. Patellae, carpus/tarsus bones and ossa phalangi were found in a conspicuously high number. There were very few vertebrae and ribs (Table 3, Fig. 2).

Among the *Rangifer* remains of the Psz I Rsh the meaty limbs and the knuckles — as well as sesamoidea — are represented in an almost identical proportion (28.08% and 28.94%); they are followed by the bones of the dry limbs (23.62%), of the head region (15.82%) and of the trunk region (3.54%) (Table 4).

On the basis of the bone and the teeth remains the smallest number of *Rangifer* individuals has been estimated as 100.

The age of *Rangifer* individuals estimated from the dentition and the ossification of the epiphyses of long bones shows the following distribution:

Years	Teeth	Bones	Total
0–1	24	6	30
1–3		10	10
4–6		70	70
	24	86	110 individuals

Owing to the low number of measurable long bones and astragalus bones, a sexual differentiation based on bone measurements is impossible. The high

⁷¹ Kormos 1915, 385–396.

Table 3.

THE DISTRIBUTION OF RANGIFER REMAINS AT THE PILISSZÁNTÓ
I RSH, SÁGVÁR AND PILISMARÓT-PÁLRET (NUMBER OF BONES)

Skeletal elements	PILISSZÁNTÓ			I Rsh	SÁRVÁR	PILISMARÓT- Pálret
	L	M	U	Total	Total	Total
Antler	—	—	2	2	35	—
Massacred Antlers	—	—	1	1	32	—
Maxilla	—	—	3	3	9	3
Mandibula	3	—	8	11	40	5
Isolated Teeth	40	7	159	206	978	39
Vertebrae	24	—	7	31	20	14
Costae	—	—	14	14	27	97
Stenebrae	2	—	3	5	—	—
Scapula	—	—	—	—	23	23
Humerus	19	4	13	36	13	7
Radius	1	—	—	1	11	1
Ulna	—	—	—	—	2	2
Pelvis	—	—	—	—	1	12
Femur	84	34	85	203	9	36
Patella	60	9	88	157	2	—
Tibia	7	3	5	15	36	47
Carpale/Tarsale	90	17	121	228	156	7
Sesamoideum	—	—	—	—	—	—
Metacarpus/Metatarsus/ pseudo mp	41	11	37	89	48	53
Os phalangis I.	85	15	141	241	+	34
Os ph. II.	37	12	71	120	1	8
Os ph. III.	2	2	43	47	+	5
Os ph. I-III.	—	—	—	—	+	—
	495	114	801	1410	1488	390

numbers of deciduous and embryos premolar teeth suggest an autumnal and winter mortality and/or killing period, while the only infantile massacred antler suggests a winter one. Metapodia and phalangis bones at the same time indicate a springtime mortality and/or killing period.

Rupicapra rupicapra — 56 sps.

LLG: P² dext., M¹ dext., M³ sin., corpus mandibulae dext., M₂ sin. and dext., humerus dist. sin., 4 caput femori, 5 patella, tibia dist. epiph. dext., 8 astragalus, ct dext., ph I. fragm., 5 ph II. All are missing.

MLG: frontal sin. with horn-core (Fig. 3. 2)⁷², frontal dext. with horn-core (Fig.

⁷² From the Flessig, J.'s private collection. Inv. Nr.: old 7(1950)46, new 63.23.1.

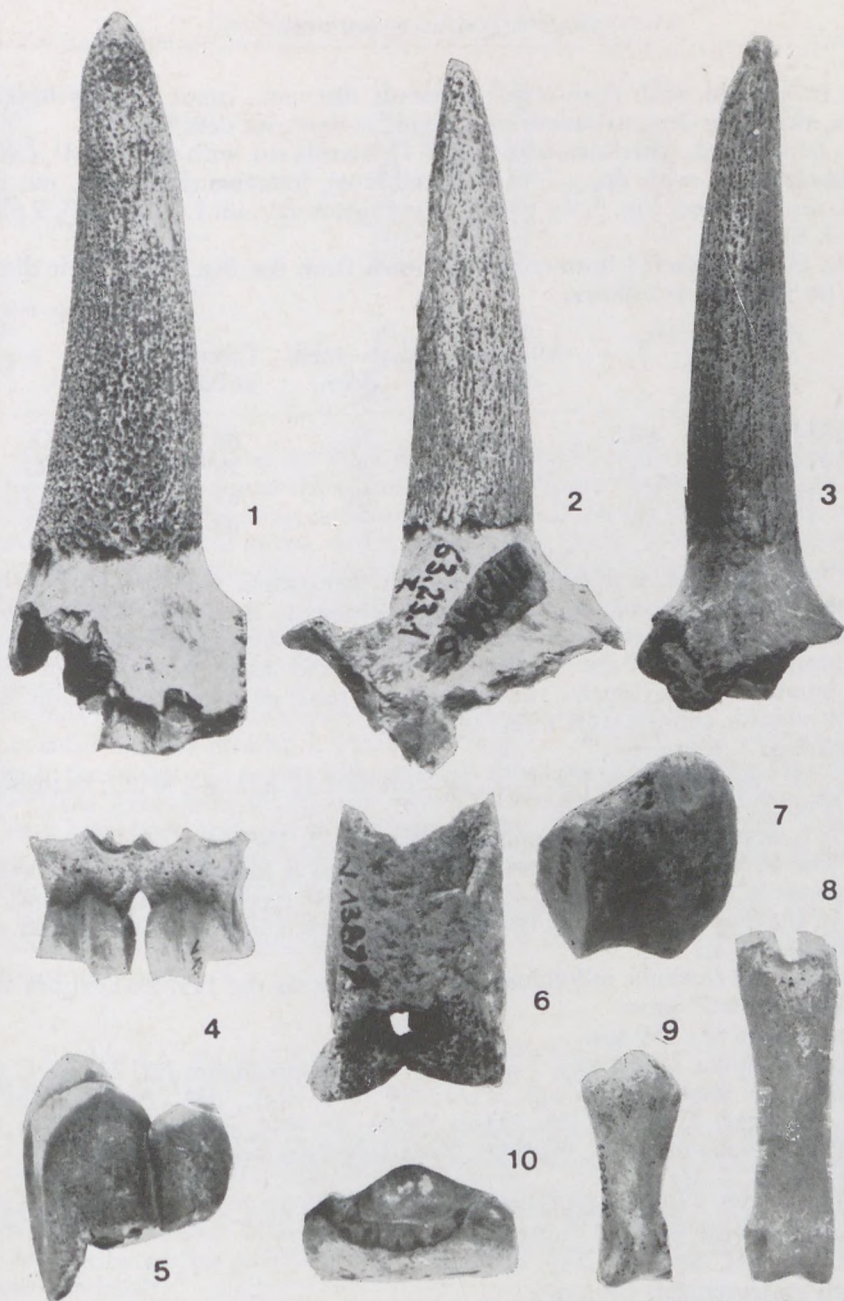

Fig. 3. — 3. dbra 1. *Rupicapra rupicapra* frontale dext. with horn-core. 2. *Rupicapra* frontale sin. with horn-core. 3. *Rupicapra rupicapra* frontale dext. with horn-core. 3.1. *Rupicapra rupicapra*, jobb oldali homlokcsont és szarvcsap. 3.2. *Rupicapra rupicapra*, bal oldali homlokcsont és szarvcsap. 3. *Rupicapra rupicapra*, jobb oldali homlokcsont és szarvcsap. 4. *Rupicapra rupicapra* mc sin. dist. epiph. 5. *Bison priscus* M¹/₂. 6. *Bison priscus* ph I. dist. fragm. 7. *Bison priscus* os pisiforme sin. 8. *Rupicapra rupicapra* ph I. 9. *Rupicapra rupicapra* ph II. 10. *Bison priscus* os sesamoideum inf.

3. 3), frontal sin. with horn-core⁷³, humerus dist. sin., caput femoris missing, patella, astragalus dext, calcaneus sin. fragm., ct dext., mt dext.⁷⁴, ph II. ULG: frontal dext. with horn-core (Fig. 3. 1), maxilla sin. with $dp^{3-4} - M^1$, corpus mandibulae dext. with $dp_{2-4} - M_1$ (M_2 embryos), humerus dist. dext., mc dist. epiph. sin. (unfused, Fig. 3. 4), patella, 4 astragalus sin., ph I. (Fig. 3. 8), 2 ph II. (Fig. 3. 9).

So far 4 massacred horn-core are known from the Psz I Rsh, their dimensions (in mm) are as follows:

	L	Ant—post. diam.	Lat—med. diam.	Circumf. at bases	
1914—51	83.5	28.5	26	88	ULG
1914—15	76	22.5	20	70	MLG
1951	82	21.5	18	65	MLG
1951	65	21	17	62	MLG

On the basis of its diagnosis the mc sin. dist. epiph. from the ULG (Fig. 3. 4.) determined previously as a *Capra* mp., belongs to *Rupicapra*; the dist. trochleae are narrow, the cristae articulares are parallel with each other; the lateral and medial cylinders of the trochleae are wider and larger than those of *Capra*. The number of individuals estimated on the basis of *Rupicapra* remains is 16. The 4 infantile animals were killed in winter.

Bison priscus — 5 sps.

LLG: $M^{1/2}$ sin. (embryos, Fig. 3. 5), ph I ant. dist. (Fig. 3. 6.). MLG: os pisiforme sin. (Fig. 3. 7.).

ULG: I_1 dext. (Mat.), os sesamoideum inf. (Fig. 3. 10.).

The M sup. emryo has larte dimensions and is high (36 mm); the length of paraconus is 19 mm. The ph I. is broken, the dist. epiph. is carved around. The wall of the diaphysis over the trochlea had broken, and a hole was created on it.

Sus scrofa — 1 sp.

MLG: an M3 (juvenile individual) was found during the 1951 excavations in the “reddish-brown” layer.

Equus germanicus — 50 sps.

LLG: 5 C (juv., 2 missing), 7 I (juv.), 11 os sesamoideum inf. MLG: C (juv., missing), os sesamoideum sup. ULG: $dp^{2-3} - P^4$ dext., $dp^3 - P^4$ sin., 5 M sup. (juv., no wear), C (juv.), I inf., capula fragm. (in 1912, missing), tibia dist. dext. (in 1912), hamatum (C_{4+5} , missing), 10 os sesamoideum sup. and inf.

Equus sp. II. — 6 sps.

MLG: $P^4 - M^{1-2}$ sin., praemaxilla with I^{1-3} sin. and dext. + C. Dimensions in mm: breadth between I^{3-3} is 77; distance between c-c: 75.

ULG: ph I-II. dest. ant. (Fig. 4. 1–2).

Teeth measurements (in mm):

⁷³ The two *Rupicapra* horn-cores were recovered during the 1951 excavation.

⁷⁴ Previously determined as *Capra*, KORMOS, T. 1915, 415–416., Table 23, 9–11.

E. germanicus	L	Br	PcL	H
dp ² crown	40	23	—	14
dp ³	31	25,2	10	25
	31	25.5	11	21
P ⁴	31	25.5	—	—
	32.6	26.8	12.5	70
	32.5	27	13	75
Equus sp. II.				
P ⁴	25	29	16.5	18
M ^{1/2}	24.4	—	—	15
	25	28	—	13

The *Equus* remains of the Psz I Rsh are of small stature. On the basis of the dentition two forms can be distinguished in the Upper Pleistocene: the common small horse, *Equus germanicus*, and another form with conspicuously small, eroded crown and a long Pc of molar, which appears only in the MLG. In Hungary it is known from Ságvár, the Pilisszántó II Rsh ULG: 5/a-5 and from the lower loess fauna of Madaras.

Coelodonta antiquitatis — 3 sps.

LLG: one rib (L 200 mm), ph I—II., all are misjng.

Mammuthus primigenius — 1 sp.

T. Kormos published an mM sup. talon Lm fragm. from the ULG. The thickness of Lm is 6.3 mm; its breadth is 45 mm, its height is 40 mm. The sediment surviving in the socket of Lm also indicates that this remain had most probably got to the ULG secondarily from lower layers⁷⁵. The tooth lamina of the mammoth calf may have been acquired by the hunters not only during hunting, but also during food gathering, and thus the mammoth is not included among the hunted animals transported to the Rsh.

The distribution of bones of hunted animals transported to the Psz I Rsh according to somatic regions is listed in Table 4, while Table 7 contains the dimensions of bones.

ANIMAL BUTCHERY AND ITS REVELANCE FOR THE PALAEOHUNTING ECONOMY OF THE PSZ. I. RSH

The distribution of the remains of hunted animals according to their anatomical order and to somatic regions (Table 3., 4.) clearly shows that only certain parts of the animals were transported to and accumulated in the Rsh. It was T. Kormos who first noted that the distribution of the bone material was asymmetrical. He attributed this phenomenon to the butchering and skinning techniques related activities⁷⁶.

The remains of herbivores unambiguously indicate that these animals were butchered on the spot where they were killed. Only their flesh and/or skin was

⁷⁵ Kormos 1915, 422.; Vörös 1983a.

⁷⁶ Kormos 1915, 331—332.

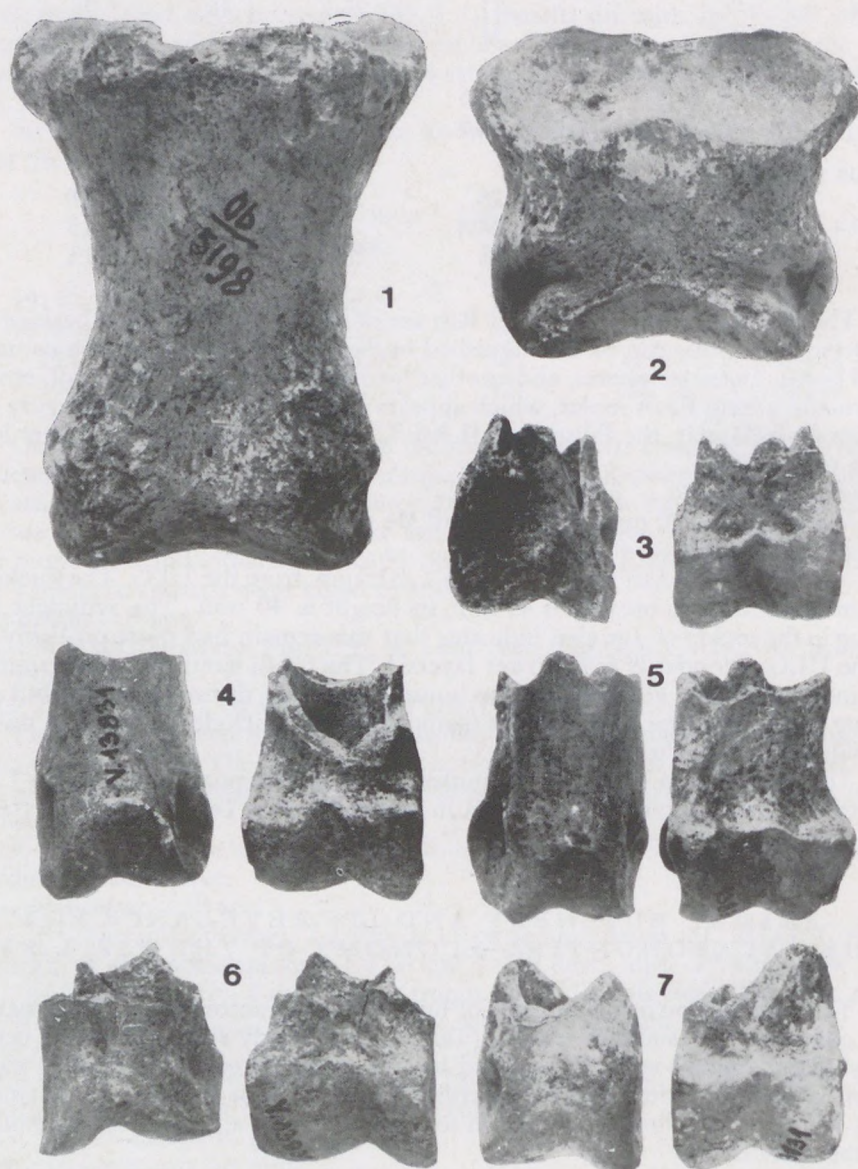

Fig. 4. — 4. *dbra* 1. *Equus* sp. II. ph I. ant. dext. 2. *Equus* sp. II. ph II. ant. dext. 3. — 7. *Cervus elaphus maral* ph. I. dist. epiph.

Table 4.

DISTRIBUTIONS OF THE REMAINS OF HUNTED ANIMALS FROM
THE PILISSZÁNTÓ I RSH (NUMBER OF BONES)

Region	Head	Trunk	Meaty-limb	Dry-limb	Phalanges	Total
<i>Canis lupus</i>	1	—	1	2	13	17
<i>Vulpes vulpes</i>	21	—	22	16	9	68
<i>Alopex lagopus</i>	3	—	3	—	1	4
<i>Ursus spelaeus</i>	+	+ ?	+	+	+	94
<i>Meles meles</i>	—	—	1	—	—	1
<i>Lutra lutra</i>	1	—	—	—	—	1
<i>Gulo gulo</i>	—	—	—	—	4	4
<i>Crocotta spelaeus</i>	1	—	—	1	2	4
<i>Leo spelaeus</i>	4	—	—	—	4	8
<i>Lynx lynx</i>	1	T	3	1	6	1
					212	212
<i>Cervus elaphus maral</i>	5	—	—	2	5	12
<i>Rangifer tarandus</i>	223	50	396	333	408	1410
<i>Rupicapra rupicapra</i>	12	—	15	19	10	56
<i>Bison priscus</i>	2	—	—	1	2	5
<i>Equus sp.</i>	29	—	2	24	56	
<i>Coelodonta antiquitatis</i>	—	1	—	—	2	3
						1542

transported to the Rsh (Table 4). In the case of *Rangifer* the presence of several meaty and dry limb bones and phalanges could be misleading without the knowledge of the exact anatomical distribution of the remains (Table 3). The superficial observer may interpret them as complete intact limbs with skin.

The bones of meaty limbs (meat-bearing bones) are represented only by capita humeri and capita femori (besides the only hum. dist. and rad. dist.). These bones, as well as the patellae and the carpale/tarsale bones my have reached the Rsh together with the intact sinews of the removed flesh. It was easier to break the long bones below and above the articulations and to turn out the ends of bones from the sheath of tendon. The carpale bones of the forelegs of *Rangifer* are represented in higher number than those of the tarsale of the hindquarters. The phalanges, sesamoides remained in the removed skin until their later removal.

The distribution of *Ursus spelaeus* bones and, consequently, the number of individuals which can be estimated from it is unknown.

The animal bones of fur animals also demonstrate that the furs were removed and transported to the Rsh (Table 4).

The 150 individuals of the herbivores represent a total of 8010 kg of meat available the hunters of the Psz I Rsh (Table 5). 52.42% of the total meat quantity was provided by *Rangifer*, while 20% originated from *Equus*. The meat yielded by *Cervus* and *Bison* was also of considerable quantity. In spite of its frequent occurrence *Rupicapra* yielded only 4.5% (360 Kg) of the total meat quantity.

Cut marks and traces of butchering which can be discovered on the cracked bones and bone fragments of large herbivores indicate the existence and use of heavy, crude, but nonetheless efficient stone tools. These tools, however, have not come to light in the Rsh, and thus remain unknown.

The number of individual of fur animals has been estimated as 33. The meat quantity they provided, if they were consumed at all by the hunters, was by all means insignificant.

THE CHARACTER OF THE PSZ I RSH

The Psz I Rsh lies on the north side of the Dorog Basin and the Pilisvörösvár Basin which divides the Dunazug Mts. into two parts in a northwest—southeast direction. The small hill ridges between the mountains separating the Dorog and Pilisvörösvár Basins were by all means ideal trails of games and hunting places.

The Psz I Rsh lies in the centre of a circle of cca 15 km's radius which is bordered by the Danube valley in the northwest, the north and the east; in the south it is adjacent to basins, while in the west to the Gerecse Mts. The low mountains with their varied relief offered excellent winter grazing grounds for *Rangifer*. The potential *Rangifer* population density of the Dunazug Mts. is 1675 individuals⁷⁷. This is nearly identical with the *Rangifer* carrying capacity of the Outer Somogy hill range (1665 individuals) where the open-air campsite of Ságvár is situated. At both sites the hunters killed only an insignificant portion of the potential game animal population (6.5–7.6%)⁷⁸.

It would appear that the Psz I Rsh was not a permanent habitation site, but a transitional satellite site, a possibility supported by the "palaeontological" investigations of the animal remains made for the first time in Hungary by T. Kormos.⁷⁹ According to him the absence of *Rangifer* bones can be attributed to the practice of first carrying the killed *Rangifer* to the Rsh, where they were skinned and cut into parts, whilst the antlers, the head, the vertebral column and the femora were transported together with the skin to the permanent site.⁸⁰ The transitional nature of the Psz I Rsh has been corroborated also by the palaeontological and archaeological⁸¹ studies carried out by T. Kormos. The main camp of the hunters was not in the Rsz, and neither did it lie in the Dunazug Mts. Recent palaeontological studies suggest a dightly different interpretation of the functio of the Rsh, namely that the killed animals were not carried into the Rsh for skinning and butchering. *Rangifer* was attacked and killed in the valley on the Danube bank, probably when they crossed the river and were skinned and butchered in the kill spot. The meat was removed from the bones. After this the skins and the bonelless meat were transported to a place which was suitable for storing the meat. The composition of the *Rangifer* remains of the Psz I Rsh (Table 3, 4), however does not shed light on how the end of the limbs and phalanges had renched the Rsh.

⁷⁷ Sturdy 1975, 55–95.

⁷⁸ Vörös 1982, 62–63.

⁷⁹ Kormos 1915, 332–333. Palaeosociological and palaeoethnological investigations were reintroduced and elaborated by Kretzoi, M. (1941., 1969).

⁸⁰ Kormos 1915, 332–333.

⁸¹ See Dobosi's paper.

These bones were most probably transported there together with the skin. The presence of a large quantity of intact phalanges on the site suggests that they were either discarded in the Rsh when the skins were procured and accumulated as refuse, or that they remained there together with the skins. In the latter case the skins were not used, or taken elsewhere.

The Late Upper Palaeolithic hunters used the Rsh as a depot for meat and fur/skin.

The infantile and juvenile animal remains of the Rsh clearly indicate that the hunters used the Rsh during the autumn-winter period and in spring. This is supported also by the analysis of bird remains. For example, grouses that are represented most frequently and in the largest quantity (*Lagopus lagopus*, *L. mutus*), were not according to K. Lambrecht, consumed by humans. The mature grouses were killed by birds of prey in summer. The birds of prey did not nest in the Rsh, but owls had their nests there and left a considerable quantity of pellets (micromammal fauna)⁸². Neither was *Lepus timidus* consumed by man, even though this animal provided a considerable quantity of meat for birds of prey (1 565 kg!). Small and medium size carnivore mammals also settled in the Rsh. from time to time. The gnawed bone testify this.

The appearance of reindeer hunters can be reconstructed as follows: during the Late Upper Palaeolithic reindeer herds migrated from their summer grazing areas in High Germany and in the Carpathian range the left bank of the Danube and across the Moravian karst to the Dunazug Mts. At the confluence with the river Ipoly, where the Danube valley narrowed in the Danube Bend and near Esztergom these reindeer herds probably found excellent fords. The reindeer herds spent the winter in the basins and valleys of the Dunazug Mts. The mountains were probably covered by forest, and in the Dorog and Pilisvörösvár basins the swampy, marshy areas alternated with gallery woods.⁸³

The caves, rock-shelters and rock fissures yielding the most important archaeological and palaeontological material (Table 6) all lie on the edge of these two large basins: Jankovich C (previously Öregkő) 1913: UL₁; upper section of the yellow layer; 1956: animal remains recovered from the hall⁸⁴; Remetehegy Rsh UL (yellow layer)⁸⁵; Remete Lower C 11 (yellow layer)⁸⁶; Pilisszántó II Rsh UL:5/1–5 (greyish-yellow-yellow layer)⁸⁷; Bivak C UL:2 (2nd yellow layer)⁸⁸; Kiskevély C 2–3 (greyish-yellow-yellow layers)⁸⁹.

The geographical position and nature of these sites of different age suggest that they were occupation sites of prehistoric man and/or of birds and beasts of prey.

⁸² Lambrecht 1915, 449–483.

⁸³ The avifauna is mixed, its distribution in the layers varies; 16 species from all three (L–M–U) layers; 15 in the LLG and ULG; 3 in the MLG and ULG. Only 12 species were found in the LLG and only 20 in the ULG.

⁸⁴ Kormos–Lambrecht 1914, 77–80. The animal species/remains of the 1956 excavation were determined by Kretzoi, M., published by Kretzoi 1957, 16–21., and Vértes 1965, 305.

⁸⁵ Kormos 1914, 349–365.

⁸⁶ Jánosy 1979, 152.

⁸⁷ Dobosi–Vörös 1986.

⁸⁸ Kretzoi–Varro 1957, 22.

⁸⁹ Hillebrand 1913, 153–163.

	Inf.	Juv.	Subad	Ad	Mat	Sum.	Kg of Meat
<i>Cervus elaphus maral</i>				5		5	750
<i>Rangifer tarandus</i>	30	10	—	70		110	4200
<i>Rupicapra rupicapra</i>	4	—	—	12		16	360
<i>Bison priscus</i>	—	1	—	2	1	4	750
<i>Sus scrofa</i>	—	—	1	—	—	1	50
<i>Equus sp.</i>	—	7	—	6	—	13	1600
<i>Coelodonta antiquitatis</i>	—	—	—	1	—	1	300
						150	8010
<i>Canis lupus</i>						4	
<i>Vulpes vulpes</i>						12	
<i>Alopex lagopus</i>						2	
<i>Ursus spelaeus</i>						+	
<i>Meles meles</i>						1	
<i>Lutra lutra</i>						1	
<i>Gulo gulo</i>						2	
<i>Crocotta spelaeus</i>						2	
<i>Leo spelaeus</i>						5	
<i>Lynx lynx</i>						4	
						33	
						Total 183 Indv.	

Table 6.

DISTRIBUTION OF THE MAMMAL REMAINS ON SIMILAR LATE GLACIAL SITES OF THE DUNAZUG MTS (NUMBER OF BONES)

SITES	PILIS-SZÁNTÓ		JAN-KO-VICH C	REME-TE-HEGY Rsh	REME-TE Lower C	BIVAK C	KISKE-VÉLY C
	I.	II. Rsh					
Layers	D ₁₋₂	5a/5	UL ₁	UL	11	UL ₁	2-3
Talpa europaea L.	171	—	8	123	—	11	—
Sorex araneus L.	1	—	—	25	—	—	—
Erinaceus sp.	—	—	—	6	—	—	—
Citellus citelloides	101	—	20	74	—	10	+
Citellus major (P.)	1	—	—	—	—	—	—
Apodemus sylvaticus	—	—	—	—	—	1	—
Glis glis	—	—	—	1	—	—	—
Arvicola terrestris	376	—	18	710	2	6	+
Microtus sp.	198	—	22	901	5	32	—
Dicrostonyx torquatus	445	—	25	1	2	8	+
Myodes glareolus	12	—	—	15	—	4	—
Cricetulus songorus	11	—	4	2	—	1	—
Cricetus cricetus	27	—	2	8	4	—	+
Ochotona pusila	1536	—	89	78	3	16	+
Lepus timidus	250	1	32	90	3	85	+
Castor fiber	6	—	—	—	—	—	—
Canis lupus	9	—	+	5	—	—	+
Vulpes vulpes	48	6	5	1	17	5	+
Alopex lagopus	4	1	—	1	—	—	+
Ursus spelaeus	8	—	56	2	—	56	+
Meles meles	—	—	+	—	—	—	+
Lutra lutra	1	—	2	—	—	—	—
Martes martes	1	—	—	1	—	—	+
Mustela erminea	36	—	4	20	—	6	—
Mustela nivalis	2	—	—	31	—	1	—
Putorius robustus	20	—	7	1	—	—	—
Gulo gulo	2	—	—	2	2	—	—
Crocotta spelaea	3	—	+	—	—	—	—
Leo spelaeus	2	—	+	—	—	—	+
Felis silvestris	—	—	+	1	1	1	+
Lynx lynx	4	—	+	—	—	1	+
Cervus elaphus	3	—	—	—	1	2	+
Rangifer tarandus	801	16	43*	8	9	2	+
Rupicapra rupicapra	13	—	+	—	2	—	+
Capra ibex	—	—	—	—	—	5	—
Bison priscus	2	—	—	1	1	—	—
Equus sp.	27	10	1	1	1	—	+
	4119	34	339*	2108	53	253	

* — total number of the remains are unknown.

The open-air Late Upper Palaeolithic sites in the region of Esztergom and in the Pilismarót—Dömös area were also closely linked to the sites in caves and rock-shelters. The anatomical composition of the reindeer remains found at the Pilismarót—Pálrét site (Table 3) differs from that found in the Psz I Rsh. At Pilismarót—Pálrét there were found also bones (scapula, pelvis, diaphysis of long bones) that indicated on-the-spot butchery.⁹⁰ Antlers could only have accumulated on-the-spot of the slaughter where they were removed or where they were resued as at Ságvár where they were used in the construction of hunts.⁹¹

The chronological and geographical correlation between the open air sites of the Danube valley and the sheltered sites (caves, rock-shelter) of the Dunazug Mts needs further investigation.

I. V.

III.

THE CHRONOLOGY AND ENVIRONMENTAL RECONSTRUCTION OF THE INDUSTRY AND LAYER SEQUENCE OF THE PSZ I RSH

Previously the entire layer sequence and fauna of the Psz I Rsh were, as a consequence of the "monolithic" point of view, considered as belonging to the "Postglacial". The contradiction between the presence of *Dicrostonyx* and that of deciduous forests was resolved by assigning the fauna and the archaeological finds of the Rsh to the "end of the Magdalenian I", to the youngest, milder phase of the Postglacial-Mesolithic period⁹².

Because of the above-mentioned methods of excavation and sampling, one cannot make direct chronological subdivisions in the apparently uniform assemblage of the Psz I Rsh.

The environmental reconstruction of the layer sequence in the Rsh can be outlined as follows:

LLG—cca 100 cm thick: D_{7-6/a-6}

Plant remains: *Pinus*, *Ulmus*, *Quercus*, *Fraxinus*, *Juniperus*; a dominance of deciduous trees.⁹³

The 12 birds occurring only in the avifauna of the LLG there are 2 forest, 3 forest-steppe, 3 steppe, 1 shore birds and 3 water species. The birds species of boggy-sedgy-marshy area which occur only in the LLG are absent.⁹⁴

Besides *Ochotona*, *Talpa* is dominant in the micromammal fauna (40.58%). The

⁹⁰ Vörös 1983b, 299–304.

⁹¹ Gábori 1958, 19–34.

⁹² Mottl 1941, 17–18.; Vértes 1957, 1965.; Kretzoi 1957.

⁹³ Kormos 1915, 493–494.; Mottl 1941, 17–18. + Table.

⁹⁴ Lambrecht 1915, 449–483.

proportion of *Arvicola* (36.92%) and *Citellus* (11.25 %) are also high. The proportion of *Dicrostonyx* is low (3.43%). *Desmana* is present.

July mean temperature: 17.0 °C.

Ursus spelaeus is frequent in the macromammal fauna, and *Coelodonta*, *Bison* and *Equus* also appear; *Mammuthus* probably belongs to this period. The appearance of rose-coloured partridge and maral deer suggest a climate indicated animal migration. If we dissociate the boreoalpine *Dicrostonyx*, *Alopex*, subarctic *Rangifer*, the taiga species *Gulo* and *Lepus timidus* from the fauna, the basic fauna indicates a temperate forest-steppe milieu.

This "corrected" fauna is identical with e. g. that of the 4th (grey) layer of the Bivak Cave⁹⁵; the IV–Vth (yellowish-brown-yellow) layers of the Istállóskő Cave⁹⁶; and the LL: 4/5th (greenish grey-dark brown) layer group of the Peskő Cave⁹⁷. The appearance of boreo-alpine subarctic fauna elements in the Psz I Rsh (accepting that their occurrence was primary), however, indicate a new climate and, concomitantly a change in the fauna composition.

These faunas all belong to the so-called "unnamed" fauna phase succeeding the Istállóskő climato-fauna phase⁹⁸. These faunas are younger than the UCL: II–IIIrd layers (31–30 000 BP) of the Istállóskő Cave; the *Alces* layer (29–28 000 BP) of Bodrogkeresztúr and the ML:7 th layer of the Pilisszántó II Rsh.

MLG — cca 62 cm thick: D₅₋₄₋₃

Plant remains: *Pinus*, *Quercus*⁹⁹.

In the micromammal fauna the ratio of *Talpa* and *Citellus* decreases; that of the *Dicrostonyx* and *Microtus sp.* increases. In the macromammal fauna the ratio of *Ursus* decreases further, while *Coelodonta* has already disappeared. The forest species *Meles* is only known from here. During the 1951 excavations a juvenile M3 of *Sus scrofa* was recovered from the "reddish-brown" layer (D₆ ?). The *Equus sp. II*.¹⁰⁰ with its conspicuously small tooth crown makes its first appearance in the Rsh. Water and shore birds are lacking from the avifauna.

ULG — cca 35 cm thick: D₂₋₁

No plant remains have been investigated from here. *Lagopus lagopus* and *L. mutus* are dominant in an almost identical proportion (48% altogether) in the avifauna. The occurrence of *Tetrao* and *Lyrurus* is very scarce (2%). Among the birds occurring only in the ULG we find 3 forest, 4 foreststeppe, 5 steppe, 2 shore birds 2 water and 4 marshy-swamp species.

This period marks the appearance of an extreme steppe bird, Pallas's sandgrouse. In the micromammal fauna the proportion of *Talpa* (13.04%) *Arvicola* and *Citellus* decreased further; *Dicrostonyx* is absolutely dominant (36.67%), while there is an increase in the proportion of *Microtus* species.

July mean temperature: 12.62 °C. C.

In the macromammal fauna — or, more exactly, among hunted animals — we

⁹⁵ Kretzoi — Varro 1957, 23. The mt dist. found in the 4th (grey) layer which was determined as belonging to *Megaloceros* later proved to be that of *Cervus*, Jánossy 1979, 144.

⁹⁶ Jánossy 1955, 149–181.; Vörös 1984, 7–31.

⁹⁷ Mottl 1944, 9–10.

⁹⁸ Kretzoi 1969,

⁹⁹ See footnote 94.

¹⁰⁰ Vörös 1982, 52.

find an absolute dominance of *Rangifer* 80%!, *Ursus* has here its lowest proportion within the Rsh 9.87%. The proportion of *Cervus* and *Rupicapra* decreases; *Castor* is present. Other older fauna elements are *Crocotta*, *Leo* and *Ursus*. The macro-mammal fauna includes deciduous forest, forest-steppe, subarctic and shore species are mixed.

The fauna of the layer group ULG:D₂₋₁ of the Psz I Rsh belongs to the Pilisszántó climato-fauna phase¹⁰¹.

There is only indirect evidence for determining the chronology of the archaeological finds of the Psz I Rsh.

T. Kormos noted that the conspicuously few implements totalling only 38 items in the 1914–15 campaign were distributed from the LLG:6/a layer through the MLG to the ULG:D₁ layer in the Rsh.

The scanty and one-sided aidance is insufficient for outlining a new cultural unit (either a culture, or a group). The archaeological material of the Rsh (consisting of only two tool types) cannot be considered as representing the heritage of a single, independent, “complete” culture. Backed blades and blade points are widely distributed from the earliest blade industries until the end of the Epipalaeolithic. In tool assemblages from other sites the proportion and the quality of the workmanship of these tools varies considerably. Even a vaguely similar composition of the tool assemblage to the one observed in the Psz I Rsh is unknown from other sites.

The extremely narrow range of tool types in the Rsh is the result of specialized human activity. The palaeontological evidence suggests that the Rsh was occupied temporarily by a reindeer hunter and gathering population group, who used it as a depot for meat and fur. The slaughtered animals were first butchered, and only the meaty parts – without the bones – and the furs were carried into the Rsh. That the population using the Rsh knew and also used tools of other functions and dimensions is clearly – even if only indirectly – demonstrated by the cut marks on large bones. The two microliths presumably belonged to a new (hunting?) tool, whose early appearance is in the LLG:6/a layer of the Psz I Rsh.

These two microliths show connections with the toolkits of the caves and rock shelters of the Dunazug Mts, as well as with the open-air camps – first of all with Pilismarót–Diós – uncovered on the second terrace of the Danube valley.

Among farther lying regions similarities can be traced to the microliths of the Willendorfian settlements of Lower Austria, as well as to the Pavlovian sites in Moravia. The rock-crystal found at the Pilismarót–Pálrét site in the Danube Band, as well as the general direction reindeer migration also suggest north–northwest contacts.

On the basis of the palaeontological evidence the MLG and ULG industries and the layer sequence of the Psz I Rsh can be dated between 22–21 000–16 000 BP (Table 8.)

¹⁰¹ Kretzoi 1953, 1969.; Kretzoi–Vértes 1965.; Vörös 1987.

THE PILISSZÁNTÓ AND BAJÓT CLIMATO-FAUNA PHASES

The study of the vertebrate fauna of the entire layer sequence of the Psz I Rsh, as well as the analysis of the faunas of the Late Upper Pleistocene sites made allowed the finer subdivision on and fauna history reconstruction of the Pilisszántó climato-fauna phase.

I. Pilisszántó climato-fauna phase.

22/21 000—16 000 BP. July mean temperature: 12—17 °C. Mixed fauna joint occurrence species from extreme areas in the Transdanubian Mts and the Northern Central Range. The micromammal-, macromammal- and avifauna are all strongly mixed: boreo alpine species are represented by *Alopex*, *Dicrostonyx*, *Microtus gregalis*; arctic species by *Ovibos*; alpine species by *Rupicapra*; subarctic species by *Rangifer*; forest-steppe species by *Lynx*, *Leo*, *Gulo*, *Martes*, *Cervus*, *Capreolus*, *Equus* and *Castor*; forest species by *Felis*, *Lepus timidus*, *Ursus*, *Sus*; steppe species by *Citellus*, *Cricetulus*, *Ochotona*; wide ranging species by *Arvicola*, *Crocotta*, *Cervus*, *Canis*, *Vulpes* and *Lepus*.

This mixed fauna may in large part also be due to the seasonal migration of certain animals. During the winter months the tundra (alpine species penetrated the taiga forest zone; they mostly inhabited river valleys. The water and land birds of the mixed avifauna probably originated from widely different areas. The proportion of *Tetrao-Lyrurus* decreases among grouses while the proportion of *Lagopus* shows a gradual increasing. Among *Lagopus* remains the proportion of *L. lagopus* increases, while that of *L. mutus* decreases.

In the microfauna the proportion of *Microtus* species and of *Dicrostonyx* increases continuously (from 14% to 70%? and from 6.7% to 45%!). The proportion of *Arvicola* shows a sharp decrease from 76.3% to 12%. That of *Myodes* also decreases from 3.4% to 1.2%. But boreoalpine fauna elements still did not reach their absolute dominance.

In the micromammal fauna of the Psz I Rsh ULG representing the end of the humid period with a gradual cooling, the proportion of *Microtus* species decreased sharply (17.3%), while the proportion of *Arvicola* (36.8%) and of *Dicrostonyx* (44.4%) is still very high.

One of the most characteristic features of the Pilisszántó climato-fauna phase is the joint occurrence of *Dicrostonyx* and *Arvicola* both in high number. Towards the end of the phase the proportion of *Dicrostonyx* shows an increasing, while that of the *Arvicola* shows a decreasing tendency. The *Microtus gregalis* is present in a low proportion. The continuous dominance of *Talpa*, *Citellus* and *Ochotona* also demonstrates that during the Pilisszántó climato-fauna phase arctic/tundra environment and frozen soil were not to be found in Hungary.

The macromammal fauna of the phase is primarily known from the open-air Palaeolithic sites. Subarctic *Rangifer*, forest-steppe *Equus* and *Bison* remained dominant. The proportion of *Ursus spelaeus* decreased strongly; *Leo*, *Crocotta* and *Cervus* still appear in the warmer/humid interphases. *Mammuthus* and the *Coelodonta*

did not survive into the Pilisszántó climato-fauna phase¹⁰². *Capra*, *Capreolus* and *Sus* are rare.

The fauna of the following localities can, among others, be assigned to the Pilisszántó climato-phase:

Remetehegy Rsh LL–UL¹⁰³; Remete Lower C 11¹⁰⁴; Peskő CML:3¹⁰⁵; Jankovich 11, UL₂¹⁰⁶; Kiskevély C 2–3¹⁰⁷; Bivak C 3¹⁰⁸; Függekő C 9–4¹⁰⁹; Ságvár, Arka, Madaras and Pilismarót–Diós, Pilismarót–Pálrét¹¹⁰, Balla C UL¹¹¹.

II. Bajót climato-fauna phase¹¹²

cca. 16 000–12 000 BP; July mean temperature: 12.2–15.8 °C.

Changes in the micromammal fauna during this subphase are reflected by layers 10–6 of the Jankovich Cave.¹¹³

At the beginning of the arid-cool, cold period there is a dominance of *Dicrostonyx*–*Microtus gregalis* in the micromammal fauna (40%–48%); later, however, *Dicrostonyx* gradually decreases to 2%, and while the dominance of *M. gregalis* remains practically unchanged, the proportion of *M. arvalis* gradually increases. *Arvicola* is present continuously, but its proportion usually does not exceed 5%.

The proportion of *Arvicola* increases to 15.27 % only in the LL:P₁ layer of the Petényi Cave representing probably a warmer interphase, where *Lyrurus* also reaches 35%. *Cervus*, *Crocotta* and *Leo* disappear from among the macromammals *Ursus speleus* is rare, and occurs exclusively in mountainous areas.

After the cold maximum characterized by the highest proportion of *Dicrostonyx*–*Microtus gregalis*, most sites yielded samples of a poor, “disharmonic”, “unbalanced” fauna.

The faunas of the following sites can be assigned to the Bajót climato-fauna phase: Jankovich C 10–6¹¹⁴; Jankovich UL₁; Bivak C UL:2¹¹⁵; Pilisszántó II Rsh UL:5/a–5¹¹⁶; Peskő C UL:2¹¹⁷; Petényi C LL:P₁¹¹⁸; Arka UL.

¹⁰² Vörös 1983.; Vörös 1987.

¹⁰³ Kormos 1914, 349–365.

¹⁰⁴ Jánossy 1979, 152.

¹⁰⁵ Mottl 1941, 11–17.

¹⁰⁶ Kretzoi 1957, 16–21., Abb. 7–8.

¹⁰⁷ Hillebrand 1913, 153–163.

¹⁰⁸ Kretzoi–Varro 1957, 22–23.

¹⁰⁹ Jánossy–Kordos–Krolopp 1982–83, 47–61.

¹¹⁰ Vörös 1981, 22–24.; Vörös 1982.; Vörös 1983b, 299–304.; Vörös 1987. The Gencsapáti fauna (Kordos 1977) probably also belongs here.

¹¹¹ Hillebrand 1912, 763–772.

¹¹² Earlier Late Pilisszántó fauna phase, Vörös 1987.

¹¹³ Kretzoi 1957. Abb. 7.

¹¹⁴ Kretzoi 1957, Abb. 7.

¹¹⁵ Kretzoi–Varro 1957, 22.

¹¹⁶ Dobosi–Vörös 1986.

¹¹⁷ Mottl 1941, 17–20.

¹¹⁸ Jánossy–Kordos 1976, 6–8., Table 1.

SÁGVÁR STAGE IN HUNGARY

Most of the caves (rock shelters) and open-air Late Upper Palaeolithic sites in Hungary belong to the period between 22/21 000–16 000 BP. The stratigraphical and radiocarbon data of the Palaeolithic sites clearly show that during this period cold and warmer interphases alternated with each other.

The Late Upper Palaeolithic sites investigated in Hungary have been dated between 21–20 000 BP, 19–18 000 BP, 18–17 000 BP, 17–16 000 BP and 14–13 000 BP. A 1–2 m thick loess layer had been deposited between the culture layers on the open-air sites with two occupation levels. From this period only two fossile soil layers are known in Hungary: the Dunaújváros h_2 – 21/20 000 BP and the Tápiósüly h_1 – 17/16 000 BP soils¹¹⁹. The Dunaújváros–Tápiósüly fossile soil complex has a tripartite division; two soil layers were formed in a warmer-humid interphases with a cold, dry interphase with loess accumulation between them. Some of the Late Upper Palaeolithic sites which have radiocarbon dates have been assigned to the middle of this cold phase. However, no fossile embryonic soils have survived from this period.

The Late Upper Palaeolithic sites which are known from one of the several warmer-humid interphases cannot yet be correlated with the less-known geomorphological soil layers (Table 8).

The archaeological and geomorphological evidence would suggest that the rhythm of the alternation of warmer-humid and cold-dry interphases accelerated with the duration of individual phases becomes shorter.

We would suggest the introduction of the name “Ságvár stage” for this period as a working hypotheses. The structure and sites of this phase are presented in Table 8.¹²⁰

V. D. – I. V.

¹¹⁹ Pécsi. 1975, 217–230.

¹²⁰ The repeated re-occupation of the sites after an interval of 2000 years raises the question whether the radiocarbon dates, having broad time limits are suitable for establishing such a short timescale. This „mysterious” 2000 years’ interval practically corresponds to the difference between the BC and BP values of C^{14} dates. It should in this respect be recalled that the curation of the Lassaux interstadial, previously called Ságvár–Lascaux interstadial (Gabori–Csánk 1978), is even younger than the upper occupation level at Ságvár.

Table 7.

MEASUREMENTS OF THE ANIMAL REMAINS FROM PILISSZÁNTÓ I ROCK SHELTER (IN MM)

HUMERUS	L	Bp	Sbd	Bd	Dp	Sdd	Dd
Rupicapra	—	—	19	—	—	21	—
Meles	—	—	—	36	—	—	—
RADIUS	—	—	—	38	—	—	21
Rangifer	—	—	—	44	—	—	33
METACARPUS							
Rupicapra	—	—	—	34.5	—	—	20
Crocotta mc V.	—	—	—	13.5	—	6.8	12
FEMUR							
Canis	—	—	—	42	—	—	42
TIBIA							
Equus	—	—	—	77	—	—	47.5
METATARSUS							
Rupicapra	180	25	15	34	24.5	13	19
Canis	80	8.6	7	11	—	6.7	—
Os PHALANGIS I.							
Rupicapra	49.5	15.5	11.5	15	9.5	7	—
Bison	—	—	—	33.5	—	23	—
Equus	80	60	35	48	39	21.5	26.5
Leo	45	18.5	11.5	15.5	17	8.5	11.1
	47	20	12.5	16.5	18.5	10	13
	—	—	11.5	—	19	—	—
Os PHALANGIS II.							
Equus	41	57	45	50	33	24.5	28.5
Crocotta	17	10.5	8	10	8	6.1	7
	17.5	8.1	6.5	8.5	8	7	5.5
	L	Br	H				
Rupicapra patella	18	19	30				
	23	20	38				
calcanus	—	25	—				
centrotarsale	15	29	—				
Rangifer malleolare	19.5	11	17				

Rangifer	n	X	min. — max.
METACARPUS dist. breadth	5	40.10	39 — 41.5
diameter	5	21.60	21 — 22
TIBIA dist. breadth	8	39.12	25 — 41
diameter	10	30.31	27 — 34
METATARSUS dist. breadth	3	41.50	39 — 46
diameter	3	22.60	22 — 23
ASTRAGALUS length	8	42.43	41 — 44
breadth	10	27.80	26 — 30
diameter	5	23.50	22.5 — 25
Os PHALANGIS I. length	51	44.00	38 — 48
prox. breadth	50	20.67	18 — 24.5
diaph. Sbr.	51	13.97	12 — 18
dist. breadth	49	17.35	16 — 20
Os PHALANGIS II. length	61	33.42	30 — 38
prox. breadth	61	28.70	16.5 — 20
diaph. Sbr.	60	13.10	12 — 15.5
dist. breadth	59	15.00	13 — 18.5
Os PHALANGIS III. length	26	36.10	30 — 44
breadth	29	16.20	12 — 20
diameter	29	19.65	17 — 23
Rupicapra			
ASTRAGALUS length	9	34.86	33.5 — 37.5
breadth	9	24.30	22.5 — 26
diameter	9	20.83	19.5 — 22
Os PHALANGIS II. length	8	15.25	14.5 — 16
prox. breadth	8	35.81	32 — 38
dist. breadth	8	11.78	11 — 12.5
Cervus			
Os PHALANGIS I. dist.			
breadth	5	26.60	25 — 27.5
diaph. Sdd.	5	19.10	18.5 — 20
diameter	5	22.20	21.5 — 23
Equus			
Os SESAMOIDEUM inf.			
length	8	15.68	14.5 — 16.5
breadth	8	53.75	51 — 56
diameter	8	14.12	13 — 14.5

Table 8.
A CHRONOLOGICAL AND STRATIGRAPHICAL SKETCH OF THE LATE UPPER PLEISTOCENE
IN HUNGARY

BP.	Period	Sites	Fossil soil	Climato-faunal phase July mean °C
12 000	SÁGVÁR STAGE	Istállóskő VI., Jankovich 5.	Tápiósűly h ₁	15.7
13 000		Jankovich 6. Arka UL, Peskő UL:2, Petényi LL. ? Jankovich 8.		14.3
15 000		Pilisszántó II. UL:5/a-5., Bivak UL:2 ? Jankovich 10. Jankovich UL ₁		13.6 B A J Ó T
		Pilismarót – Pálrét Ságvár UL, Arka LL, Madaras, Pilismarót – Diós		12.2
16 000		Pilisszántó I. ULG. ? Jankovich 11. Jankovich UL ₁ Ságvár LL. Bivak UL:3	Dunaújváros h ₂	PILISSZÁNTÓ
17 000				12.6
18 000				14.3
19 000				16.2
20 000				15.2 – 16.2
21 000				
22 000				
23 000		Pilisszántó I. LLG Peskő LL:5-4. Bivak LL:4. Istállóskő IV – V.	Mende Upper (MF ₁)	17.0 „UNNAMED” 16.3
28 000				
29 000		Bodrogkeresztúr Istállóskő ULG:III. Istállóskő ULG:II.		17.4 ISTÁLLÓSKŐ 16.5
31 000				

LL Lower level, ML Middle level, UL Upper level

LITERATURE

- BEREGOVAJA 1960. *Beregovaja, N. A.* Paleoliticeszkie mesztanohozsgyenyija CCCP MIA 81(1960)
- BEREGOVAJA 1984. *Beregovaja, N. A.* Paleoliticeszkie mesztanohazsgenyija CCCP. Leningrad 1984.
- BOSINSKI 1969. *Bosinski, G.* Der Magdalénien-Fundplatz Feldkirchen-Gönnersdorf. Germania 47 (1969) 1–39.
- BREZILLON 1968. *Brezillon, M. N.* La dénomination des objets de pierre taillée. IVe supplément a Gallia Préhistoire Paris 1968. 222–223.
- CHALINE. *Chaline, J.* Les rongeurs et l'évolution des paysages et des climats au pleistocène supérieur en France 161–170.
- DOBOSI 1967. *Dobosi, T. V.* Új felsőpaleolit telep az Alföldön. A recent Upper Palaeolithic Settlement in the Great Hungarian Plain. ArchÉrt 94(1967) 184–193.
- DOBOSI 1981. *Dobosi V. T.* Pilismarót-Dió: új őskőkori telep. Pilismarót-Dió: eine neue Paläolithsiedlung. CommArchHung (1981) 9–27.
- DOBOSI – VÖRÖS – KROLOPP – SZABÓ – RINGER – SCHWEITZER 1983. *Dobosi, V. T. – Vörös, I. – Szabó, J. – Ringer, A. – Schweitzer, F.* Upper Palaeolithic settlement in Pilismarót-Pálrét Acta ArchHung 35(1983) 287–311.
- DOBOSI – VÖRÖS 1987. *Dobosi, V. – Vörös, I.* The chronological revision of the Pilisszántó Rock-shelter. II FöldArch 37 (1987) 25–45.
- ÉHÍK 1914. *Éhik, Gy.* Az Orosdy-kőfülke faunája. Die Fauna der Orosder Felsnische. Barlangkutatás 2(1914) 89, 113.
- FELGENHAUER 1951. *Felgenbauer, F.* Aggsbach. Ein Fundplatz des spätesten Paleolithikum. MPK 5(1951) 160–261.
- FELGEHAUER 1956–1959. *Felgenbauer, F.* Willendorf in der Wachau. MPK 8–9(1956–59).
- GÁBORI 1954. *Gábori, M.* A pilisszántói kőfülke magdaleni kultúrája és eredete. (Magdalénien culture and its genesis of the Pilisszántó rock-shelter). ArchÉrt (1954) 3–9.
- GÁBORI 1957. *Gábori, M.* A Remete barlang ásatásának eredményei. A magyar későpaleolitikum kérdései. BudRég 18(1957) 9–52.
- GÁBORI 1958. *Gábori, M.* Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. ActaArchHung 9(1958) 19–34.
- GÁBORI 1964. *Gábori, M.* A késői paleolitikum Magyarországon. RégTan 3(1964).
- GÁBORI 1970. *Gábori, M.* 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn. ActaArchHung 22(1970) 351–364.
- GÁBORI 1977. *Gábori, M.* A magyar barlangok kutatásának régészeti eredményei. KéB (1977) 33–38.
- GÁBORI – GÁBORI 1957. *Gábori, M. – Gábori, V.* Les stations de loess paléolithiques de Hongrie. ActaArchHung 8(1957) 3–116.
- GÁBORI-CSÁNK 1970. *Gábori-Csánk, V.* C–14 dates of the Hungarian Palaeolithic. Acta ArchHung 22(1970) 3–11.
- GÁBORI-CSÁNK 1978. *Gábori-Csánk, V.* Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie Acta ArchHung 30(1978) 3–11.
- GEYH – SCHWEITZER – VÉRTES – VOGEL 1969. *Geyh, A. – Schweitzer, F. – Vértés, L. – Vogel, J. C.* A magyarországi würmi eljegesedés új kronológiai adatai. Neue chronologische Angaben zur Würm-Vereisung in Ungarn. FrÉ 18(1969) 5–18.
- HAHN 1969. *Hahn, J.* Gravettien-Freilandstationen im Rheinland. BJ 169(1969) 80.
- HILLEBRAND 1912. *Hillebrand, J.* A Balla-barlangban 1911. évben végzett ásatások eredményei. Resultate der im Jahre 1911 in der Ballahöhle vorgenommenen Grabungen. Ftk 42 (1912) 763–772, 876–885.
- HILLEBRAND 1913. *Hillebrand, J.* A Kiskevélyi barlangban 1912. évben végzett ásatások eredményei. Ergebnisse der in der Kiskevélyhöhle im Jahre 1912 vorgenommenen Grabungen. BK 1(1913) 153–163, 187–193.
- HILLEBRAND 1935. *Hillebrand, J.* Magyarország őskőkora AH 17(1935)
- JÁNOSSY 1955. *Jánossy, D.* Die Vogel- und Säugetierreste der spätpleistozänen Schichten der Höhle von Istállóskő. ActaArchHung 5(1955) 149–81.
- JÁNOSSY 1979. *Jánossy, D.* A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. (Pleistocene stratigraphy in Hungary based on studies of vertebrate faunas). Akadémiai Kiadó 1979. pp. 206.

- JÁNOSSY—KORDOS 1976. *Jánossy, D. — Kordos, L.* Pleistocene-Holocene Molluscs and Vertebrate Fauna of two caves in Hungary. *AnnHN* 68(1976) 5—29.
- JÁNOSSY—KORDOS—KROLOPP 1982—83. *Jánossy, D. — Kordos, L. — Krolopp, E.* A Függekői-barlang (Mátraszőlős) felsőpleisztocén és holocén faunája. Upper-Pleistocene fauna from the Függekői Cave (Mátraszőlős). *Fol. Hist.-nat. Mus. Matr.* 8(1982—83) 47—61.
- KADIĆ 1913. *Kadić, O.* Jelentés a Barlangkutató Bizottságnak 1912. évi működéséről. *Bk* 1(1913) 68—75.
- KADIĆ 1915. *Kadić, O.* Jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1914 évi működéséről. *Bk* 3(1915) 17.
- KADIĆ 1942. *Kadić, O.* A magyar barlangkutatás állása az 1941. évben. *Barlangvilág* 12(1942) 20—27.
- KORDOS 1977. *Kordos, L.* *Microtus (Stenocranius) gregalis* és felső-pleisztocén fauna Gencsapátiból. *Microtus (Stenocranius) gregalis* und die jungpleistozäne Vertebratenfauna von Gencsapát. *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 8(1977) 73—87.
- KORMOS 1914. *Kormos, T.* A remetehegyi sziklafülke és faunája. In.: *Kormos, T. — Lambrecht, K.*: A remetehegyi sziklafülke és postglaciális faunája. *Die Felsnische am Remetehegy und ihre postglaziale Fauna. Magyar Királyi Földtani Int. Évk.* 22(1914) 351—365. (1916., 374—403. Gem.).
- KORMOS 1915. *Kormos, T.* A Pilisszántói kőfülke. Tanulmányok a postglaciális kor geológiájára, ősipara és faunája köréből. *Die Felsnische Pilisszántó. Beiträge zur Geologie, Archäologie und Fauna der Postglazialzeit. Magyar Királyi Földtani Int. Évk.* 23(1915) 305—498. (1916., 334—523. Germ.).
- KORMOS—LAMBRECHT 1914. *Kormos, T. — Lambrecht, K.* A bajóti Öregkő nagy barlangjának faunája (Előzetes jelentés) *Die Fauna der Öregkőhöhle bei Bajót (Vorläufiger Bericht).* *Bk* 2(1914) 77—80., 103—106.
- KOZŁOWSKI 1969. *Kozłowski, J. K.* Les problèmes de la géochronologie du Paléolithique supérieur en Pologne. *Quaternaria* 11(1969) 197—213.
- KOZŁOWSKI 1978. *Kozłowski, J. K.* Le Paléolithique tardif et final du bassin pannonique et des Carpates Orientales et Meridionales. *AAC* 18(1978) 39—68.
- KOZŁOWSKI 1979. *Kozłowski, J. K.* La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur. In: *La fin des temps glaciaires en Europe. Paris 1979.* 821—835.
- KOZŁOWSKI 1983. *Kozłowski, J. K.* Le Paléolithique supérieur en Pologne. *Anthropologie* 87(1983) 49—82.
- KOZŁOWSKI 1985. *Kozłowski, J. K.* La signification paléoethnographique des unités taxonomiques du Paléolithique supérieur: l'exemple du Gravettien oriental. In: *La signification culturelle des industries lithiques BAR* 239(1985).
- KOZŁOWSKI—KOZŁOWSKI 1979. *Kozłowski, J. K. — Kozłowski, S. K.* Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. *Prace Komisji* 18(1979).
- KOZŁOWSKI—KOZŁOWSKI 1981. *Kozłowski, J. K. — Kozłowski, S. K.* Paléohistoire de la Grande Plaine européenne. *Archeologia Interregionalis* I. Cracow 1981. 154—157.
- KRETZOI 1941. *Kretzoi, M.* Ösemlősmaradványok Betfjáról. *Die unterpleistozäne Säugetierfauna von Betfia. Ft K* 71(1941) 235—261., 308—335.
- KRETZOI 1953. *Kretzoi, M.* A negyedkor taglalása gerinces fauna alapján. *MTA Műszaki Tud. Oszt. Alföldi Kongresszusa. 1953. Budapest.* 89—99.
- KRETZOI 1957. *Kretzoi, M.* Wirbeltierfaunistische Angaben zur Quartärchronologie der Jan-kovich-Höhle. *FolArch* 9(1957) 16—21.
- KRETZOI 1969. *Kretzoi, M.* A magyarországi quaterter és pliocén szárazföldi biosztratigráfiájának vázlata. *Sketch of the Late Cenozoic (Pliocene and Quaternary) terrestrial stratigraphy of Hungary. FrK* 17(93) (1969) 179—204.
- KRETZOI—VARROK 1957. *Kretzoi — Varrok, S.* Holozäne und Plesitozäne Fauna der Höhlen-sedimente. In.: *Jánossy, D. — Kretzoi — Varrok, S. — Hermann, M. — Vértés, L.* *Forschungen in der Bivakhöhle, Ungarn. EuG* 8(1957) 21—15.
- KRETZOI—VÉRTES 1965. *Kretzoi, M. — Vértés, L.* The role of vertebrate faunae and palaeolithic industries of Hungary in Quaternary stratigraphy and chronology. *ActaGeolHung* 9(1965) 125—144.
- KUKLA 1981. *Kukla, G. J.* Loess Stratigraphy of Central Europe. In: *After the Australopithecines. 1981.* 113—188.
- LAMBRECHT 1915. *Lambrecht, K.* A Pilisszántói kőfülke madarai. In.: *Kormos, T.* A Pilisszántói kőfülke. *Magyar Királyi Földt. Int. Évk.* 23(1915) 449—483.

- MOLNÁR—KROLOPP 1978. *Molnár, B. — Krolopp, E.* Latest pleistocene geohistory of the Bácska Loess. *Acta Mineralogica Petrographica* 23(1978). 245—265.
- MOTTL 1941. *Mottl, M.* Az interglaciálisok és interstadiálisok a magyarországi emlősfaua tükrében. *A Magyar Királyi Földt. Int.* 1941. Évi jelentésének Függeléke. 1—42. Die Inter-glazial- und Interstadialzeiten im Lichte der ungarischen Säugetierfauna. *Magyar Királyi Földt. Int. Évk.* 35(1941) 3—40.
- MOTTL 1944. *Mottl, M.* Öslénytani eredmények (Peskő-barlang) Paläontologische Ergebnisse. In.: *Kadic, O.* Az Északnyugati Bükk barlangjai. Bk 17(1944) 9—22., 87—89.
- NARR 1955. *Narr, K. J.* Das Rheinische Jungpläolithikum. Bonn 1955.
- OTTE 1980. *Otte, M.* Les groupes gravettiens en Europe Centrale Colloque International: L'Aurignacien et le Gravettien dans leur cadre écologique. Nitra 1980. 173—197.
- OTTE 1981. *Otte, M.* Le gravettien en Europe Centrale. DAG Brugge 1981.
- PÉCSI 1975. *Pécsi, M.* A magyarországi löszszelvények litosztratigráfiai tagolása. Lithostratigraphical subdivision of the loess sequences in Hungary. *FrK* 23(1975) 217—230.
- PÉCSI—PÉCSINÉ, DONÁTH—SZEBEŇYI—HAHN—SCHWEITZER—PEVZNER 1977. *Pécsi, M. — Pécsiné Donáth, É. — Szebeňyi, E. — Hahn, Gy. — Schweizer, F. — Pevzner, M. A.* A magyarországi löszök fosszilis talajainak paleogeográfiai értékelése és tagolása. *FrK* 25(1977). 128—142.
- STIEBER 1957. *Stieber, J.* A hazai felsőpaleisztocénból származó faszénmaradványok anthrakotómai vizsgálata. Kand. dissz. Manuscript 1957.
- STIEBER 1967. *Stieber, J.* A magyarországi felsőpleisztocén vegetációtörténete az anthrakotómiai eredmények tükrében. *FtK* 97(1967) 308—317.
- STURDY 1975. *Sturdy, D. A.* Some reindeer economies in prehistoric Europe. In.: HIGGS, E. S. ed.: *Palaeoeconomy II. Paper in Economic Prehistory.* Cambridge 1975. 55—95.
- VÉRTES 1957. *Vértes, L.* Neuere Forschungen in der Jankovics-Höhle. *FolArch* 9(1957) 3—16.
- VÉRTES 1959. *Vértes, L.* Untersuchungen an Höhlensedimenten. *RégFüz* II. 7(1959) 102—108.
- VÉRTES 1965. *Vértes, L.* Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. (Remains of the Paleolithic and Mesolithic in Hungary). *A Magyar Régészet Kézikönyve I. Akadémiai Kiadó* 1965. pp. 385.
- VÖRÖS 1981. *Vörös, I.* A Pilismarót—Diós felsőpaleolit telep állatcsontleletei. (Animal bone remains from the Pilismarót—Diós Upper Paleolithic site). *CommArchHung* 1981. 22—24.
- VÖRÖS 1982. *Vörös, I.* Faunal remains from the Gravettien reindeer hunters' campsite at Ságvár. *FolArch* 33(1982) 43—71.
- VÖRÖS 1983a. *Vörös, I.* Elephantiden-Reste aus dem Karpathenbecken. *Fragm. Min. et Pal.*, 11(1983) 61—84.
- VÖRÖS 1983b. *Vörös, I.* Animal bone finds from the Pilismarót—Pálrét (1982) Upper Paleolithic site. In.: *Dobosi, V.* et al.: *Upper Palaeolithic settlement in Pilismarót—Pálrét.* *ActaArch Hung* 35(1983) 299—304.
- VÖRÖS 1984. *Vörös, I.* Hunted mammals from the Aurignacian cave bear hunters' site in the Istállóskő cave. *FolArch* 35(1984) 7—31.
- VÖRÖS 1987. *Vörös, I.* Large mammalian faunal changes during the Late Upper Pleistocene and Early Holocene times in the Carpathian Basin. In.: *Pécsi, M.* (ed.): *Pleistocene environment in Hungary.* Budapest, 1987. 81—101.

A PILISSZÁNTÓI I. SZ. KÖFÜLKE REVIZIÓJA

A pilisszántói I. kőfülkében először 1912-ben Kadic O. majd 1914–15-ben Kormos T., 1951-ben Gábori, M. és Jánossy D. végeztek ásatásokat. A régi értelemben vett „postglaciális”, „Magdalenien” kori időszaknak a pilisszántói I. kőfulke mindmáig az egyetlen legteljesebb, leggazdagabb magyarországi lelőhelye. A kőfulke speciális „paleoethnologiai” eszközkészlete, valamint a magyarországi késő felső-pleisztocén leggazdagabb madár- és emlősfanája mind a paleolit, mind a paleontologiai kutatásnak először standard típusává – más lelőhelyek valós, vagy vélt előképévé – majd egyre inkább egyik neuralgikus kérdésévé vált.

A kultúra, a kronológia; a környezet-fauna és -flóra alapján történő rekonstrukciójának, valamint az alsó és a felső rétegcsoporthoz tartozó faunájának az ellentmondásai – az újabb kutatások eredményeiként – felerősödtek, ezért újra értelmezésük szükségesszerűvé vált.

Kormos T. megfigyelései szerint a feltűnően kevés (az 1914–15-ös ásatáskor mindösszesen 38 db!) kőeszköz a kőfulke LLG:6/a rétegétől a MLG-n keresztül az ULG:D₁ rétegéig mindenütt előfordult.

A kevés és egyoldalú ismeretanyag nem tűnik elégségesnek ahhoz, hogy ezek alapján új kulturális egységet (akár kultúrát, akár csoportot) körvonalazzunk. A kőfulke régészeti ipara nem egy (csak 2 fő eszköz típusból álló) önálló „komplett” kultúra hagyatéka. A tompított hátú mikro penge- és pengehegy a legkorábbi pengés iparoktól az epipaleolitikum végéig széles földrajzi elterjedésben megtalálható. Más lelőhelyek eszközkészleteiben e két típus aránya és megmunkálásának minősége változó. A Pilisszántói I. kőfülkéhez hasonló kizárólagos eszköztípus-összetétel más lelőhelyről ezidáig nem ismert.

A szélsőségesen szűk eszköztípus előfordulása a kőfülkében speciális emberi tevékenység következménye. A pilisszántói I. kőfulke a gyűjtögető és rénszarvas-vadász népcsoport időszakos megtelepedése idején – a paleontológiai leletek tanulsága szerint – hús és prém depot volt. Az elejtett állatoknak már csak a „kicsontozott” húsos részeit és a prémjeit hozták fel a kőfülkébe.

Hogy a kőfulke vadászai rendelkeztek és használtak is más funkciójú és méretű kőeszközöket is – közvetve – a nagy állatsontok vágási, darabolási nyomai is jól bizonyítják. A két mikrolit feltételezhetően egy új (vadász?) szerszám tartozéka lehetett, amelynek egyik korai megjelenése a pilisszántói I. kőfulke LLG:6/a rétegében van.

A két mikrolit a Dunazug-hegység barlangjainak és kőfülkéinek; valamint a Duna-völgy II. teraszán feltárt nyíltzíni vadásztanyák eszközanyagával mutat szoros kapcsolatot. Tágabb földrajzi régiók közül az alsóausztriai Willendorfan és a Morva Pavlovian telepek mikrolitjaival mutat rokonságot. A Duna-kanyarban a Pilismarót-Pálrét vadásztábor helyén talált hegyi-kristály nyersanyag, valamint a rénszarvas migráció szintén É-Ény-i kapcsolatokat mutat.

A kőfülke egységesnek látszó és kezelt fajegyüttesének kronológiai szétválasztását az ásatástechnikai és gyűjtési módszerek erősen nehezítik; rekonstrukciója a következő:

Alsó rétegcsoport (LLG) — ca 100 cm vastag: D_{7-6/a-6}

Júliusi középhőmérséklet: 17,0 °C.

Igen intenzív, klímaindikálta állatvándorlást jelez a pásztormadár és a maral szarvas megjelenése. A rétegcsoport mérsékelt erdei — erdős-steppei „alapfaunájába” boreo-alpin, szubartikus és tajgai elemek hatoltak be, amelyek egyben jelzik egy újabb klíma és az ezzel összefüggő faunaösszetétel-változás bekövetkezését.

A rétegcsoport faunája az Istállóskő klimato-faunaszakaszt követő, ún. „Névtelen” faunaszakaszba tartozik.

Középső rétegcsoport (MLG) — ca 62 cm vastag: D₅₋₄₋₃

Az erdei borz és vaddisznó (1951) csak itt található. A feltűnően kis fogkoronájú *Equus* sp. II. itt jelenik meg a kőfülkében.

Felső rétegcsoport (ULG) — ca 35 cm vastag: D₂₋₁

Júliusi középhőmérséklet: 12,62 °C.

A vadászott állatok között abszolút domináns a rénszarvas (80%!); a nagyemlősfaunában keverednek a lomboserdei, az erdős-steppei, a szubartikus és a vízparti fajok. A kőfülke középső és felső rétegcsoport faunái a Pilisszántói klimato-faunaszakaszba tartoznak.

A pilisszántói I. kőfülke teljes rétegsorának gerincesfauna vizsgálata, valamint a késő felső pleisztocén lelőhelyek fauna elemzése lehetővé teszik a pilisszántói faunaszakasz további finomítását, faunatörténeti rekonstrukcióját.

Pilisszántói klimato-faunaszakasz

22/21 000—16 000 BP; júliusi középhőmérséklet: 12—17 °C

Szélsőséges areákból származó fajok együtt fordulnak elő a Dunántúli és az Északi Középhegységekben. A micro-, a macroemlősfauna valamint a madárfauna is erősen kevert. A kevert fauna kialakulásához nagymértékben hozzájárult az egyes fajok szezonális vándorlása is.

A faunaszakaszban az egyik legjellemzőbb kisemlős összetétel az, hogy a *Dicrostonyx* az *Arvicolával* magas számarányban együtt fordul elő; a szakasz folyamán a *Dicrostonyx* emelkedő, az *Arvicola* csökkenő tendenciát mutat. A nagyemlősfaunában az *Ursus* erősen visszahúzódik; a *Leo*, a *Crocotta* és a *Cervus* a meleg/humid interfázisokban még előfordul. A *Mammuthus* és a *Coelodonta* ezt a faunaszakaszt már nem éri meg a Kárpát-medencében.

Bajóti klimato-faunaszakasz

16 000—12 000 BP; Júliusi középhőmérséklet: 12,2—15,8 °C.

A szakasz kisemlősfauna változását a Jankovich barlang 10—6. rétegei folyamatosan mutatják. Korábban a Bajóti név csak ennek a szakasznak a végére (Jankovich barlang 5—4. réteg), a holocén elejére, majd a postglaciális időszakra vonatkozott. A száraz-hűvös-hideg időszak elején a kisemlősfaunában a *Dicrostonyx*

Microtus gregalis dominál; majd a szakasz folyamán a *Dicrostonyx* folyamatosan csökken. A nagyemlősök közül eltűnik a *Cervus*, *Crocotta* és a *Leo*.

A *Dicrostonyx-M. gregalis* dominancia csúccsal jellemezhető hideg-maximum után egy elszegényedett nagyemlősfauna képviselői találhatók csak meg a lelőhelyeken.

Magyarországon a 22/21 000 – 16 000 BP közötti időszakból ismert a legtöbb barlangi és nyíltszíni késő felső-paleolit telep. A paleolit lelőhelyek sztratigráfiai és C^{14} -es adatai jól mutatják, hogy ebben az időszakban több hideg és melegebb humid interfázis követte egymást. A C^{14} -es adatokkal rendelkező késő felső-paleolit telepek egy része a Dunaújváros-Tápiószék fosszilis talaj-komplexum hideg szakaszának a közepére keltezhető. Ebből az időszakból azonban a fosszilis embrionális talajok nem maradtak fenn.

Ebben az időszakban a régészeti és a geomorfológiai adatok alapján a meleg/humid – hideg/száraz interfázisok váltakozási ritmusa felgyorsul, időtartamuk pedig lerövidül; erre az időszakra javasoljuk a Ságvár stage nevet munkahipotézisként, amelynek struktúráját és a lelőhelyeit a 8. táblázat mutatja be.

AN AUROCHS (*BOS PRIMIGENIUS* BOJ.) SKELETON FROM THE MESOLITHIC PEAT-BOGS AT KECÉL-RÓZSABEREK

ISTVÁN VÖRÖS

1. Introduction

The peat-bogs in Hungary (Szabadszállás and Kecel in the Danube-Tisza Interfluvium; Mezőlak and Nádasdladány in Transdanubia) are relatively rich in aurochs remains¹. The great number of skulls, horn-cores and postcranial bones found on these sites afford a possibility to study the microevolution of Mesolithic-Early Holocene animal populations. Aurochs is one of the most relevant large herbivores in the wild animal fauna of Hungary. It was an animal suitable for domestication and was the wild ancestor of domesticated cattle. Studies carried out on aurochs remains are useful in pin-pointing the first appearance of the animal in the Holocene and in distinguishing Early Holocene aurochs from Pleistocene and Late Neolithic specimens.

A part of the Kecel-Rózsaberek aurochs remains has been already published by Sándor Bökönyi together with the measurements of the Órjeg finds². The study of the Kecel-Rózsaberek aurochs skeleton is extremely relevant because this skeleton is the single most complete Holocene aurochs skeleton known so far from E-SE Europe. Aurochs skeletons are usually rarely found.

The only published finds from Europe are: a bull from the Iberian Peninsula³ and two cows and two bulls from the Nordic area⁴.

The study of these skeletons offers valuable data for the reconstruction of somatic proportions, allometry, sexual dimorphism and changes in size dimensions, the last is determined by climate.

2. Material

2.1. Site of the aurochs skeleton

The aurochs skeleton was found in 1964 in the Rózsaberek field, to the NW of the village of Kecel (Danube-Tisza Interfluvium, Bács-Kiskun county) during

¹ Bökönyi 1962a.; Bökönyi 1972; Krolópp-Vörös 1982.

² Bökönyi 1972.

³ Altuna 1974.

⁴ Degerbol 1970, 9., 10., 13-14.; Ekman 1972.

turf exploitation. In the „Catalogue of the archaeological sites around Kecel” Kecel-Rózsaberek field is registered as Site 178⁵. The site was formerly called „Kecel Sziget” (Kecel Island)⁶. The Rózsaberek field lies to the N of a bridge over the Danube valley main channel (at the same time part of the Kecel – Öregcsertő highway), on the eastern side of the channel⁷. The partial filling up of the former Pleistocene Danube bed and the transformation of certain parts of it into a swamp – the formation of the Öregcsertő marsh⁸ – had started in the Postglacial period. This is evidenced among others by the palynological investigations of the peat sequence near the village of Szabadszállás, some 40 km to the N of Kecel. At Szabadszállás the thickness of the peat layer is 3–3,5 m. The palynological investigation of the peat-bog layer was carried out by Mária Miháلتz-Faragó (JATE, Szeged). Her determinations and a brief evaluation of the palynological material have been published by Sándor Bökönyi⁹.

The new evaluation and correlation of palynological data are as follows:

level 1. – below 3,10 m. Sand of riverbed. Pine-Birch period; Alleröd-Preboreal; Palánk faunistical phase; Epipaleolithic-Mesolithic. 10/9 000 – 7 000 BC.

level 2. – 3,10 m. Bottom of the lower peat layer. Hazel Period; Preboreal-Boreal period; the end of Palánk phase; Mesolithic Forest steppe – steppe period. Cca. 7 000 BC.

level 3. – from 3,10 m to 2,10 m: Lower peat layer, Hazel Period; Boreal period; the end of the Palánk phase and the beginning of the Körös phase; Mesolithic-Early Neolithic (humid, rainy period). 7 000–5 000 BC.

level 4. – between 1,70 and 2,10 m: Sterile sand (?) layer without pollens.

level 5. – between 0,70 and 1,70 m: Upper peat layer, Mixed oak period; Atlantic period; Körös phase. Cca. 5 500–3 000 BC.

level 6. – above 0,70 m; Mixed humus layer.

2.2. Date of the site of the aurochs skeleton

The aurochs remains from peat-bog sites both in the Danube–Tisza Interfluvium (Szabadszállás¹⁰ and Kecel¹¹) and in Transdanubia (Mezőlak)¹² were found above the sand of the riverbed, in the lowermost, oldest peat layers. On the basis of pollen analyses made by M. Miháلتz-Faragó¹³ and data yielded by faunal history,¹⁴ the age of the aurochs remains found in the lowermost peat layers falls into the

⁵ Biczó 1984, 57.

⁶ Bökönyi – Horváth 1965, 11.; Bökönyi – Horváth 1972, 238.

⁷ Bökönyi 1972, 18.

⁸ „Örjeg” is the popular name variant of the name „Öreg (Vörös) mocsár” – Old (Red) marsh –; „marsh with small ponds”; „remnant of the flood of the river Danube” to the South of the village of Akasztó. The artificial bed of the Danube valley main channel was built partly to follow the former beds of the Danube. The present Danube bed runs parallel to the Danube valley main channel, it is 22 km to the West of the village of Kecel; the two beds meet only the town of Baja.

⁹ Bökönyi 1972, 18–20., Table 1.

¹⁰ Bökönyi 1972, 20–.

¹¹ Bökönyi 1972, 18., 22. Figs. 8., 9.

¹² Krolópp – Vörös 1982, 40–49.

¹³ Bökönyi 1972, 18–20., Table 1.

¹⁴ Krolópp – Vörös 1982.

Preboreal-Boreal period, that can faunistically be equated with the Palánk phase and archaeologically the Epipalaeolithic–Mesolithic period: 10/9 000–7 000 BC.

2.3. The aurochs skeleton from Kecel-Rózsaberek

The aurochs remains found at Kecel-Rózsaberek were collected by J. Iván, a teacher at Kecel. When A. Horváth., the former director of the Katona József Museum in Kecskemét had been informed of the find, together with S. Bökönyi (then working in the Hungarian National Museum) he visited the locality on 24. October 1964, and they collected some additional bones belonging to the skeleton¹⁵. Many bones of the aurochs skeleton had been lost, because of the mechanical exploitation of the turf.

The postcranial part of the skeleton is incomplete: vert. cervic 1–5th, 7th; vert. thorac. 3 rd, 6 th, 11th; vert. sacralis 1–3rd; vert. caud. 2–18/20th; 13 costae (10 sin. and 3 dext.); 23 cartilago costalis; praesternum+stenebra 1–3rd; 11 carpale (5 sin. and 6 dext.); metacarpus sin.; femur-tibia dext.; patella sin. and dext.; 8 tarsale (4 sin. and 4 dext.); metatarsus dext.; 22 os phalangis (10 frontal and 12 hinder ones); 24 os sesamoideum are missing.

The incomplete skeleton is well preserved.

Remains:

complete skull with horn-cores (65.8.1., Fig.1.1.).

mandibula sin. and dext. (65.8.3., Fig.1.3.).

2 os hyoideum pars stylohyoideum (65.8.2., Fig.1.2.).

vert. cervicalis 6 th (65.8.4.).

vert. thoracalis 1–2nd, 4–5th, 7–10th, 12–13th (65.8.5., Fig.1.4.).

2 proc. spinosus of the vert. thorac. (65.8.6.).

vert. lumbalis 1–6th (65.8.7.).

vert. sacralis 4–5th fr. 65.8.).

vert. caudalis 1st (65.8.9.).

3 sin. and 10 dext. costae, 4 costae fr. (65.8.10.).

3. cartilago costalis fr. (65.8.11.).

stenebra 4–5th + proc. xiphoideum (65.8.12., Fig.3.1.).

scapula sin. and dext. (65.8.13., Fig.3.3.).

humerus sin. and dext. (65.8.14., Fig.3.2.).

radius+ulna sin. and dext. (65.8.15., Fig.4.3.).

magnum (C₂₊₃) sin. (65.8.16., Fig.4.7.).

metacarpus dext. (65.8.17., Fig.4.4.).

pelvis sin. and dext. (65.8.18., Fig.3.3.).

femur sin. (65.8.19., Fig.4.1.).

tibia sin. (65.8.20., Fig.4.2.).

metatarsus sin. (65.8.21., Fig. 4.5.).

os phalangis I. sin, ant. lat. (65.8.22., Fig.4.6.).

os phalangis III. ant. (65.8.23., Fig.4.8.).

¹⁵ Bökönyi, S. Kiszállási jelentés (VI. 109/1965. MNM. At.) – Field report –: J. Iván a teacher, leader of the local history study circle of Kecel had bought the skeleton of the aurochs for 300 Fts. In 1965, after discharging the purchase prize, the skeleton was taken to the Hungarian National Museum. Inv. No.: 65.8.1–23., Case 12., drawers 18–19.

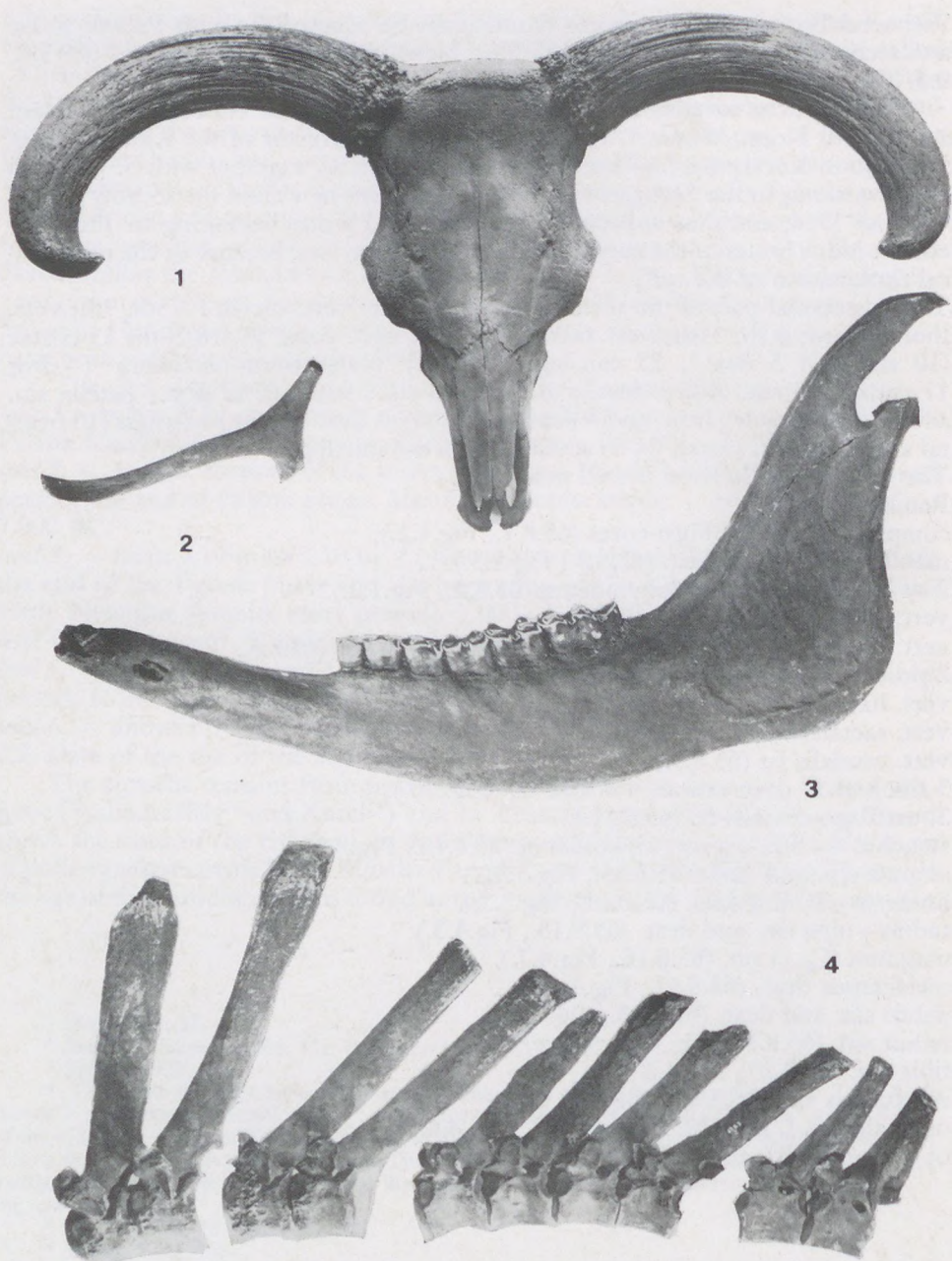

Fig. 1. — 1. ábra Aurochs bull skeleton from Kecel-Rózsaberek. Kecel-rózsaberkí őstulok bika csontváz. 1. Cranium, norma dorsalis. 2. Os hyoideum pars stylohyoidea, norma lateralis. 3. Mandibula sin., norma lateralis. 4. Vertebrae thoracicae, norma lateralis sin.

3. Results

3.1. Skull, mandibles (Fig. 1.1.,3.)

The *skull* is medium long; the barin-case (neurocranium) is low and wide. The fossa temporalis is medium wide. In the nuchal region the interparietale (distance between the protub. occipit. externa—A) is high: 85 mm. The frontal ridge is straight. The horn-core is long, its wall is thick. Its basal cross-section is oval; there is a wide stripe of pears on it. Thus the frontal ridge is relatively short: only 160 mm! The position of the horn-core is lateral at the base, but further turns diagonally forward and upward. Its tip bends back slightly (initial 3rd spiral). The horn-core is closed. The frontal is relatively short, wide and concave. The orbits are strong, they protrude from the forehead level. The viscerocranial is high, becoming orally narrower. The palate is narrow at the Mol. The nasal bones are wide, its aboral part between Fo-Lmo is highly protuberant. The tuber molar (M) is strongly developed. The upper tooth row is medium long and macrodont.

The craniometric data are listed in Table 1., Skull 1.

The *mandible* is long with a strongly bent lower edge. The angulus mandibulae behind the M_3 is long. The ramus mandibulae becomes narrow. The macrodont tooth row is long. For the dimensions of the mandible and upper and lower teeth, see Table 2.

The length of the *pars stylohyoidea* found together with the mandible is 173 mm, its aboral diameter is 70 mm (Fig. 1.2.).

3.2. Vertebral column (Fig. 1. 4.).

Among the *cervical vertebrae* only the 6th is present. From the row of *dorsal vertebrae* three pieces are absent. The processus spinosi of the cranial vertebrae are relatively short, wide, ant.-post. bent. There are pathological alterations on the body and on the articulat surfaces of the vertebrae.

There are exostoses on the corpora of the 1st, 2nd, 4—5th and 7th vertebrae. The fossa vertebrae of the 2nd vertebra is deeply grooved; its border is polished. On the 1st and 2nd vertebrae the cranial and transversal surfaces of the left fovea costalis are polished too. The caput of the 4th vertebra, its foveae costales craniales on both sides as well as the cranial surfaces of proc. artic. are worn and already polished, smooth as glass (Fig. 2.1.). The fossa vertebrae is deeply grooved. There are exostoses on the borders of the caput and the fossa vertebrae of the 5th vertebra; there are circular grooves on the fossa vert. There are exostoses on the proc. transversi of the 13th vertebra.

The row of lumbar vertebrae is complete but the vertebrae are damaged; traumatic and pathologic alterations can be observed on them. The left proc. transversus of the 1st vertebra had broken off. It is connected to the corpus by a pseudo-articulation. On the arcus of the first 3 vertebrae the incisurae caudales had closed and developed into a foramen. The basis of the right proc. transversus of the 5th vertebra became thick. The surface of the fossa vertebrae of the 6th vertebra is corroded, the chondreus layer is worn and the spongiosa are exposed. The lower-lateral surfaces of both sides proc. artic. caud. are worn. There is a strong exostosis in the lower surface of the corpus (Fig. 2.4.).

Table 1

CRANIAL MEASUREMENTS OF AUROCHS BULLS FROM KECÉL (IN MM)

Nr. Age	RÓZSABEREK TÖZEGTELEP		
	1. Ad.	2. Ad.	3. Ad.
OVERAL measurements			
1. Profil length (A-P)	655	622	662
2. Frontal length (A-N)	315	295	
3. Viscerocranium length (N-P)	345	326	
4. Upper neurocranium length (Ect. lin.-A)	225	230	
5. Facial length (Ect. lin.-P)	430	397	
HORN CORE			
6. Outer curvature length	dext. 745	765	735
7. Diam. of basis max.	137		118
8. Diam. of basis min.	97	95	94
9. Circumference at basis	365	338*	345
10. Greatest tangential between the outer curves	850	470 $\frac{1}{2}$	
11. Type of the curvature	closed	closed	closed
12. Interocular breadth at medial	160	176	203
13. Interocular breadth at lateral	265	272	283
14. Greatest frontal breadth (Ect-Ect)	306	295	300
15. Least frontal breadth (fs-fs)	242	227	230
16. Least breadth between orbits (Ent-Ent)	248	248	240
17. Dist. between for. supraorbit (Sp-Sp)	163	154	153
18. Nasal breadth across Fo-Fo	70	88	
19. Nasal breadth across Lmo-Lmo	83	78	
20. Nasal breadth across Ni-Ni	72	77	
21. Zygomatic breadth (Zy-Zy)	240	240	221
22. Facial breadth (M-M)	183	100 $\frac{1}{2}$	
23. Dist. between for. infraorbit (If-If)	107	108	109
24. Least breadth across praemaxillae	102	100	
25. Greatest breadth across praemaxillae	113	118	105
26. Dorsal length of maxilla (Lmo-Ni)	62	70	
27. Oral length of maxilla (Ni-Mo)	115	132	
28. Dorsal length of lacrimale (Fo-Lmo)	50	41	
29. Aboral length of lacrimale (Lzm-Lmo)	72	64	
30. Oral length of zygomaticum (Zmi-Lzm)	102	88	
31. Horizontal breadth of orbit	65	63	
32. Vertical breadth of orbit	67	65	
33. Zygomaticum height at orbit	22	23	
NUCHAL measurements			
34. Height of reg. occipitalis (B-A)	210	194	214
35. Height of os occipitale (O-A)	165	145	
36. Dist. between prot. occip. extern (L) and A	85	46	
37. For. magnum breadth	50	48	47
38. For. magnum height (B-O)	46	50	47
39. Greatest mastoid breadth (ot-ot)	150 $\frac{1}{2}$	160 $\frac{1}{2}$	
40. Least occipit breadth (As-As)	210	228	
41. Greatest breadth of condyli occipit (c-c)	127	135	129
BASAL measurements			
42. Basal length (B-P)	545	546	552
43. Basicranial length (B-St)	200	215	204
44. Basifacial length (St-P)	345	334	348
45. Length of os palatinum (St-Po)	82	75	
46. Dorsal length of praemaxilla (Ni-P)			
47. Lateral length of praemaxilla (Mo-P)	96	90	

Nr. Age	RÓZSABEREK TÖZEGTELEP		
	1. Ad.	2. Ad.	3. Ad.
48. Aboral length of praemaxilla	196		
49. Ventral length of praemaxilla	140		
50. Protuberances breadth of praemaxilla	64		
51. Cheektooth-row length (P2-M3)	152	147	
52. Premolar-row length (P2-4)	61	57	58
53. Molar-row length (M1-3)	95	88	85
54. Oral breadth of palatal (at Pm)	137	70 $\frac{1}{2}$	127
55. Medial breadth of palatal (at Mol)	143	74 $\frac{1}{2}$	158
56. Aboral breadth of palatal (at Pd)	90	50 $\frac{1}{2}$	
57. Dist. between paraoccipit proc. tips (Ju-Ju)	105		
58. Dist. between porions (po-po)	140 $\frac{1}{2}$		
59. Breadth of lam. perpendic.	50	47	
60. Height of neurocranium	167		
61. Height of viscerocranium	170		
Cranial index 1. (Ect-Ect: A-P)	46,46	47,42	45,31
2. (fs-fs : A-P)	37,23	36,49	34,74
3. (Z-A : B-P)	38,53	35,53	38,76

Table 2.

MANDIBLE MEASUREMENTS OF AUROCHS BULL FROM KECEL-
RÓZSABEREK (IN MM)

	sin.	dext.
Length from the angle (id-goc)	475	475
Length of the horizontal ramus (id-M ₃)	315	
Ventral length (id-gov)	432	440
Ramus height (gov-cm) aboral	190	190
Ramus height (gov-cr) oral	250	247
Ramus length)M ₃ -goc)	146	145
Diastema length	130	131
Mandible height at diastema	38	39
before P ₁	52	52
at M ₁	70	70
behind M ₃	84	80
Mandible breadth at diastema	19	18
at M ₃	35	35
behind M ₃	27	27
Ramus middle pars length	75	75
Symphysis length	104	110
Length of the teeth row (P-M)	158	160
Length of P ₂₋₄	58	58
length of M ₁₋₃	103	100
Length of M ₃	45	46

Teeth measurements (in mm):

	P2	P3	P4	M1	M2	M3
Upper teeth						
L		20	18	26	31	34
Br		22	24	30	33	30
Lower teeth						
L	13	22	22	25	29	46
Br	11	15	16	19	20	20

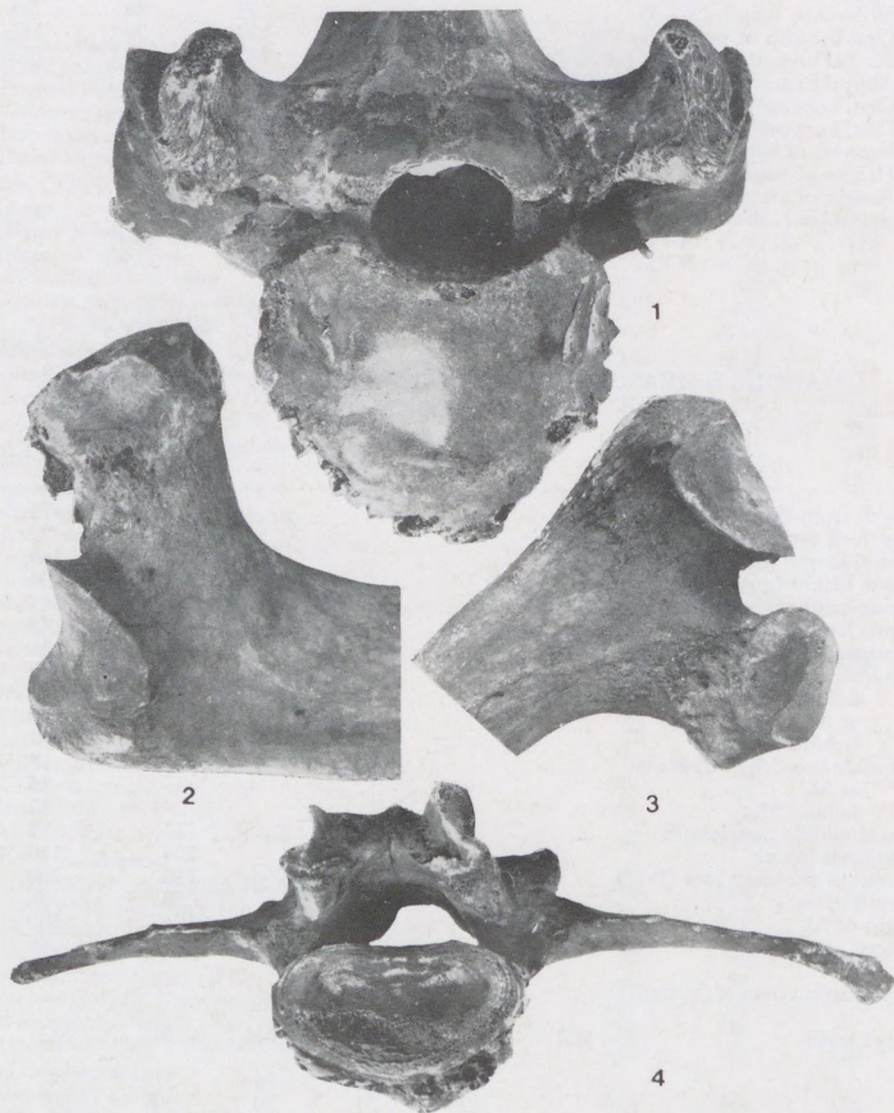

Fig. 2.—2. ábra Aurochs bull skeleton from Kecel-Rózsaberek. Kecel-rózsaberkí őstulok bika csontváz. 1. 4. vert. thorac., Osteoarthritis deformans, norma cranialis. 2. Caput costae, exostosis, norma medialis. 3. Caput costae, exostosis, norma medialis. 4. 6. vert. lumbalis, Osteoarthritis deformans, norma cranialis.

Fig. 3.—3. ábra Auchochs bull skeleton from Kecel-Rózsaberek. Kecel-rózsaberkí őstulok bika, csontváz. 1. 4.—5. Stenebra+proc.xiphoideus, norma ventralis. 2. Humerus sin., norma dorsalis. 3. Scapula dext., norma lateralis. 4. Pelvis sin., norma lateralis

In the crista sacralis media side of the 4–5th vert. *sacralis* strong osteophyta had developed.

The 1st vert. *caudalis* had not been ossified with the sacrum. The vertebrae dimensions are listed in Table 2. and 4.

3.3. Thorax

The ribs are in a fragmentary condition. From the right side row 10 ribs, while from the left side row only 3 have been preserved. The length of the intact ribs is between 320 (1st) and 700 mm; the greatest breadth of corpus costae ranges between 35 and 65 mm. On the proximal part of two left side ribs there are alterations: i. e. an exostosis in the collum costae and abrasion on the facies articulares of the caput costae (Fig. 1. 2., 3.).

Only three *pseudo-ribs* had been collected.

Only the caudal part of the *sternum* is present (Fig. 3. 1.). Dimensions are listed in Table 4.

3.4. Limb bones

Forelegs are represented by sin. and dext. (Fig. 3.3.) scapula; sin. (Fig. 3.2.) and dext. *humerus*; sin (Fig. 4.3.) and dext. *radius + ulna*; magnum (C_{2+3}) sin. (Fig. 4.7.); *metacarpus* dext. (Fig. 4. 4.); *os phalangis* I. sin. ant. lat. (Fig. 4.6.); *os phalangis* III. ant. (Fig. 4.8.).

Hind quarters are represented by sin. (Fig. 3.4.) and dext. *pelvis*; *femur* sin. (Fig. 4.1.); *tibia* sin. (Fig. 4.2.); *metatarsus* sin. (Fig. 4.5.).

The long bones are well preserved, their walls are thick, their dimensions are large. Bone planes had developed on the border of the epiphyses of bones forming the joints of the knees and ankles. Pelvis bones on both sides are fragmentary. The dimensions of left pelvis (in mm): ala o. ilii breadth is 268; the corpus o. ilii height is 58; its thickness is 39; the corp. o. ischii height is 76; the length of acetabulum is 94; the length of for. obturatum is 120; its height is 63; the length of the ram. acet. o. pubis is 100; its thickness is 43. The crista iliopectinea is well developed, the for. obturatum elliptic. The acetabulum is open, the acet. incisure is narrow. The fac. lunata has a large surface. The metacarpus diaph. index is 18,65; the distal index is 32,73. The metatarsal diaph. index is 12,23. conspicuously low.

3.5. Age of the individual

The walls of the skull and of the horn-cores are thick and compact. The lower part of the sutura frontalis and the sut. lacrimo-maxillare are open. The tooth row is all erupted. More than half of the crown of the M^1 is worn off. The posterior part of sulcus supraorbitalis is completely bridged. The orbits have a strong tubular character. All the limb bones and the epiphyses of the vertebrae are completely fused. All these features together demonstrate that the Kecel-Rózsaberek aurochs in an adult but not a particularly old individual; it is 8–10 years old.

3.6. Sex

The dimensions of the skull and limb bones; the shape of horn-cores, the thick medial wall of the pelvis bone, the well developed crista iliopectinea, the

Fig. 4. — 4. ábra Aurochs bull skeleton from Kecel-Rózsaberek. Kecel-rózsaberki őstulok bika csontváz. 1. Femur sin., norma dorsalis. 2. Tibia sin., norma lateralis. 3. Radius-Ulna sin., norma dorsalis. 4. Metacarpus dext., norma dorsalis. 5. Metatarsus sin., norma dorsalis. 6. Os phalangis I. sin. ant. lat., norma dorsalis. 7. Magnum (C_{2+3}) sin. 8. Os phalangis III. ant., norma dorso-proximalis.

shapes of for. obturatum and acetabulum suggest that the Kecel-Rózsaberek auroch was a bull.

3.7. Withers height

Withers height values calculated¹⁶ from the long bone dimensions of the Kecel-Rózsaberek aurochs bull are given in Tables 7 and 8. Among the long bones the length of stylopodia, therefore also the wh values calculated from them, give the maximum Wh values for the Early Holocene. The maximum Wh values of the Early Holocene aurochs population found at Öljég are yielded also by the length value of Rózsaberek humerus. As for forelegs the length of humerus-radius-metacarpus and the wh value calculated from them decrease gradually in prox.-dist. direction. The average wh is 1608,9 mm.

As for quarters; the absolute dimensions of long bones naturally decrease in prox.-dist. direction; but the Wh values calculated from them decrease in the following order: metatarsus-femur-tibia. The average Wh is 1551 mm, which is lower than those observed among forelegs.

The average Wh of the Kecel-Rózsaberek aurochs bull is 1587,2 mm. The difference between the average Wh of forelegs and hind quarters is 58 mm. The cave paintings demonstrate that the withers of aurochs was higher than their tuber coxae. It is highly probable that this is the reason for the lower position of the hind quarters of the Kecel-Rózsaberek aurochs.

Table 3.

VERTEBRAE MEASUREMENTS OF AUROCHS BULL FROM KECÉL-RÓZSEBEREK (IN MM)

Vert. thoracalis

	Lc	La	Lpsp	Gbpt	Bcr	Sbc	Bcd
I.	70	27	320	141	66	57	80
II.	71	61	360	133	65	60	86
IV.	70	60		115			93
V.	68	58	325	114	64	48	90
VII.	68	63		112	66	46	61
VIII.	70	61	240	103	61	44	71
IX.	70	61	240	105	56	43	66
X.	70	60		108	65	48	77
XI.	70	59	180	107	57	46	66
XIII.	72	58	140	125	67	55	64

Vert. lumbalis

	Lc	Gh	Lpsp	Bpacr	Bcr	Hcr	Bpacd	Bcd	Hcd
I.	71	170	103	65	56	45	35	57	45
II.	72			70	55	48	37	58	47
III.	75	160	91	76	58	50	44	61	50
IV.	75	160	88	85	56	57		60	48
V.	79			87	60	52	60	73	46
VI.	75			100	67	48	70	87	44

Vert. cervicalis

	Lc	La	Gh	Gb	Bcr	Bcd
VI.	90	36	230	168	39	53

¹⁶ Matolcsi 1970. Here I used the general coefficients and not the ones differentiated according to sexes.

Table 4.

LIMB BONES MEASUREMENTS OF AUROCHS BULL FROM KECÉL –
(IN MM) RÓZSABEREK

SCAPULA	L	Bd	Sbc	Baa	Bfa	Hfa		Wh
sin.	490	—	75	95	80	67		
dext.	490	272	76	96	80	68		
HUMERUS	L	Bp	Sbd	Bd	Dp	Sdd	Dd	
sin.	404	141	56	112	141	61	111	1672,5
dext.	406	141	57	114	141	62	112	1680
RADIUS								
sin.	368	112	63	100	55	33	67	1582
dext.	361	110	62	100	56	32	70	1552
METACARPUS								
dext.	252	84,5	47	82,5	50	31	43	1558
FEMUR								
sin.	480	—	52	133	97	53	160	1550
TIBIA								
sin.	446	138	53	85	127	40	61	1538,7
METATARSUS								
sin.	286	70	35	75	64	34	42	1564,5
Os Ph. I. ant.	66	45	38	40	44	25	30	
STERNUM	Proc. xiphoideus	Stenebra V.	Stenebra IV.					
L	100	118	75					
Br	80	118	112					
	L	Br	H					
Magnum	48	65	26					
Os Ph. III.	100	40	50					
Vert. caud. I.	60	105	51					

3.8. Disease

The vertebral column of the aurochs bull shows pathological alternations. During the destruction process of the chondrus some capita vertebrae and articular surfaces of the caput of the ribs had been strongly polished (4th vert. thorac. and ribs Fig. 2. 1., 2., 3). On the 6th vert. lumbalis already after the destruction of the chondrus the fossa vertebrae had been strongly polished and the spongiosa with necrotic cavities became exposed (Fig. 2.4.). The Kecel – Rózsaberek aurochs bull suffered from arthritis which had affected his vertebral column at two points: at the cranial part of the row of dorsal vertebrae and at the end of the row of lumbar vertebrae. Still the osteoarthritis deformans is in its early phase. The vertebral column is still mobile. Exostoses had been developed only at the margins of the articular surfaces; on the corpora vertebrae. The dentition and the limb bones of the animal are intact. Whether the cause of the disease was “a senile pathological alteration” or an infection after a traumatic injury on the lumbar vertebra, cannot be established.

Among the aurochs remains found at Szabadszállás there are also 5 vertebrae with exostoses and also 2 lumbar vertebrae, the proc. transversi of which had healed forming a callous¹⁷.

4. Discussion

The environment of the village Kecel had yielded other aurochs remains, too:

1., Horn-cores, skull fragments, ribs and vertebrae of aurochs were excavated from a depth of 2.5–3 m during turf exploitation in the Órjeg between Kecel and Öregcsertő in the thirties. The bones were taken to the Museum at Kalocsa by the painter Lajos Gábor, director of the House of Popular arts in Kalocsa¹⁸.

2., Two horn-cores, a scapula dext. and an os ph. I. fragm. as well as 12 remains of "Asinus hydruntinus" were found¹⁹ in 1958, to the W of Kecel, on the left side of the Danube valley main channel in the so-called Tőzegtelep (Peat-bog).

3., S. Nagy, director of the Arany János public elementary school at Kecel, collected the skull of an aurochs bull and a radius dext. also in the Tőzegtelep. The left horn-core of the skull is fragmentary²⁰. The dimensions of the skull are listed in Table 1, skull 3.

4., An aurochs bull skull and a femur dext. came to light at the end of the sixties, also from the Tőzegtelep²¹. Skull dimensions are listed in Table 1, skull 2.

The comparative study of aurochs remains found in the Órjeg Szabadszállás, Kecel) as well as the metric comparison between aurochs and domesticated cattle has been carried out by S. Bökönyi²².

The results of the comparison of these remains with Hungarian Pleistocene and other European skeleton finds can be summarized as follows:

I. The dimensions of the Órjeg Mesolithic (Early Holocene) aurochs horn-cores are smaller than those of the Hungarian Pleistocene horn-cores, but their average value is bigger than that of Late Neolithic aurochs horn-cores. During the Late Neolithic a form with extremely large horns, the absolute dimensions of which are identical with those of Pleistocene age specimens, had again appeared (Table 5.). The postcranial long bones can be characterized also by the gradual decrease of their absolute dimension during the Pleistocene – Mesolithic – Neolithic. The lower limits of the Neolithic bone dimension values are lower, but the body size dimensions of certain extremely huge animals reach those of the Mesolithic population (Table 6.).

A comparison of the withers height values of Pleistocene-Mesolithic aurochs skeletons in Hungary shows that the absolute dimensions of the long bones of

¹⁷ Bökönyi 1972, 21.

¹⁸ Anonymus, no date. News report.

¹⁹ Jánossy D. rescue excavation in 1958. The remains are in the HNM. Inv. Nr.: 60.4.1 – 15.; Bökönyi 1972, 18., 22.; Vörös 1981.; Biczó 1984, 57. Site 179.

²⁰ Bökönyi 1972, 18. Figs. 10 – 11. The remains are in the public elementary school of Kecel.

²¹ The remains are in the Hungarian Museum of Agriculture. Inv. No. of the skull: 72.29. Its photo is published by Matolcsi 1975, 98. Fig. 41.

²² Bökönyi 1972.

Table 5.

HORN-CORE MEASUREMENTS OF AUROCHS FROM HUNGARY (IN MM)

	PLEISTOCENE				MESOLITHIC				LATE NEOLITHIC				
Length	11	730	600-810	485	14	700	570-790	5	457	360-540	13	673	520-760
Diam. max.	15	122	108-140	80	13	118	100-137	15	84	77-87	19	117	100-141
Diam. min.	15	98	87-100	68	14	96	81-109	15	69	63-74	19	97	82-112
Circumf. basis	15	350	320-420	230	14	341	295-370	15	242	220-258	21	342	305-380
Least dist. between tips	3	737	640-830		3	664	590-800						
Greatest tang. between outer c.	3	1027	930-1200		4	885	840-940						

Table 6.

LIMB BONES MEASUREMENTS OF THE AUROCH FROM HUNGARY (IN MM)

	K E C E L		MESOLITHIC			Late NEOLITHIC		
	sin.	dext.	n	M	min-max	n	M	min-max
SCAPULA								
L	490	490	4	455	395–483			
GLP	272		4	261	236–272			
Slc	75	76	10	78	63–86	41	66	54–82
Lfa	95	96	8	92	78–101	57	88	71–104
Hfa	67	68	10	70	60–76	51	62	52–76
HUMERUS								
L	404	406	4	397	383–403			
Bp	141	141	4	138	137–141			
Sbd	56	57	8	55	51–61	4	46	41–50
Bd	112	114	9	110	98–121	18	101	91–115
RADIUS								
L	368	371	14	340	333–390			
Bp	112	110	15	110	99–120	33	104	91–120
Sbd	63	62	14	62	48–67			
Bd	100	100	14	100	92–109	45	94	81–108
METACARPUS								
L	252		10	248	230–259	6	244	229–252
Bp	84,5		10	81	73–88	44	77	68–88
Sbd	47		12	48	41–53	17	46	37–53
Bd	82,5		10	83	75–88	43	80	69–88
FEMUR								
L	480		3	449	448–450			
Bp	—		2	169	168–170			
Sbd	52		4	50	47–51			
Bd	133		3	133	130–136			
TIBIA								
L	446		7	450	433–476			
Bp	138		3	132	129–133	4	124	116–132
Sbd	53		9	54	50–57			
Bd	85		10	84	81–86	49	79	69–90
METATARSUS								
L	286		10	282	255–300			
Bp	70		8	65	59–71	24	60	55–67
Sbd	35		10	38	34–43	6	33	30–42
Bd	75		9	75	68–80	32	72	63–77

Nagybajom²³ and Egervár²⁴ Pleistocene aurochs skeletons are larger than the average dimension values of the Kecel-Rózsaberek and Szabadszállás aurochs. Especially the scapula and the hinder femur-tibia are longer (Table 7.). The withers height of the aurochs bull skeleton from Nagybajom is 1648,7 mm, but that of the Egervár skeleton is 1601 mm. The average withers height of the Mesolithic Kecel-Rózsaberek bull skeleton is 1587,2 mm. The average withers height of the Órjég aurochs is 1565 mm; min. 1395 (mt) – max. 1680 (hum). The extremely

²³ Jánossy – Vörös 1981.

²⁴ Vörös MS.

large bones of the Szabadszállás aurochs population need a careful study because the Pleistocene age of the remains is possible.

II. Table 8 the dimensions of long bones and the withers height values of European Mesolithic aurochs skeletons. The dimensions of aurochs bones from the Pre-boreal-Boreal Period, clearly demonstrate the difference between the two sexes as well as a trend of changes in the somatic (body) dimensions, that on the other hand is determined biogeographically.

Table 7.

COMPARISON OF MEASUREMENTS OF PLEISTOCENE AND HOLOCENE
AUROCHS IN HUNGARY (IN MM)

	PLEISTOCENE				EARLY HOLOCENE				
	NAGYBAJOM		EGERVÁR		KECEL-R.		ŐRJEG		
	L	Wh	L	Wh	L	Wh	n	x	min.-max.
Scp	520				490				
Hum	420	1738,8	395	1635,3	406	1680	4	1642	1585 – 1680
	410	1697,4			404	1672,5			
Rad	390	1677	370	1591,1	368	1582	14	1566	1432 – 1677
	388	1668,4			361	1552			
Mc	259	1600	247	1526,5	252	1558	10	1528	1421 – 1600
	256	1582							
Fem	510	1647,3	510	1647,3	480	1550	3	1562	1550 – 1560
Tib	470	1621,5	465	1604,2	446	1538,7	7	1552	1492 – 1642
Mt	330	1641			286	1564,5	10	1540	1395 – 1641
	300	1641							
	1648,7		1601		1587,2		1565		

A comparison between the long bone dimensions of Mesolithic aurochs from Hungary and Denmark²⁵ demonstrates that the humerus-femur is smaller and larger, too in Denmark; the radius is larger in Hungary; and the metacarpus. tibia-metatarsus is larger in Denmark. The withers height of aurochs bulls (in mms): the skeleton from Gibijo²⁶ (Iberian Peninsula) 1505; Kecel-Rózsaberek (Carpathian Basin) 1577 (calculated from only the dimensions of 6 bones); the Soro²⁷ skeleton (Denmark) 1630, 1 and the one from St. Damme²⁸ 1640.

The withers height of aurochs decreases from the N to S. The radius-tibia of the Gibijo skeleton is relatively long and its humerus-femur is short. In Denmark the femur-tibia is longer. The bones of the hind quarters of the Kecel-Rózsaberek skeleton are shorter and thinner than those of the aurochs from Denmark.

The withers height of the aurochs cows is considerably lower than that of the

²⁵ Degerbol 1970, Table 11., 12., 14., 15., 17.

²⁶ Altuna 1974.

²⁷ Degerbol 1970, Table 11., 12., 14., 15., 17.

²⁸ Degerbol 1970, Table 11., 12., 14., 15., 17.

Table 8.

COMPARISON OF THE MEASUREMENTS OF EARLY HOLOCENE AUROCHS SKELETON
IN EUROPE (IN MM)

Site Sex	GIBIJO ¹ bull		KECEL-R. bull		St.DAMME ² bull		SORO ² bull		ULLERSLEV ² cow		SLAGARP ³ cow	
	L	Wh	L	Wh	L	Wh	L	Wh	L	Wh	L	Wh
Hum	385	1594	406	1680	410	1697,4	410	1697,4	359	1486,3	355	1470
Rad	364	1565,2	368	1582	363	1561	362	1556,6	320	1376	337	1450
Mc	236	1458,5	252	1552	258	1595	258	1595	246	1521	238	1470
Fem	441	1424,5	480	1550	524	1692,5			445	1424,5	450	1453,5
Tib	441	1521,5	446	1538,7	486	1676,7	475	1638,8	420	1449	414	1428,3
Mt	268	1466	286	1564,5	295	1613,6	304	1662,8	280	1531,6	273	1493,3
		1505		1577,2		1640		1630,2		1466,9		1460,8

1. ALTUNA 1974.
2. DEGERBOL 1970.
3. EKMÄN 1972.

bulls. The withers height of the Ullerslev²⁹ (Denmark) skeleton is 1466,9 mm; that of the Slagarp³⁰ (Sweden) skeleton is 1460,8 mm. Comparing the somatic (body) proportions of aurochs cows and bulls we see that as proportions in Denmark the humeri of cows are shorter, but their metapodia are longer than those of the bulls.

5. Conclusions

The extremely large number of subfossile aurochs remains from the Carpathian Basin allowed and even necessitated the separation of finds according to their age. In view of the conspicuous dimensional and allometric differences we have to study the Early Holocene-Mesolithic, the Late Neolithic (31 sites with 4145 remains³¹); the Middle Holocene (Cooper Age—Bronze Age—Iron Age: 70 sites with 1717 remains) and the Historical Times (Roman Age 12 sites with 166 remains; Early Middle Age 1 site with 25 remains³²) aurochs populations separately³³.

Early Holocene aurochs population — 5 sites with 322 remains

In the earliest vertebrate fauna phase of the Holocene, in the Palánk phase, it is *Bos primigenius* which is dominant among large herbivores, although *Cervus*, *Equus ferus*, *Hemionus* sp. ("*Asinus hydruntinus*"), *Capreolus* and *Sus* also occur. The earliest occurrence of the aurochs of Ponto-Mediterranean subprovinces in the Holocene and in the Carpathian Basin³⁴ was reported from in the Epipaleolithic-Mesolithic open-air campsite at Szekszárd-Palánk. This campsite was dated to the 9th millennium BC, to the Preboreal-Boreal period.

This period witnessed the first migration of aurochs into the Carpathian Basin. It is clear from the bone material of the Early Holocene aurochs topopopulations of Hungary (Szabadszállás, Kecel, Mezőlak, Nádasdladány) that different aurochs types i. e. a Middle European type with forward, more closed horns³⁵, a forest (mountain) type with shorter horns³⁶ and a "SE European type with opener and upwards horns"³⁷ = "lowland type with longer horns."³⁸ were contemporaneous with each other. The occurrence ratio of long (790–710 mm) to medium (685 mm) and to short (582–567 mm) horn cores is 9 : 1 : 2. That of the open and closed horn-cores is 8 : 5.

In the Late Neolithic of Hungary the occurrence ratio of long (760–732 mm), to medium (678–620 mm) and to short (520 mm) horn-cores is 4 : 8 : 1³⁹.

The Órjeg peat-bog area yielded 48 intact long bones the length dimensions

²⁹ Degerbol 1970, Table 11., 12., 14., 15., 17.

³⁰ Ekman 1972, Table 1.

³¹ Vörös 1987.

³² Vörös 1985.

³³ Krolopp—Vörös 1982, 50–51.

³⁴ Bökönyi 1962b, 197.

³⁵ Bökönyi 1972, 23.

³⁶ Szalay 1917.

³⁷ Bökönyi 1972, 23.

³⁸ Szalay 1917.

³⁹ Bökönyi 1962a. And new data.

allow the calculation of withers height⁴⁰ (Table 7.). The average Wh of the Órjeg Early Holocene aurochs is 1565 mm; the extreme values are 1395 (mt) – 1680 (hum). The difference is 285 mm.

The Wh of Early Holocene aurochs in the Carpathian Basin is lower, their size dimensions are smaller than those of Middle European aurochs⁴¹ and of the ones inhabiting the Atlanto-Subboreal- Baltic area⁴². The differences in size dimensions and body height correspond to the trend of a N-S direction size decrease. At the same time a NW–SE direction body measurement decrease trend exists as well.⁴³

The Early Holocene aurochs of the Atlanto-Subboreal-Baltic area were larger than the aurochs of the Ponto-Mediterranean area. The NW–SE direction size decrease trend among aurochs stands out against the W–E direction size increase trend among the red deer⁴⁴.

As regards aurochs it is an Atlantic (humid) climate which favours the climate-determined size increase, while this increase among red deer is promoted by a continental (arid) climate.

MEASUREMENT CODES

Baa	Breadth of angulus aticularis
Bcd	Breadth of caudal artic. surface
Bcr	Breadth of cranial artic. surface
Bd	Breadth of dist. epiph.
Bp	Breadth of prox. epiph.
Bfa	Breadth of fac. articularis
Bpacd	Breadth across the proc. artic. caudales
Bpacr	Breadth across the proc. artic. craniales
Br	Breadth
Dd	Diameter of dist. epiph.
Dp	Diameter of prox. epiph.
Gp	Greatest breadth
Gbpt	Greatest breadth across the proc. transversus
Gh	Greatest height
H	Height
Hcd	Height of caudal artic. surface
Hcr	Height of cranial artic. surface
Hfa	Height of fac. articularis
L	Length
La	Length of arch
Lc	Length of corpus

⁴⁰ *Matolcsi* 1970. During the calculation of the withers height of aurochs and prehistoric cattle it is striking that the skeletal constitution, allometry of recent cattle population used for determining the MATOLCSI coefficients differ from the skeletal construction and proportions of aurochs and prehistoric cattle. In any case it is clear that the metapodia of both aurochs and prehistoric cattle (and also as regards their absolute dimensions) are shorter than their stylo- and zeugopodia.

⁴¹ *Boessneck* 1957.

⁴² *Degergol* 1970.; *Ekman* 1972.; *Paaver* 1965, 307–340.

⁴³ *Jarman* 1969, 247–256.

⁴⁴ *Beninde* 1937.; *Pietschmann* 1977.

Lfa	Length of fac. articularis
Lpsp	Length of proc. spinosus
Sbc	Smallest breadth of collum scapulae
Sbc	Smallest breadth of corpus vertebrae
Sbd	Smallest breadth of diaph.
Sdd	Smallest diameter of diaph.
Wh	Withers height
$\frac{1}{2}$	the half of measurement

LITERATURE

- ALTUNA 1974. *Altuna, J.* Hallazgo de un uro (*Bos primigenius* Boj.) en la sierra de Gibujo (Alava), estudio de su esqueleto y de la fauna asociada al mismo. *Munibe* 34, 1–2. (1974) San Sebastian 27–51.
- BICZÓ 1984. *Biczó, P.* A keceli határ régészeti emlékei. In.: *Báth, J.* ed.: *Kecel története és néprajza*. Kecel 1984. 19–62.
- BENINDE 1937. *Beninde, J.* Zur Naturgeschichte des Rothirsches. Monographien der Wildsäugtiere 4. (1937) Leipzig. 223 pp.
- BOESSNECK 1957. *Boessneck, J.* Funde des Ures, *Bos primigenius* Bojanus 1827, aus alluviale Schichten Bayerns. *Säugetierkundl. Mitt.* 5. (1957) 55–69.
- BÖKÖNYI 1962a. *Bökönyi, S.* Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes. *ActaArchHung* 14. (1962) 175–214.
- BÖKÖNYI 1962b. *Bökönyi, S.* Bericht über die Mammalienknochenreste aus Szekszárd. In.: *Vértes, L.* Die Ausgrabungen in Szekszárd-Pálánk und die Archäologischen Funde. *Swiatowit* 24. (1962) 197.
- BÖKÖNYI 1972. *Bökönyi, S.* Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) remains from the Örjeg peat-bogs between the Danube and Tisza rivers. *Cumania I. Archeologia* (1972) Kecskemét. 17–56.
- BÖKÖNYI–HORVÁTH 1965. *Bökönyi, S.*–*Horváth, A.* Kecel-Sziget. *Rég. Füz.* 18. (1965) 11.
- BÖKÖNYI–HORVÁTH 1972. *Bökönyi, S.*–*Horváth, A.* Kecel-Sziget. *Cumania I. Archeologia* (1972) Kecskemét. 238.
- DEGERBOL 1970. *Degerbol, M.* The urus (*Bos primigenius* Bojanus) and neolithic domesticated cattle (*Bos taurus domesticus* Linné) in Denmark. *Det kong. Dansk. Vidensk. selskab. biologiske skr.* 17.1. (1970) 1–177.
- EKMÁN 1972. *Ekman, J.* The urus female (*Bos primigenius* Boj.) from Slagarp, Southern Sweden. *Zoologica Scripta* 1. (1972) 203–205.
- JARMAN 1969. *Jarman, M. R.* The prehistory of pleistocene and recent cattle. I. East Mediterranean with reference to North-West Europe. *PPS* 35. (1969) 236–266.
- JÁNOSY–VÖRÖS 1981. *Jánosy, D.*–*Vörös, I.* Pleistozäner Skelettfund des Ures (*Bos primigenius* Bojanus) von Nagybajom (Ungarn). *Fragm. Min. et Pal.* 10. (1981) 79–96.
- KROLOPP–VÖRÖS 1982. *Krolopp, E.*–*Vörös, I.* Macro-mammalia és mollusca maradványok a Mezőlak-Szélmező pusztai tőzegtelepről. *Fol. Mus. hist.-nat. Bakonyiensis* 1. (1982) 39–64.
- MATOLCSI 1970. *Matolcsi, J.* Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol.* 87. (1970) 89–137.
- MATOLCSI 1975. *Matolcsi, J.* A háziállatok eredete. Die Entstehung der Haustier. Budapest 1975. 258 pp.
- PAAYER 1965. *Paayer, K.* Die Entstehung der Säugetierfauna und die Variabilität der Säugetiere des Ostbaltikums im Holozän. Tartu. 1965. 314r pp. in Russian, with German summary).
- PIETSCHMANN 1977. *Pietschmann, W.* Zur Grösse des Rothirsches (*Cervus elaphus* L.) in for- und frühgeschichtlicher Zeit. Untersuchungen an Knochenfunde aus archäologischen Ausgrabungen. Diss. München. 153 pp.
- SZALAY 1917. *Szalay, B.* A magyar őstulok. Az őstulok (*Bos primigenius* Bojanus) magyarországi története. (The Hungarian aurochs. History of the aurochs (*Bos primigenius* Bojanus) in Hungary. Nagy Szeben. 1917. Manuscript.

- Vörös 1981. *Vörös, I.* Wild Equids from the Early Holocene in the Carpathian Basin. *FolArch* 32. (1981) 37–68.
- Vörös 1985. *Vörös, I.* Early Medieval aurochs (*Bos primigenius* Boj.) and his extinction in Hungary. *FolArch* 34. (1985) 193–221.
- Vörös 1987. *Vörös, I.* Large mammalian faunal changes during the Late-Upper Pleistocene and Early Holocene times in the Carpathian Basin. In.: *Pécsi, M.* (ed): Pleistocene environment in Hungary. Budapest 1987. 81–101.
- Vörös MC. *Vörös, I.* An fossil aurochs (*Bos primigenius* Boj.) skeleton from Egervár. (Manuscript).

ŐSTULOK (BOS PRIMIGENIUS BOJ.) CSONTVÁZ KECCEL-RÓZSABEREK MEZOLITKORI TÖZEGRÉTEGÉBŐL

A magyarországi tőzegtelepekből (Duna-Tisza köze: Szabadszállás, Kecel; Dunántúl: Mezőlak, Nádasdladány) igen gazdag őstulok leletanyag ismert¹. A nagyszámú koponya, szarvcsap és postcranialis csontok előkerülése lehetővé tette a mezolitikus — korai holocén őstulokpopulációk mikroevolúciós vizsgálatát.

A Kecel-rózsaberki őstulok maradványnak, egyednek a tanulmányozása azért fontos, mert a K–DK Európában ez az egyetlen — eddig ismert — legteljesebb holocén őstulok csontváz.

Az őstulok csontvázat Kecel községtől ÉNy-ra levő Rózsaberek dűlőn tőzegkitermelés alkalmával 1964-ben találták meg.^{5–6}

A tőzeg gépi kitermelése következtében a kikanalizott Kecel-rózsaberki őstulok csontváz több csontja elveszett, de a legfontosabb részei, a koponya, a mandibula, a hátgerincoszlop, a függesztőövek és a hosszúcsontok megvannak.

A tőzegtelepeken, így Kecel-Rózsaberken is az őstulok maradványok a folyami homokra, vagy agyagra települt tőzeg legalsó, legidősebb rétegében fekszenek. Ezen tőzegrétegek kora a palynológiai¹³ és a faunatórténeti¹⁴ adatok alapján Preboreal-Borealis időszak; a faunisztikai Palánk szakasz; a régészeti Epipaleolit-mezolit korszak: 10/9 000 BC.

A koponya, a szarvcsapok és a hosszúcsontok méretei alakja; a pelvis csont medialis falának vastagsága; a fejlett crista iliopectinea, a foramen obturatum és az acetabulum formája alapján a Kecel-rózsaberki őstulokcsontváz bikáé, az életkora pedig 8–10 év.

Az őstulok bika átlag marmagassága: 1587, 2 mm. A mellső (1608,9 mm) — és a hátulsó (1551 mm) végtagok hosszúságméretéből számított átlag marmagasságának a különbsége 58 mm.

Az őstulok bika gerincoszlopa pathologikus elváltozásokat mutat. Egyes csigolyákon a porc pusztulása során a caput vertebrae és a bordafejek ízületi felületei erősen lecsiszolódtak (2. kép 1., 2., 3., 4.). Az osteoarthritis deformans még a korai stádiumban van, a gerincoszlop még mozgékony. Exostosisok még csak az ízületi felületek peremén, és a corpus vertebrae-ken alakultak ki.

Az őstulok koponyákra, szarvcsapokra, de a postcranialis hosszúcsontokra is jellemző, hogy az abszolút méretei a pleisztocén-mezolitikum-neolitikum folyamán fokozatosan csökkennek.

Korai holocén őstulokpopuláció — 5 lh — 322 db maradvány

A holocén legkorábbi gerinces faunaszakaszában a Palánk szakaszban a növényevő nagyemlősök között az őstulok dominál, de van *Cervus*, *Equus ferus*, *Hemionus* sp. ("Asinus hydruntinus"), *Capreolus* és *Sus* is. A ponto-mediterrán

szubprovinciájú őstulok legkorábban a holocénben a Szekszárd–Palánk epi-paleolit-mezolitikus nyíltszíni telepen fordul elő a Kárpát-medencében³⁴. A telephely kora 9 000 BC., Preboreal-Boreal időszak.

A Kárpát-medencei korai holocén őstulok marmagassága alacsonyabb, testmérete kisebb a középeurópai⁴¹ és az atlanto-subboreális-balti areájú őstulokénál⁴². Ez a testméret-testmagasság különbség az É–D-i irányú testméretcsökkenési trendnek felel meg. De van egy ÉNy–K-i irányú testméretcsökkenési trend is⁴³. Az atlanto-subboreális-balti areájú korai holocén őstulok nagyobbak voltak, mint a pontomediterrán-mediterrán areájú őstulok. Az őstulok ÉNy–DK-i, irányú testméretcsökkenési trendje ellentétes a gímszarvas Ny–K-i irányú testméretnövekedési trendjével⁴⁴.

Az őstulok klíma-determinálta testméretnövekedéséhez az atlantikus humid, a gímszarvasnak a kontinentális arid klíma kedvez.

A TISZALÚC-SARKADI RÉZKORI TELEP ÁSATÁSÁNAK EDDIGI EREDMÉNYEI

PATAY PÁL

A Magyar Nemzeti Múzeum ásatásai között az utóbbi években jelentős helyet foglaltak el a Tiszalúc határában lévő rézkori telepen a szerző vezetésével folytatott ásatások.

A lelőhely a község határának nyugati részén, a Sarkad-ér jobb partján, a Sarkadi majortól mintegy 650, ellentétes irányban a Tisza ősi árterének (és feltehetőleg valamikori medrének) partjától 600 m-re fekszik az eret kísérő kisebb terephullámon. Ez 4–5 m-rel emelkedik az ér partja fölé és 1–2 m-rel haladja meg a tőle Ny-ra elterülő terepet. A legmagasabb pontja, egyben a telep közepe 102 m tengerszint feletti magasságban van (1. ábra).

A lelőhelyet Kalicz Nándor fedezte fel 1960-ban, az attól mintegy másfél km-re fekvő Danka-dombon végzett ásatása¹ alkalmával. Az általa begyűjtött és a miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött leleteket B.-Kutzián Ida ismertette egy Kisvezekényben (Malé Vozokany) 1967-ben rendezett szimpozionon. Felismerte azoknak a Török Gyula és Banner János által a hódmezővásárhelyi Hunyadi-halmon feltárt leletekkel² rokon, egyben rézkori voltát és úgy vélte, hogy azok mintegy 40 magyarországi és az ország határain kívüli lelőhelyről származó anyaggal együtt egy, a javarézkor végére keltezendő, feltehetőleg a bodrogkeresztúri kultúra kései – „B” – szakaszával egyidős leletcsoporthoz tartoznak, amelyet „Hunyadi-halmi csoport” névvel jelölt meg.³

A szerzőnek a lelőhelyet ugyancsak Kalicz Nándor mutatta meg, 1974 tavaszán, amikor szemrevételezni óhajtotta a rézkori telepek kutatása céljából számításba vehetőket.

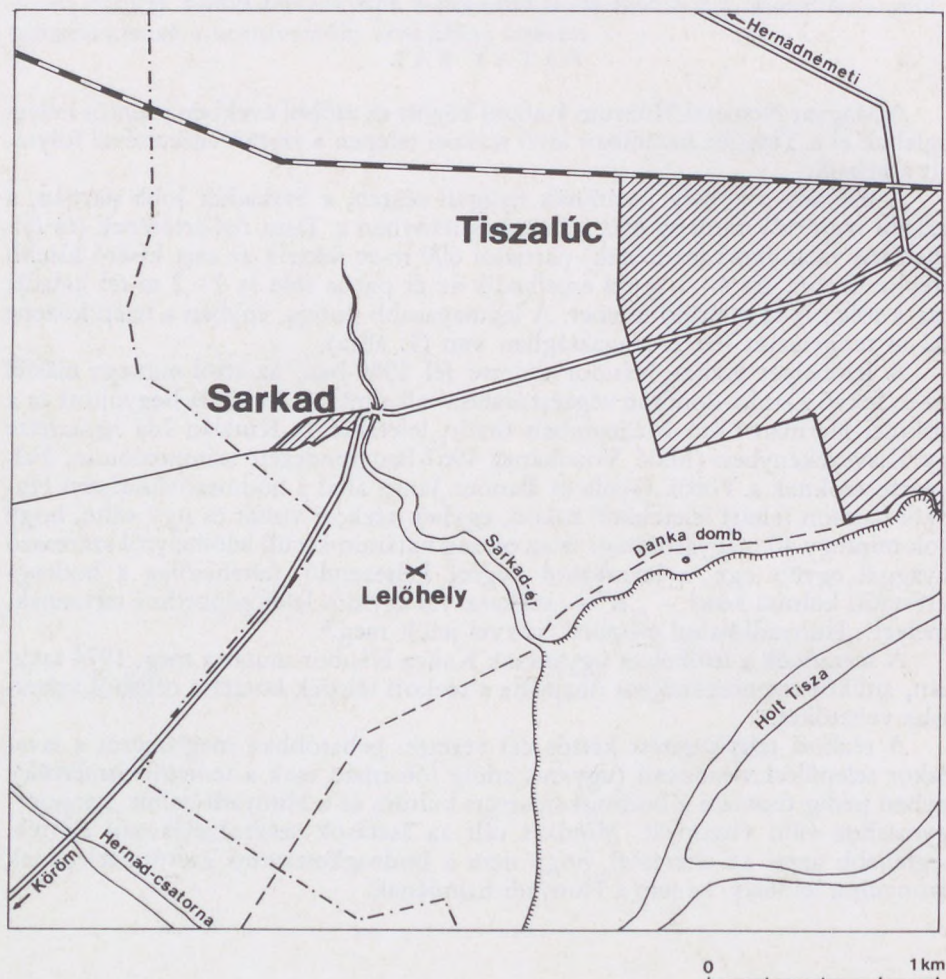
A rézkori telepkutatást kettős cél vezette: behatóbban megismerni a javarézkor települési viszonyait (ugyanis addig jóformán csak a temetőit ismertük), egyben pedig tisztázni a bodrogkeresztúri kultúra és a Hunyadi-halmi „csoport” egymáshoz való viszonyát. Mindkét célt az ásatások százszázalékosan elérték. Legfeljebb azzal az eltéréssel, hogy nem a bodrogkeresztúri kultúra telepének bizonyult a lelőhely, hanem a Hunyadi-halmiának.

¹ Kalicz 1968, 114.

² Török 1935, 153–158. 28–29. t.

³ B.-Kutzián 1969, 32.

Szinte már az első ásatás megindulásának pillanatában, az első 4×4 m kiterjedésű szelvény feltárása során nyilvánvalóvá vált, hogy a telepen némileg a vonaldíszes kerámia kultúrájának házaira emlékeztető, földfeletti oszlopvázas házak álltak. Az ásatások alkalmával napfényre került gazdag leletanyag viszont egyre inkább arról győzött meg, hogy általa sikerült megoldani az Alföld java- és késő-rézkora közötti látszólagos paradoxont, hogy t. i. a két korszak korábban egymást követőnek vélt kultúrája, a bodrogheresztúri és a badeni között nem mutatható ki

1. ábra A lelőhely
Abb. 1. Der Fundort

kapcsolat.⁴ Megállapítható ugyanis, hogy a Hunyadi-halmi jellegű leletanyag egy, a bodrogkeresztúri kultúrából továbbfejlődött, egyben tehát azt követő, ugyanakkor a badeni kultúra legidősebb szakaszát, a bolerázi csoportot megelőző kultúra hagyatéka. E kultúra a Kárpát-medencében nagy területen volt honos, a javarészt egy szakaszát ott önállóan töltötte ki és a történelmi jelentősége semmivel sem kisebb, mint az őt megelőző bodrogkeresztúrié, amelyet a kutatás régóta kultúrájának nevez. A „Hunyadi-halmi csoport” nevet tehát teljes mértékben indokolt „Hunyadi-halmi kultúra” névvel felváltani. A következőkben mi is ezt használjuk.

*

A Tiszalúc-sarkadi telep ásatása 1974-ben indult meg és azóta évente – a rendelkezésre álló anyagi lehetőségektől függően – rendszeresen folyt. Az 1986. évi idény végeztével 6868 m² területet tártunk fel. Ezzel ugyan elértük K, D és DNY felől az ovális alakú (főtengelyével az érrel párhuzamosan elhelyezkedő) telep szélét, azonban az még nem lett teljesen feltárva. A terep felszínének alakulásából következtetve viszont az a negyedik irányban sem terjedhet messzire (ÉNY felé is egyre lejt a felszín). Így – figyelembe véve a felszíni leleteket is – nagyjából 10000 m²-re becsülhetjük a telep kiterjedését. A telep teljes feltárása a magyar régészeti kutatás számára óriási jelentőségű lenne és azt – az anyagi helyzettől függően – szándékunkban is áll elvégezni.

A lelőhelyen a Hunyadi-halmi kultúra telep-objektumain és bőséges mennyiségű leletein kívül az újkőkori alföldi vonaldíszes kerámia népének néhány gödre és 4 sírja, a korai bronzkori makói csoport – ha nem is sok, de jelentős leleteket szolgáltató – gödrei és 1, vagy 2 sírja, szkítakori leletek, egy 251 sírból álló 11. sz.-i temető (teljes egészében fel lett tárva) és végül – ami a rézkor kutatása szempontjából ugyancsak jelentős volt – stratigráfiailag megfigyelhetően a késő-rézkori bolerázi csoport leletei voltak jelen. Utóbbiak kivételével beszámolóinkban a többi korszak leleteinek ismertetésére nem térünk ki. A 11. sz.-i temetőt egyébként Kovács László, aki az ásatás munkatársaként azt 1976 és 1984 között feltárta, feldolgozta; a róla szóló tanulmánya sajtó alatt van.

Az eddig 13 éven keresztül (összesen 184 munkanapon) végzett ásatásokon Kovács Lászlón kívül számosan vettek részt. Így 1977-től – az állatsontanyag helyszíni regisztrálása és selejtezése végett – Vörös István, valamint egyetemi hallgatók, múzeológusok. Közülük több alkalommal működött közre Virág Zsuzsa, Kiss Zsuzsa, Kövecses Etelka és Oravecz Hargita. Több éven át volt munkatársam Cseke Ágnes is.

Az ásatás néhány rész eredményéről volt már alkalmam több előadásban, ill. tanulmányban beszámolni.⁵

*

⁴ Patay 1973; Patay 1975, 62.

⁵ Patay 1982, 110–112; Patay 1985, 552–553.

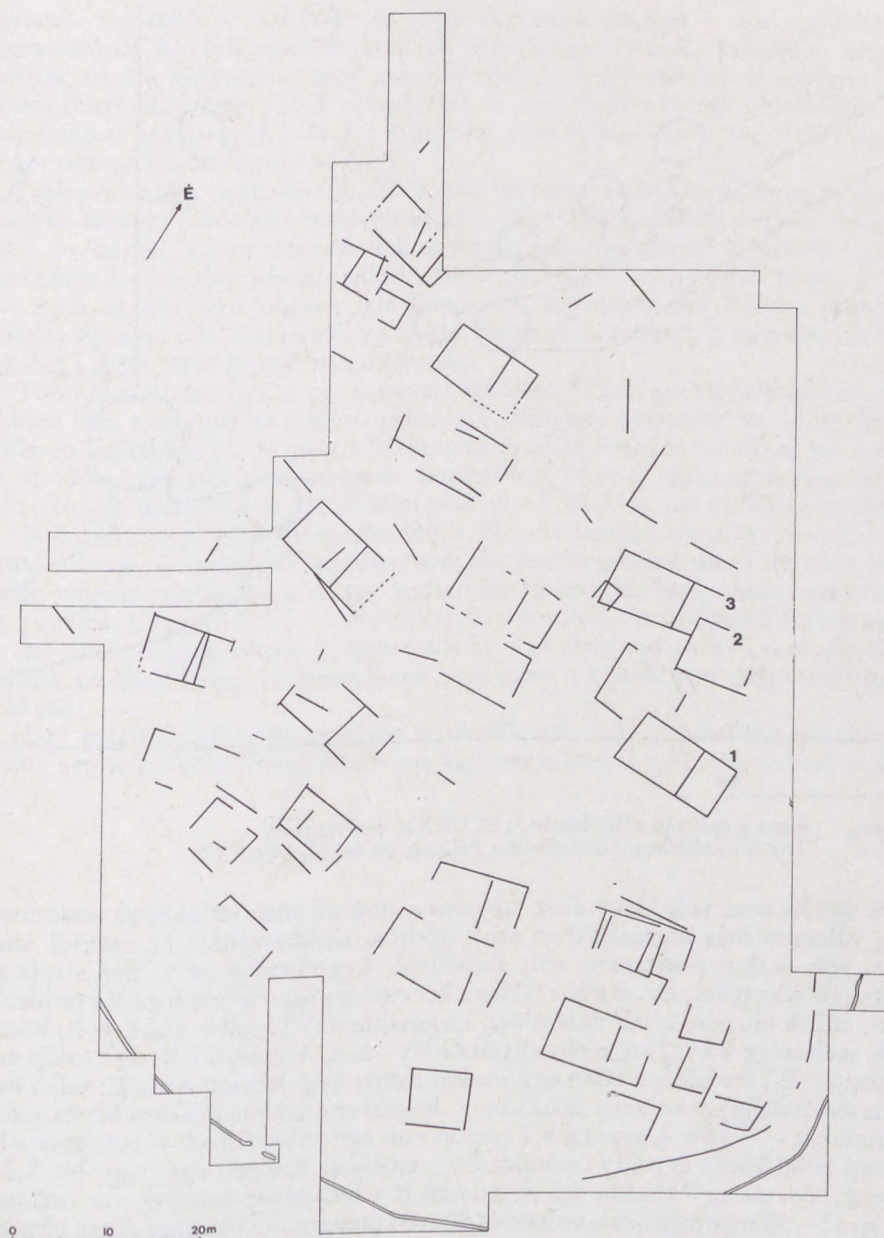
2. ábra A 2. sz. ház nyugati és déli fala oszlopainak foltjai, a XXXVI/A jelzésű gödör és XI. századi sírok helye
- Abb. 2. Die Flecke der Pfosten der westlichen und südlichen Wand des Hauses Nr. 2. Grube XXXVI/A und Gräber aus dem 11. Jahrhundert.

A lelőhelyen 40–60 cm vastag sötétbarna humuszfeltalaj alatt élénk sárga löszös agyag altalaj található. Ennek a szintjéig leásva a települési jelenségek, az oszlopok helyei, valamint anyag-, illetve hulladékgödrök, a töltélföldjük és az altalaj közötti erős színkülönbség folytán általában élesen kirajzolódtak. A telep ÉK-i–K-i oldalán azonban a felszín erősebben lejt. Minthogy a területet már régóta szántják, itt erős abrázió lépett fel; a mai humusz-feltalaj alig 25–30 cm vastag, sőt az altalaj rézkori szintje is már lekophatott, ezért a mai humusz már az oszlopgödrök aljánál mélyebbre nyúlik. Az oszlopok foltja tehát itt már kikopott. Ezért nem volt realizálható a 2. sz. ház K-i felében az oszlopok helye (6. ábra).

A telep szélessége mintegy 90–100 m lehetett; a hosszát még nem ismerjük, de meghaladta a 130 m-t (3. ábra). Egy 30–40 cm széles, de a jelenlegi felszíntől számítva 130–120 cm mély, függőleges falú árok fogta körül. Ezt egy paliszád számára áshatták, amely sűrűn egymás mellé állított oszlopokból állhatott. A CCXVII. szelvény ÉK-i profiljában, amely az árkot ferdén metszette, mintha realizálhatók is lettek volna oszlopok nyomai. E paliszád D-i szakaszán az árok 120 cm hosszban megszakadt; feltehetőleg egy keskeny kapu volt itt. Az árok két vége szélesebb volt és egy-egy oszlop foltjában végződött, amellet a végek belső oldalán további oszlopok nyomai is jelentkeztek (4. ábra). Tehát nem egyszerű nyílás volt a paliszádon, hanem valamilyen kapuszerkezet is állhatott itt. A nyomok alapján azonban ezt nem tudjuk rekonstruálni.

A telep K-i sarkában a paliszádon belül, tőle 3–5 m távolságban egy vele párhuzamosan futó oszlopsor foltjai jelentkeztek. A 20–30 cm átmérőjű oszlopok 20–45 cm-re álltak egymástól. A sor mindössze 40 m hosszban volt nyomon követhető; mindkét vége hirtelen megszakadt. Ez is valamilyen kerítés-félének a maradványa lehet, amelyet elkezdtek építeni, de abbahagytak.

A paliszáddal körülvett területen oszlopvázás házak nyomai jelentkeztek.

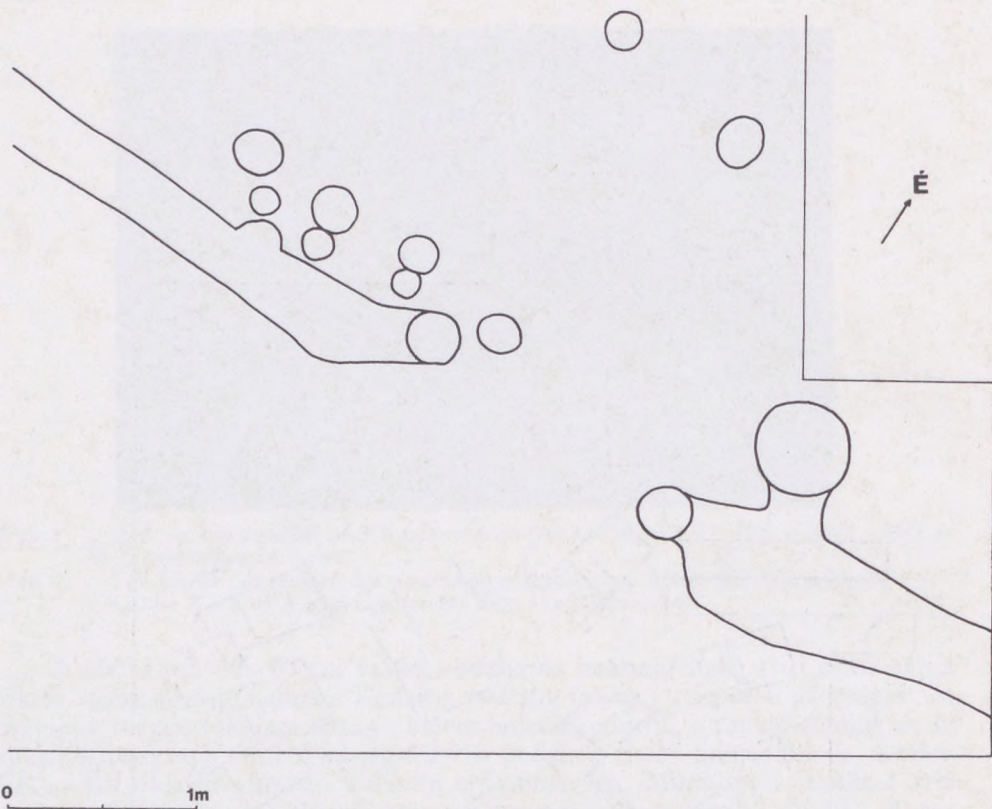

3. ábra

A telepet kerítő palánk árka és az építmények alapjainak nyoma a gödrök és 11. századi sírok mellőzésével (1986 végi állapot).

Abb. 3.

Grundriß der Ausgrabung: Der die Siedlung umfangende Palisadengraben und Spuren der Grunde der Bauten ohne die Gruben und die Gräber vom 11. Jahrhundert. (Stand Ende 1986).

4. ábra Kapu a paliszád déli oldalán, a CCCXXX. szelvényben
 Abb. 4. Tor am südlichen Abschnitt der Palisade im Sektor CCCXXX.

Ezek egyike sem volt hiánytalan, ugyanis a rézkori telep különböző periódusai-ban, valamint más korszakokban ásott gödrök, nemkevésebbé a 11. századi sírok miatt sok oszlop foltja nem volt észlelhető. Legteljesebb az 1. ház alapja (5. ábra). (Ez sem teljes, mivel a K-i falának két oszlopa egy nagyobb gödör területére esett; ennek ellenére hitelt érdemlően kiegészíthető.) Téglalap alakú volt; hossza 11,8, szélessége 6 m. Tengelye nagyjából Ny–K-i. A hosszú falát 15 oszlop erősítette (az É-i fal közepe táján egy oszlop foltját nem lehetett észlelni; talán nem ért le az altalajig), a keskeny falakban – beleértve a hosszú falakkal közös sarok-oszlopokat – 7 volt. Ugyancsak 7 oszlop volt egy válaszfalban – beleértve a két hosszú fallal közös egy-egy oszlopot is – amely az épületet egy nagyobb, 7,3 m hosszú Ny-i és egy kisebb, 4,5 m hosszú K-i helyiségre osztotta. Az oszlopok foltjai 15–30 m átmérőjűek voltak és 50–80 (átlagosan 70) cm-re álltak egymástól. A házon belül sem padlónak, sem tűzhelynek nyomát nem találtuk.

Feltételezésünk szerint az építmény függőleges felmenő fala agyagból készült, amit a közvetlen közelében ásott gödrökből termeltek ki. (Paticsfalra nem gondolunk, mivel átégett, vesszőlenyomatos agyagrögöket – paticsokat – alig találtunk.) Ezt erősítették, mintegy az épület vázát alkotva, az oszlopok, de azok

egyben a sátortetőt is tartották. A padló és tűzhely hiányát — ami egyébként a középeurópai újkőkor építményeire (pl. vonaldíszes kerámia kultúrája, lengyeli kultúra, stb.) is jellemző — azzal magyarázhatjuk, hogy a padlót az egykori földfelszín felett elhelyezett pallók alkothatták és ezen foglalt helyet a kisározott tűzhely (átégett agyagrögök voltak találhatóak). Ajtónyílást nem figyeltünk meg, de az két oszlop között bárhol lehetett.

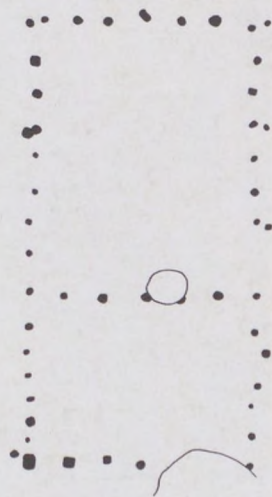
A telepen eddig legkevesebb 29 épület nyomát tudtuk felfedezni (vannak, amelyek részben feltáratlan területre esnek). Ezek kevés kivétellel a fent ismertetett 1. sz. házzal azonos szerkezetűek és megközelítőleg azonos méretűek voltak. Ezeknél is 7–7 oszlop képezte mind a keskeny-, mind a válaszfalak vázát.

Az 5. sz. ház Ny-i keskeny fala helyén két, egymással nem teljesen párhuzamos oszlopsorra találtunk, amelyek foltjai részben metszették is egymást. A háznak ezt a falát tehát idővel megújíhatták.

Több esetben két ház alapja is metszi egymást. Ebből következtethetően nem minden ház, amelynek az alapját realizáltuk, állhatott egyszerre; az eddig feltárt területen legfeljebb 22. A telep tehát hosszabb ideig lehetett lakott; egyes épületek az idők folyamán tönkrementek, lebontották őket és megközelítőleg ugyan azon a helyen újat emeltek. Ez áll fenn például a 2. és 3. sz. ház esetében (6. ábra).

A házak alapjai nagyjából párhuzamos, Ny–K-i irányú tengellyel sorokat látszanak alkotni. A tengelyük azonban nem állt merőlegesen a sorok irányára (sem a telep tengelyére), amiért is az egy sorban lévő házak keskeny oldalai nem estek egy vonalba. Egymástól 1,5–5 m távolságban épültek. Az eddigi feltárások alapján úgy tűnik, hogy a telepen 4, egymástól 5–8 m távolságban lévő sort alkottak. A sorok azonban eléggé szabálytalanok, ami miatt a közeik nem tekinthetők igazi utcáknak.

Egy másfajta építmény nyomára is rátaláltunk. A 3. sz. ház DNy-i sarkának helyén, azt megelőzően, vagy követően, egy négyszetes, 2,5×2,5 m méretű épület

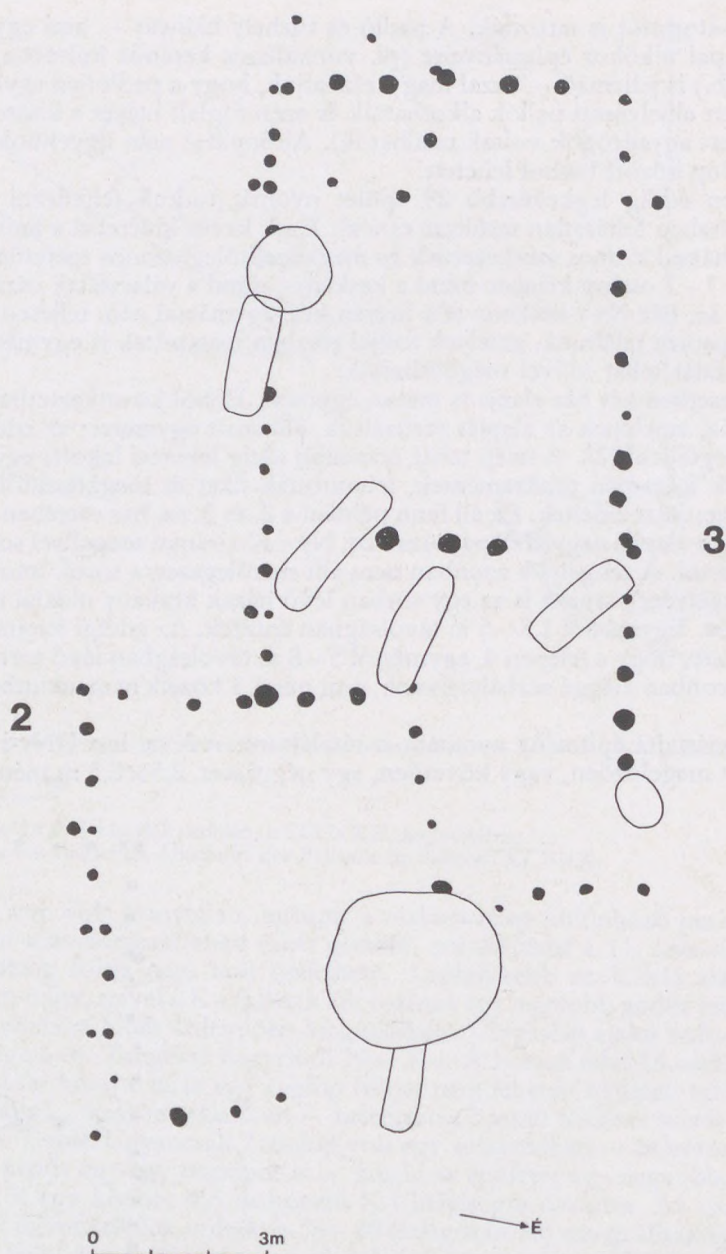

5. ábra
Abb. 5.

Az 1. sz. ház alapja
Grundriß des Hauses Nr. 1.

→ E

0 3m

6. ábra

A 2. sz. (balra lent), 3. sz. (jobbra fent) ház és az utóbbi DNy-i sarkának helyén állt kisebb építmény alapja

Abb. 6.

Grundriß der Häuser Nr. 2 (links unten) und 3 (rechts oben) und an der Stelle der südwestlichen Ecke des letzteren stehender Schuppen.

állt. (6. ábra). Három oldalán 3–3 oszlop folyt a észlelhető (beleértve a közös sarokoszlopokét); a D-in a középső oszlopé viszont hiányzott. Ez az oldala tehát nyitott volt. Kis, fészerszerű építmény lehetett.

Amint említettük, a házak falának nyersanyagát, az agyagot a helyszínen termelték ki. Az anyaggödrök a házak között találhatók, azonban gyakran metszik a házak alapját. Azt eddig nem sikerült megfigyelni, vajon ezeket a gödröket lebontott házak helyén ásták, vagy építettek házakat részben már feltöltődött gödrök helyén is. A kitermelt anyaggödrök ugyanis idővel hulladékgödör szerepét töltötték be.

A CLXVIII/A jelzésű gödörben egy tűzhelyet is találtunk (7. ábra). A 170 cm mély gödörben (a jelenlegi felszíntől számítva) a közepe 60 cm-rel volt annak feneké fölött. Tehát akkor készítették, amikor a gödör részben már feltöltődött. Kétszer megújított, sároszt felszíne ferde helyzetben volt, de ez valószínűleg az alatta lévő hulladék réteg egyenetlen ülepedésével magyarázható. Az alatta és fölötté lévő rétegek leletei homogének voltak. Hangsúlyozni kívánom, hogy nem egy „gödörlakás” tűzhelye volt ez (hiszen a gödör a tűzhely elkészítése előtt részben már feltöltődött hulladékkal), hanem szabad tűzhely, amelyet talán azért csináltak egy gödörben, hogy a tüzet a szélről óvják.

Megemlékezzünk még két gyermeksírról (jelzésük B 7 és B 8). Sajnos a sekély mélységük miatt mindkettő már erősen bolygatott volt, de a mellékleteik, az egyikben 3 (8. ábra 1–3), a másikban 1 (8. ábra 4), a Hunyadi-halmi kultúrára

7. ábra Tűzhely a CLXVIII/A jelzésű gödörben
Abb. 7. Herd in der Grube CLXVIII/A

jellegzetes edény ép maradt. A csontvázak zsugorítottak voltak; tájolásuk ÉK–DNY, ill. valószínűleg É–D.

A felszínen és a kb. 25 cm mélységig terjedő szántott rétegben alig találhatók leletek. Mélyebben, a házak helyén és a gödörmentes területeken ugyancsak alig. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy az egykori járószint a telep legnagyobb részén a mai felszín magasságában lehetett és ezek a rétegek sohasem lettek bolygatva. Ezzel szemben a gödrök bőven ontották a legkülönbébb anyagot, sok esetben az altalaj határán realizálható feltalaj-réteg is, minthogy a gödrök szája az egykori felszín magasságában volt. Cserépedények töredékei tízezres nagyságrendű mennyiségben jöttek belőlük elő; egész edény azonban sajnos alig egy-kettő és a töredékekből is alig néhányat sikerült összeállítani. Viszonylag kevés kő- és csonteszközt találtunk, viszont annál jelentősebb 5 rézeszköz és 1 töredék. A gödrök ugyancsak bővelkedtek állatsontokban és közülük sokban nagy mennyiségben voltak kagylóhéjak is (egyes esetekben 5–10 cm vastag rétegeket is alkottak). Növénymaradványokból mindössze egyetlen esetben találtunk fa-szenet, de abból sem számottevő mennyiséget.

*

Egy előzetes beszámolóinak nem feladata, hogy a leleteket részletesen leírja (ezt az ásatások befejeztével a teljes publikációban szándékozzuk megtenni), ezért itt csak a legáltalánosabb és legjellemzőbb anyagról emlékezünk meg, valamint néhány egyedi darabról.

8. ábra 1–3: B 7 sir, 4 : B 8 sir.
1:4
Abb. 8. 1–3: Grab B 7, 4: Grab
B 8. 1:4

A kerámiából, mint legjellegzetesebbeket az alábbiakat említjük meg:

Tálak, csészék. Eltérő nagyságúak, szájuk átmérője 10–20 cm között mozog. Alakjuk a hasuk gömbölydedebb, vagy nyomottabb voltából kifolyólag ugyancsak változatos, amiért is inkább csészének, vagy tálnak hatnak. Válluk behúzott, profilált. Alacsony, függőleges nyakuk és egyenes, vagy enyhén kihajló peremük van. Lehetnek fül nélküliek, de gyakran (elsősorban a csésze jellegűeknél) egy (vagy két) fül hidalja át a nyakukat, amely legtöbbször pecsétlős és sok esetben a perem fölé is emelkedik (10. ábra 1–2, 4). A laposabbaknak az oldalán viszont többször kisebb, függőleges nyílású fül található, amelynek rendszerint mindkét vége (néha csak az egyik) ugyancsak pecsétlős (10. ábra 5). Az oldalukon bütykök – rendszerint a fül két oldalán egy-egy, esetleg 2–2 – ülnek (10. ábra 4), vagy inkább belülről kinyomott dudorok (10. ábra 6). Néha függőleges, vagy ferde lécek is díszítik ezeket az edényeket (9. ábra 4), sőt egyesek felülete kannelúrázott (9. ábra 2; 11. ábra).

Behúzott, duzzadt peremű csészék elég ritkán előforduló, de figyelemre méltó darabjai a leletegyüttesnek (12. ábra 3).

Vödörszerű edények, amelyek profilált válla és rövid nyaka teljesen a fentebb leírt csészékével, tálakéval azonos, már gyakoribbak. Nyakukat 4 pecsétlős fül hidalja át (13. ábra 1).

Nagyméretű, kúpos tálak is akadnak. Belső oldalukon ujjbenyomások léceket, vagy bütyköket is találunk (14. ábra; 15. ábra).

Köcsögszerű edények hosszabb, kúpos nyakkal és gömbölyű hassal szintén előfordulnak. Vállukon 2 fül található (13. ábra 2). A hasukat barázdák is tagolhatják (10. ábra 3), ill. az felülnézetben karéjos is lehet. Felületük lehet kannelúrázott is.

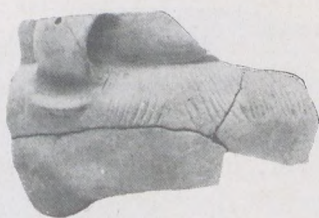
Korsók rövidebb, kúpos nyakkal és fordított körte alakú testtel szintén gyakrabban fordulnak elő. Oldalukat 8 hólyagszerű, nagyobb dudor is díszítheti.

9. ábra 1–2: LXXIII/A gödör, 3 : CXXVI/A gödör, 4 : CXXIX/A görör. 1:4
Abb. 9. 1–2: Grube LXXIII/A, 3 : Grube CXXVI/A, 4 : Grube CXXIX/A. 1 : 4

10. ábra 1 : CLVI/A₁ gödör, 2 : CCLVIII/A₁ gödör, 3 : CCXLIII/A₂ gödör, 4 : CCXCIII/B gödör, 5 : I szelvény, 6 : VIII/A gödör. 1 : 2
Abb. 10. 1 : Grube CLVI/A₁, 2 : Grube CCLVIII/A₁, 3 : Grube CCXLIII/A₂, 4 : Grube CCXCIII/B, 5 : Sektor I, 6 : Grube VIII/A. 1 : 2

11. ábra CCXLIV szelvény. 1:3
Abb. 11. Sektor CCXLIV. 1:3

1

2

3

12. ábra 1 : CXXV/A gödör, 2 : CC/A gödör, 3 : CXCII szelvény. 1:4
Abb. 12. 1 : Grube CXXV/A, 2 : Grube CC/A, 3 : Sektor CXCII. 1:4

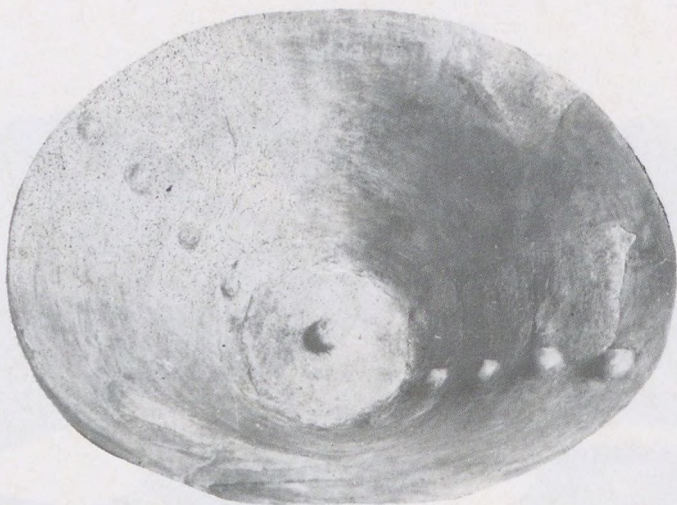

1

2

13. ábra 1 : CLI/A gödör, 2 : CXXVI/A gödör. 1:4
Abb. 13. 1 : Grube CLI/A, 2 : Grube CXXVI/A, 1:4

14. ábra XCI szelvény. 1:4
Abb. 14. Sektor XCI. 1:4

15. ábra XXXVI/A gödör. 1:2
Abb. 15. Grube XXXVI/A. 1:2

Ezekben ugyancsak találunk kannelúrázást. Vállukon 4 kisebb fül is előfordul (16. ábra).

Csővestalpú edények – tálak – ugyancsak nem ritkák. A sok töredék ellenére még egyet sem sikerült közülük rekonstruálni. Kúpos talprészük áttörtetlen. Jellemző viszont rájuk, hogy a talp- és tálrész találkozásánál egymással átellenben 2 kis fül (vagy álfül) foglal helyet.

Csonkagúla alakú poharak a kerámia egyik legjellegzetesebb formáját képezik. Peremük mindig karéjos (a sarkokon mindig felcsúcsosodik). Oldalukon váltokozva 1 – 1 fül és 1 – 1 bütyök foglal helyet. Négy alig észrevehető, kis lábon állnak.

Oldaléleik ujjbenyomásokkal, vagy bütykökkel (kettős bütykökkel) díszítettek (17. ábra 2–3). Egy válaszfallal kettéosztott változatuk is van, amely azt a benyomást kelti, mintha két pohár lenne összetéve. Természetesen utóbbiak nem négyzetes, hanem téglalap alapúak (17. ábra 1, 4).

Edényfedők is elég gyakoriak. Van csonkakúp alakú is, de a legáltalánosabb a kúpos alakú (18. ábra 1–3), csúcsán hosszú, kerek, vagy szögletes hasáb alakú fogantyúval. Utóbbiak végét bütykök (fölfelé 1, oldalirányban 4) díszítik (24. ábra 5–6). Korongszerű fedőt is találunk, felső lapján 4 pecsétlős füllel (19. ábra).

A durvább minőségű házi kerámia töredékei ugyan igen nagy számban vannak jelen, belőlük azonban egész edényt alig lehetett rekonstruálni. Általában fazékszerű, vagy gömbhasú, összeszűkülő nyakú edények, oldalukon fülekkel, és bütykökkel. Van erősen megnyúlt, tojásdad testű példányuk is (20. ábra). Jellemző rájuk a peremük ujjbenyomásos díszítése (21. ábra 3–4). Sok esetben a felületük – néha egészen barbotinszerűen – sárral befröcskölt (21. ábra 1, 3). Ezek nyakát zeg-zugos lécek is szokták díszíteni (21. ábra 1).

Kisebb edényeken valódi barbotin is előfordul (21. ábra 2).

Két unikumról is meg kell emlékeznünk. Az egyik alakja olyan, mintha négy hegyesorrú papucs lenne keresztalakban sarkával összetéve. Annyira realisztikusan van kidolgozva, hogy nem lehet kétséges, valóban valamilyen lábbelit utánóztak. Még a varrások is jelezve vannak ujjbenyomásos lécek, vagy pontsorok által (22. ábra).

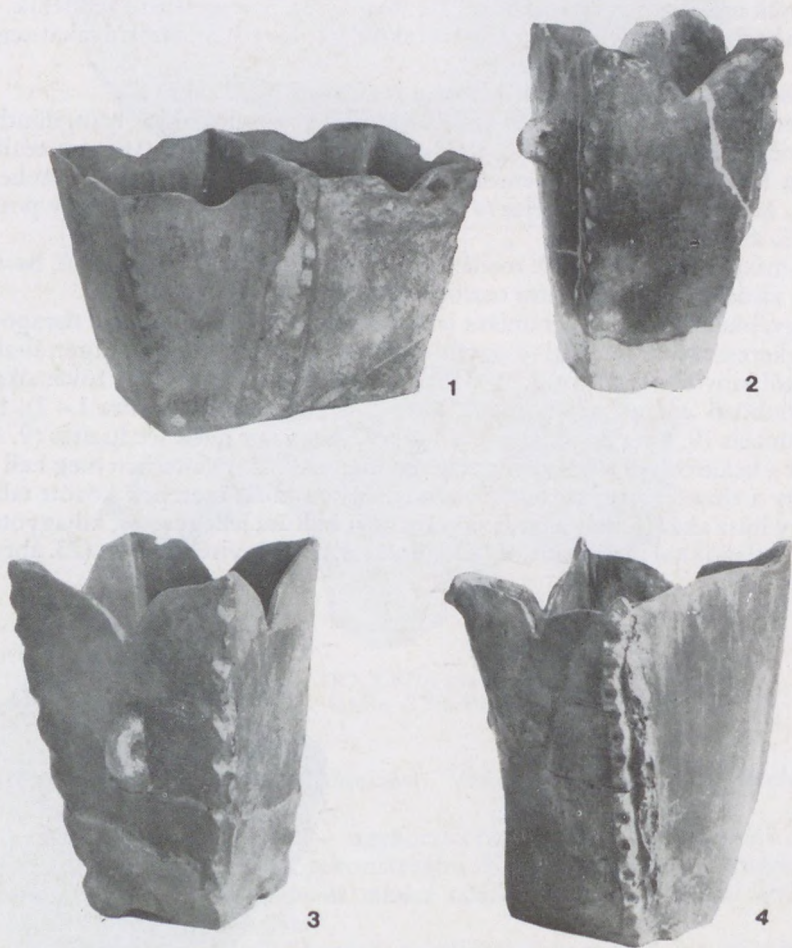
A másik a B 7. sír egyik melléklete: egy bögre, amely egy fekvő, hasábszerű talpból kiinduló négyszögletes oszlopszerű lábon áll (8. ábra 2).

Egyébként az egész kerámiára jellemző, hogy – ellentétben a tiszapolgári és bodrogheresztúri kultúrával – egyfűlű edények is elég gyakoriak. Igen általánosak a belülről kinyomott dudorok (10. ábra 3, 6; 16. ábra), a pecsétlős fülek alkalmazása különböző edényformákon (10. ábra 1–5; 11. ábra; 13. ábra 1–2). Fellép a kannelúrázás (9. ábra 2; 16. ábra), a függőleges, vagy ferde lécdíszítés (9. ábra 4), viszont a bekarcolt díszítés szinte teljesen hiányzik. E tekintetben meg kell jegyezni, hogy a tízezres nagyságrendű mennyiségben talált cserepek között talán csak mintegy húsz akad, amely a bodrogheresztúri kultúra jellegzetes, kihagyott meandrikus szalagokkal megszakított hálómintás díszítését viseli magán (23. ábra 1–3).

16. ábra XXXVI/A gödör. 1:4
Abb. 16. Grube XXXVI/A, 1:4

Kőeszközök nem voltak nagy számban találhatóak. A pattintottak között van egy-két kés, néhány kisebb penge és aránylag több vakaró. A csiszoltak között 2 trapéz alakú balta, néhány további balta töredéke (van kaptafa alakúból származó is), valamint ugyancsak néhány nyéllyukas baltáé, amelyek eredeti alakja azonban nem határozható meg. A csonteszközöket viszonylag nagyobb számban agancs-csákányok vagy kapák, csont árák képviselik. Mindezek az őskori telepekről jól ismert leletek, ezért nem szükséges velük behatóbban foglalkozni. Akad még egy-két véső, néhány halásznylhegy (24. ábra 1–2) stb. Meg kell azonban említeni, hogy nagyobb számban voltak találhatóak kétoldalról erősen csiszolt szarvasmarha vagy szarvas metapodiumok (lábközépcsontok). Rendeltetésük ismeretlen előttünk (24. ábra 7).

17. ábra 1 : CCLVII szelvény, 2 : CCXXXI/C gödör, 3 : XVIII/A gödör, 4 : IV/A gödör.
1 : 4
Abb. 17. 1 : Sektor CCLVII, 2 : Grube CCXXXI/C, 3 : Grube XVIII/A, 4 : Grube IV/A. 1 : 4

Ezeknél sokkal jelentősebb az a 6 réztárgy, amely az ásatás során napfényre került. Találunk közöttük egy 17 cm hosszú vésőt (teste kerek átmetszetű – 25. ábra 2), egy 12,8 cm hosszú árat (fele kerek, fele négyszög átmetszetű, utóbbinak vége vésőszerű – 25. ábra 1), 3 kis, lapos, kétélű, 9,3, 7,3, ill. 4,9 cm hosszú kést (az első kettő nyéllel van ellátva – 25. ábra 3–5), végül egy töredéket, amely ugyancsak egy kés nyele lehetett (25. ábra 6).

Felsorolhatunk még néhány orsógombot (24. ábra 3), néhány hálónéhezéket (henger alakúak is vannak közöttük – 24. ábra 4), őz ujjperecéből készült sípot (26. ábra 3). Amulettek is voltak találhatók: egy róka szemfoga (26. ábra 1), egy far-

18. ábra 1 : CCXX/A gödör, 2 : CLXV szelvény,
3 : CCVI/C gödör. 1:4
Abb. 18. Grube CCXX/A, 2 : Sektor CLXV, 3 :
Grube CCVI/C. 1:4

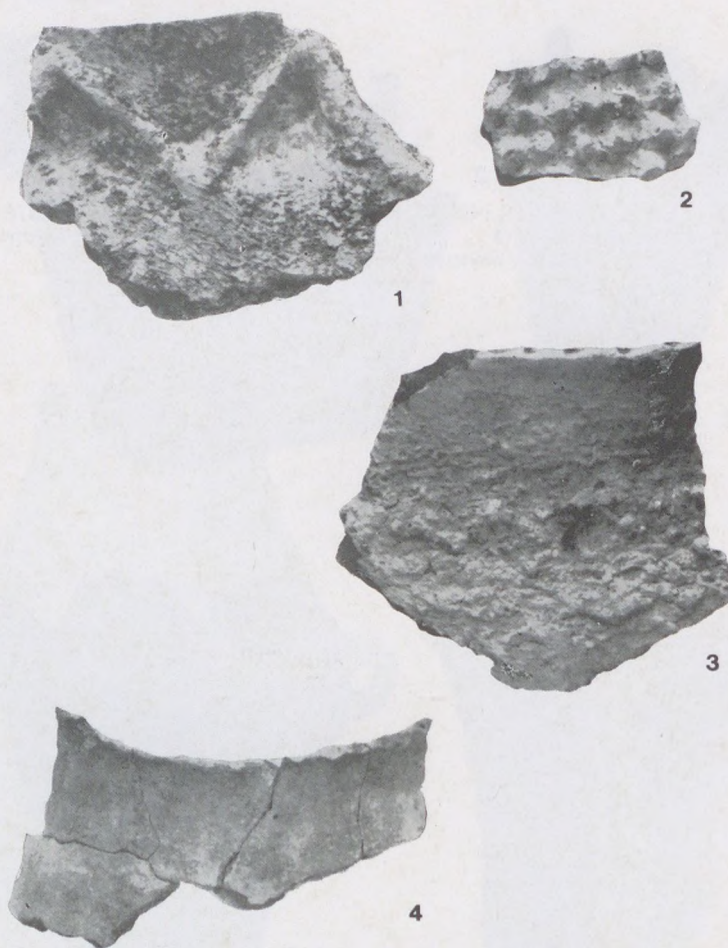
19. ábra XX/A gödör. 1:2
Abb. 19. Grube XX/A. 1:2

20. ábra CXXXII/A gödör. 1:6
Abb. 20. Grube CXXXII/A. 1:6

kas átfúrt humerusa stb. és több megmunkált vadkan (sertés) agyarlemez (26. ábra 2, 4.).

Végül rá kell térnünk a figurális ábrázolásokra. Egy kis madáralakú csörgővel kezdjük, amelynek a feje azonban letörött (27. ábra). Van egy állatfej, egy állat-idol-töredék, valamint egy felemelt karú deszkaidol töredéke (29. ábra). Legjelentősebb azonban közöttük egy — már említett — edényfedő-töredék, amelynek anthropomorf fogantyúja volt (28. ábra). A női alak a kúpos fedő csúcsán ült. Sajnos a deréktól fölfelé hiányzik. A felülről lapított far meglehetősen hátra ugrik.

21. ábra 1 : CCLXXXIV/A gödör, 2 : CCVI/C gödör, 3 : CCLVIII szelvény,
4 : CCXCIV/B gödör. 1:2

Abb. 21. 1 : Grube CCLXXXIV/A, 2 : Grube CCVI/C, 3 : Sektor CCLVIII, 4 : Grube CCXCIV/B. 1:2

A vulvát egy bekarcolt vonal jelzi. Igen különleges a lábak ábrázolása: relief-szerűen mind elől, mind hátul, külön-külön fel vannak tüntetve. Hátul a sarkok, elől a térdek állnak kissé ki, ugyanitt a lábujjakat is jelzik bekarcolt vonalak. Ez a nem mindennapos leletünk szinte párja egy Tiszafüredről származó fedőtöredéknek, amelynek anthropomorf fogantyúja ugyancsak deréktól fölfelé csonka.⁶ Különösen feltűnő a lábak azonos ábrázolásmódja. Mivel a két lelőhely nem fekszik túl nagy távolságra egymástól (45–50 km), talán megkockáztathatjuk feltelezni, hogy, mégha nem is ugyanaz a fazekas készítette e két fedőt, az ötletet a készítőik akár egymástól is átvehették.

*

22. ábra LXVIII szelvény. 1:3
Abb. 22. Sektor LXVIII. 1:3

1

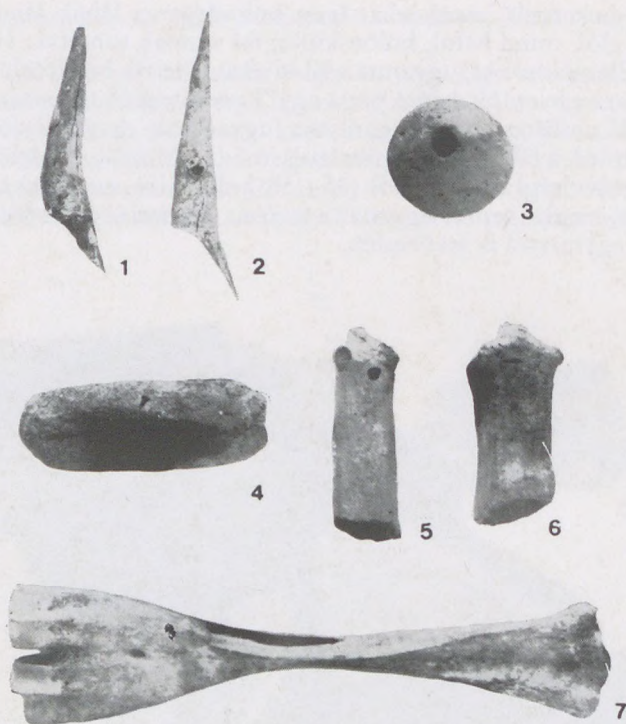
2

3

23. ábra 1 : CCIX szelvény, 2 : CCXXX/A gödör, 3 : XX szelvény. 1:2
Abb. 23. 1 : Sektor CCIX, 2 : Grube CCXXX/A, 3 : Sektor XX. 1:2

⁶ Kalicz 1980, 52–53. 6. k. 2, 7. k. 2a–c.

24. ábra 1 : LXXX/A gödör, 2 : VIII/A gödör, 3 : CCXX szelvény, 4 : CCXXVI szelvény, 5 : CXXXVIII/A gödör, 6 : CCLXIV/A gödör, 7 : XX/A gödör. 1–2 : 1:2, 3–7 : 1:3

Abb. 24. 1:: Grube LXXX/A, 2 : Grube VIII/A, 3 : Sektor CCXX, 4 : Sektor CCXXVI, 5 : Grube CXXXVIII/A, 6 : Grube CCLXIV/A, 7 : Grube XX/A. 1–2 : 1:2, 3–7: 1:3

A Tiszalúcon feltárt leletanyag abba a körbe tartozik, amelyet B.-Kutzián Ida az elsőnek ismertetett lelőhely alapján Hunyadi-halmi csoportnak nevezett el. Ennek az elterjedését is körvonalazta.⁷ Azóta több, nagyobb mennyiségű anyagot szolgáltató lelőhelye vált ismeretessé, mint a herkulesfürdői (Baile Herculane) Hoților barlang (Peștera Hoților), a pécskai (Pecica) Nagysánc legasló rétege, a Tordai hasadék (Cheile Turzii)⁸, Vajszka (Vajska)⁹ és Tiszafeüred.¹⁰ Áttekintve mind ezek, mind a tiszalúci telep leleteit, abban igen sok, a bodrogkeresztúri kultúra anyagára emlékeztető, vagy azzal azonos vonást, formát fedezhetünk fel. A kúpos nyakú, gömbhasú köcsögök erősen hasonlítanak a tejesköcsögök azon

⁷ B.-Kutzián 1969, 33–40, 12. k.

⁸ Mindhárom: Roman 1971, 47–76, 85–90, 97–100.

⁹ Brukner 1970.

¹⁰ Kalicz 1980.

25. ábra 1 : CXXVI szelvény, 2 : XLVII/A gödör, 3 : VIII szelvény B árok, 4 : CCIX/A gödör, 5 : CCXXXV szelvény, 6 : LXXIX/A gödör. 1:2

Abb. 25. 1 : Sektor CXXVI, 2 : Grube XLVII/A, 3 : Sektor VIII, Graben B, 4 : Grube CCIX/A, 5 : Sektor CCXXXV, 6 : Grube LXXIX/A 1:2

26. ábra 1 : IV/A gödör, 2 : LXXIX szelvény, 3 : XXXI/A gödör, 4 : XLVII/A gödör. 1:2

Abb. 26. 1 : Grube IV/A, 2 : Sektor LXXIX, 3 : Grube XXXI/A, 4 : Grube XLVII/A. 1:2

27. ábra LXXX/A gödör. 1:2
Abb. 27. Grube LXXX/A. 1:2

1

2

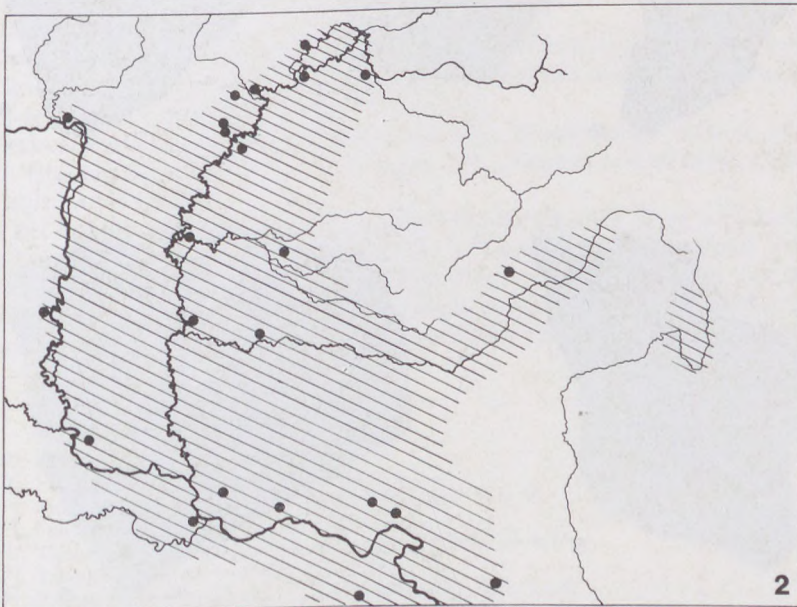
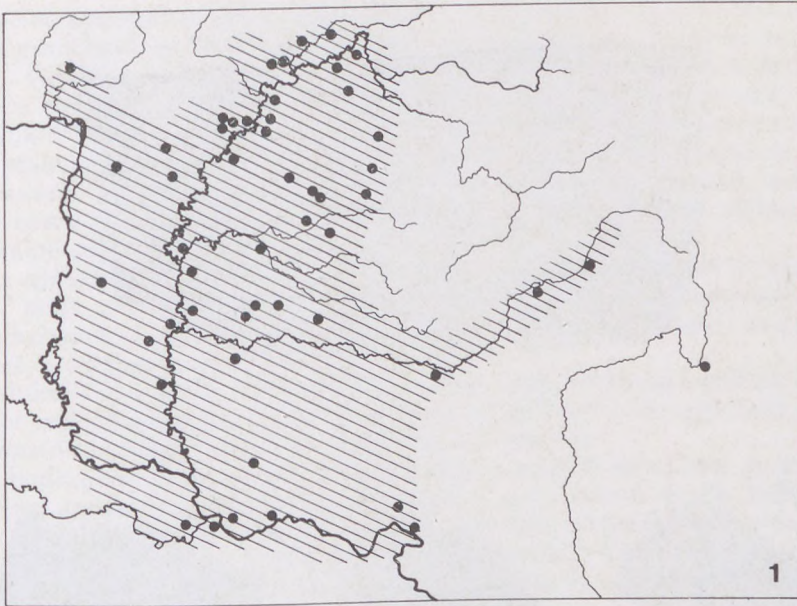

3

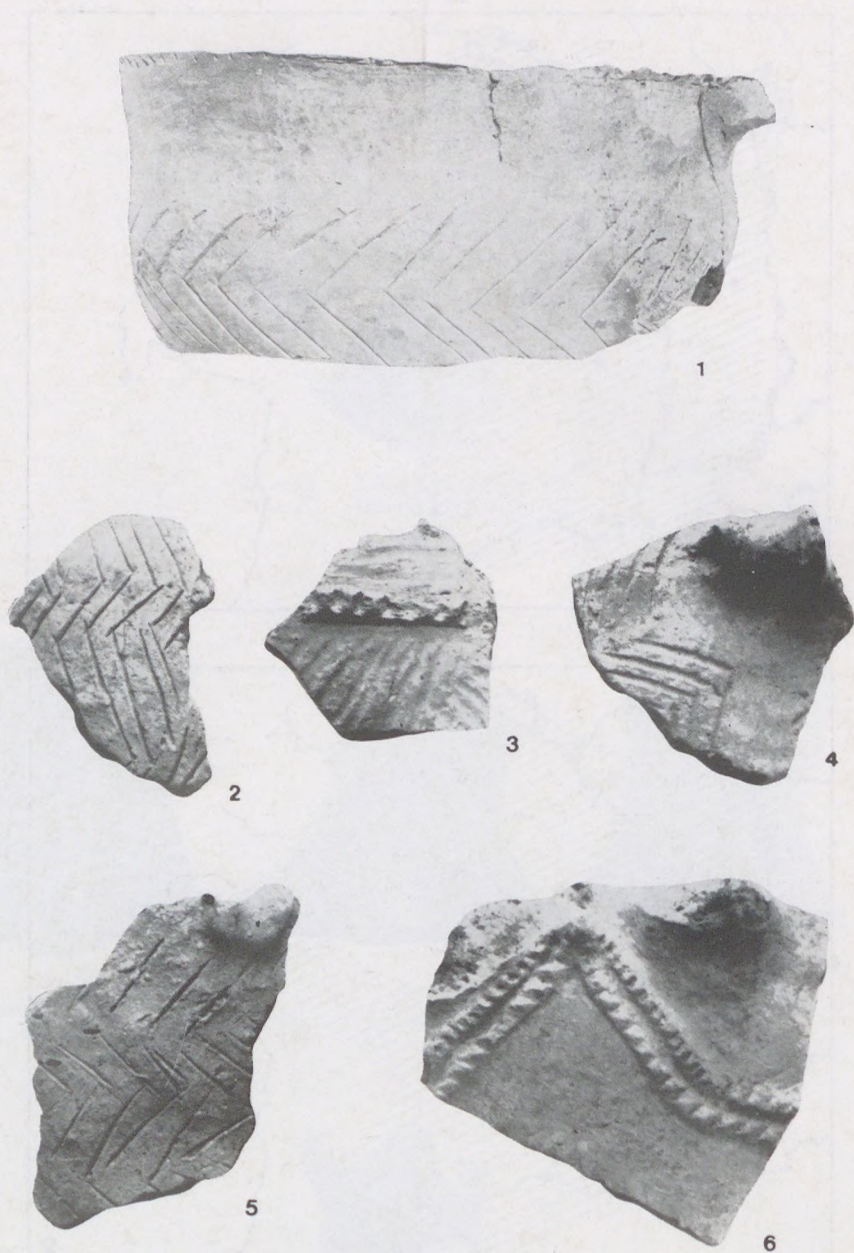
28. ábra CCLVIII/A gödör. 1:3
Abb. 28. Grube CCLVIII/A. 1:3

29. ábra CCLXXXVII szelvény. 1:2
Abb. 29. Sektor CCLXXXVII. 1:2

30. ábra 1 : A bodrogkeresztúri kultúra elterjedése és fontosabb lelőhelyei, 2 : A Hunyadi-halmi kultúra elterjedése és fontosabb lelőhelyei.
 Abb. 30. 1 : Verbreitung der Bodrogkeresztúr-Kultur und ihre wichtigere Fundstellen, 2 : Verbreitung der Hunyadi-Hügel-Kultur und ihre wichtigere Fundstellen.

31. ábra 1 : XCIII szelvény, 2,4,6 : CCLXXXIII szelvény, 3.: CLXXVII szelvény, 5 : CCCXXXIV szelvény. 1:2
 Abb. 31. 1 : Sektor XCIII, 2,4,6 : Sektor CCLXXXIII, 3 : Sektor CLXXVII, 5 : Sektor CCCXXXIV. 1:2

változatára, amelynél a fülek a vállon ülnek¹¹. A bodrogkeresztúri kultúra fedővel ellátott gömbhasú korsóira¹² emlékeztetnek a kúpos nyakú, fordított körtelakú korsók. Egyébként csonkakúp alakú fedők¹³ is voltak Tiszalúcon. Voltak itt is négylábú edények, akárcsak a bodrogkeresztúri kultúrában.¹⁴ A profilált vállú, összeszűkült nyakú csészek előzményeinek tekinthetők a bodrogkeresztúri kultúra B szakaszában megjelenő nyakas csészek.¹⁵ Ugyancsak van előzménye a bodrogkeresztúri kultúrának a karéjos peremű poharaknak, csak ott nem szögletes, hanem kerek átmetszetűt is ismerünk.¹⁶ Végül figyelemre méltó e tekintetben a csövestalpú edények továbbélése is.

Az edényformák azonossága, vagy hasonlósága mellett még azt is megemlíthetjük, hogy a házi kerámia edényeinek peremét díszítő ujjbenyomásokat a bodrogkeresztúri kultúra B szakaszában is előszeretettel alkalmazták¹⁷ és a pecsétlős fülek is fellépnek már utóbbiban.¹⁸

Feltűnő Tiszalúcon a rézleletek nem csekély száma (akárcsak a teljesen azonos leleteket szolgáltató pécskai Nagysánc legalsó rétegében¹⁹). Ez ugyancsak a bodrogkeresztúri kultúra intenzív metalúrgiájára emlékeztet.

A bodrogkeresztúri kultúra A és B szakaszra történő felosztását B.-Kutzián Ida éppen annak az alapján tudta megtenni, hogy a leletek között fellépnek-e már, vagy még nem olyan elemek, típusok, amelyek a Hunyadi-halmi és a vele rokon leletegyüttesekben gyakoriak, ill. jellegzetesek.²⁰ Ebből kifolyólag fel is merült a bodrogkeresztúri kultúra kései (B) szakasza és a Hunyadi halmi „csoport” egyidejűségének lehetősége.

Ezt azonban az újabb leletek — többek között a tiszalúciak — ismeretében el kell vetnünk.

Tiszavalk-Kenderföldön a vízszintes stratigráfia nem teszi lehetővé az ott feltárt, a bodrogkeresztúri kultúra B szakaszából származó temető és Hunyadi-halmi kultúra telepének egyidőben történt használatát.

Herkulesfürdőn a bodrogkeresztúri kultúra B szakaszába tartozó c-e_{1b} rétegek (II. Etappe) fölött lévő e_{1c}–e₂ rétegek (III. Etappe) szolgáltatták a Hunyadi-halmi kultúra leleteit.²²

A két kultúra egymást követő voltát támasztja alá az is, hogy a Kelet-Szlovákiában honos Lažňany kultúrában igen sok, a Hunyadi-halmival közös forma, ill. elem található. Mindenek előtt is a pecsétlős fülek, amelyek gyakran a perem fölé emelkednek, az ujjbenyomásos edényperemek, függőleges lécek az edények oldalán, a csonkagúla alakú, karéjos peremű poharak, köcsögök két füllel a vállon,

¹¹ Pl. Tiszasas – Fechtig 1887, 59.

¹² Pl. Fényeslitke 10. sir – Patay 1969, I. t. 17.

¹³ Pl. Pusztaitvánháza 17. sir – Hillebrand 1929, 3. t. 8.

¹⁴ Pl. Fényeslitke 34. sir – Patay 1969, 6. t. 2.

¹⁵ Pl. Tiszavalk – Kenderföld 43. sir – Patay 1978, 13. t. 7.

¹⁶ Pl. Tiszakeszi 21. sir – Patay 1957, 13. t. 6.

¹⁷ Pl. Pusztaitvánháza 29. sir – Hillebrand 1929, 5. t. 3–4.

¹⁸ Pl. Tiszavalk – Kelenföld 57. sir – Patay 1978, 17. t. 6.

¹⁹ Roska 1942, 275. k.

²⁰ B.-Kutzián 1969, 54; B.-Kutzián 1972, 194–195.

²¹ Patay 1975, 48; Patay 1978, 54–55.

²² Roman 1971, 53–59, 63–76.

összeszűkülő nyakú csészék, vödörszerű edények stb.²³ Egyidejűségük tehát kézenfekvő. Mivel pedig a Lažňany kultúrát a kutatás a bodrogkeresztúrit követő időre keltezi, a Hunyadi-halmi csak fiatalabb lehet az utóbbinál.

E tekintetben figyelembe kell venni azt is, hogy a Hunyadi-halmi kultúra elterjedése szinte pontosan fedi a bodrogkeresztúri kultúráét (30. ábra 1–2). Márpedig az nehezen képzelhető el, hogy akkor, amikor a bodrogkeresztúri kultúra még javában virult, valamilyen szomszédos vidékről (pl. délről) egy más kultúrájú nép hatolt volna be a törzsterületére és egy ideig mozaikszerűen mellette élt volna.

A fenti tények mellett azonban a tiszalúci ásatás leletanyaga is rávilágított arra, hogy a két kultúra nem azonos időben egymás mellett, hanem azonos területen egymást követően létezett. Vagyis a bodrogkeresztúri kultúra az életének kései szakaszában fellépő egyes elemeket nem a Hunyadi-halmi (vagy vele talán azonosítható Salcuța IV) kultúrától vette át, hanem azok a kultúra fejlődése során alakultak ki. A kultúra alapjában véve nem tűnt el nyomtalanul (a népe nem vándorolt el), hanem az új elemek dominánssá válásával átalakult. Így érthető az is, hogy a bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának több formája és eleme (a fentebb már említettek) továbbélt, míg mások, mint pl. a tejesköcsög, a gömbszervenyalakú csésze, a virágcserep alakú edény stb. elmaradtak. Ennek a folyamatos átalakulásnak tudható be az is, hogy a tiszalúci telep edénytöredékei között néhány a bodrogkeresztúri kultúra jellegzetes hálómintás díszítésével ellátott is akadt (23. ábra 1–3). Ugyanez a magyarázata annak is, hogy Tiszalúcon, vagy a pécskai Nagysánc legalsó rétegében nem is egy réztárgy került napfényre.²⁴ A bodrogkeresztúri kultúra intenzív fémművessége sem szűnt tehát meg, az is továbbélhetett a Hunyadi-halmi kultúrában. Éppen ezért nem tekinthető jogosulatlannak Ruttkay E. azon feltételezése, hogy a nehéz rézeszközök közül például a jászladányi típusú ellentett élű csákányok még az utóbbiban is használatban voltak.²⁵

A Hunyadi-halmi kultúra tehát a bodrogkeresztúriből alakult ki és a Kárpát-medence K-i felében a javarészkornak egy – utolsó – szakaszát önállóan töltötte ki.

*

Ki kell még térnünk röviden a Salcuța IV és a Hunyadi-halmi kultúra egymáshoz való viszonyára. Vitán felül áll, hogy a kerámiájuk sok eleme közös. Ilyenek elsősorban a pecsétlős fülek, az edények oldalának dudoros kiképzése, az újjbenyomások edényperemek, a függőleges lécek az edények oldalán.²⁶ Ugyanakkor a herkulesfürdői Peștera Hoților e_{1b} – e_2 rétegeinek (III Etappe) anyagában ugyancsak jelen vannak mindezek az elemek,²⁷ oly mértékben, hogy ezt az anyagot talán nem helytelen a Hunyadi-halmi kultúrába tartozónak tekinteni. (Vannak ugyan benne olyan formák és elemek, amelyek ismeretlenek a Hunyadi-halmon, Pécskán, vagy akár Tiszalúcon, azonban ezt a perifériális helyzetből eredőnek tekinthetjük.) Nem látjuk tehát megalapozottnak, miért nem tartja Petre Roman

²³ Šiška 1972, 32.5, 5.t.14, stb., 31.k.1–4, 32.k.2–6, stb., 33.k.2, 8.t.4, stb., 4.t.2,9, stb., 31.k.4, 32.k.4 stb.

²⁴ Roska 1942, 275. k.

²⁵ Ruttkay 1985, 153.

²⁶ Berciu 1961, 135.k.2,6, 137.k.3, 139.k.2–8.

²⁷ Roman 1971, 26.k.3, 27.k.1–4, 9–13, 20.k.3, 6–7, 25.t.1–14, 28.t.1–5.

ezt egyidősnek a Salcuța IV kultúrával, sőt miért véli utóbbit idősebbnek még a herkulesfürdői II Etappe-nál ($c_1 - e_{1a}$ rétegeknél) is, amely a bodrogkeresztúri kultúra B szakaszába tartozik? Az ő elgondolása alapján a bodrogkeresztúri kultúrának valószínűtlenül hosszú időn át kellett volna élnie. Egykorúsága ugyanis a rétyi (Reci) leletek alapján²⁸ a Cucuteni A – B kultúrával igazolt. Mivel ez a Gumelnița III kultúrával, utóbbi pedig a Salcuța III kultúrával egyidős, a bodrogkeresztúri nemcsak a Salcuța III és IV kultúra időszakát ölelné fel, hanem még az utóbbit követő Renie I – II kultúra idejébe is be kellett volna nyúlnia. A Herculané III Etappe (= Hunyadi halmi kultúra) számára ekkor már csak a Cernavoda III kultúrával (valamint a bolerázi csoporttal) való egyidejűség maradna fenn. Azonban éppen Tiszalúc stratigráfiája tanúsítja, hogy annál feltétlenül idősebb. Ugyanakkor a Salcuța IV. kultúrát a Balkánon a Bubanj-Hum Ib – II kultúrával párhuzamosítják (utóbbiba sorolja Todorović a Hissar-i telep Ia és Ib rétegét, amelyek mindegyikében volt pecsétlős fülű kerámia²⁹). Ebből kifolyólag sem lehet tehát a Salcuța IV kultúra idősebb a bodrogkeresztúrinál – még a B szakaszánál sem – függetlenül attól, hogy Bubanj-Hum Ia-t tekintjük egyidősnek a bodrogkeresztúri kultúrával – mint B.-Kutzián Ida³⁰ – vagy Bubanj-Hum Ib-t – mint I. Todorović.³¹

*

Említettük, hogy a lelőhelyen a badeni kultúra bolerázi csoportjának leletei is megtalálhatók voltak. Az ásatás több szelvényében jelentkeztek a humusz-feltalajban, valamint néhány gödörben, de ezekben sohasem voltak 45–50 cm-nél mélyebben találhatóak. Ebből következően a bolerázi csoporthoz tartozó népcsoport nem sokkal azután szállhatta meg a lelőhelyet, hogy a Hunyadi-halmi lakosság felhagyta a telepét, amikor a gödrök még nem voltak teljesen feltöltődve. A cserepek között gyakoriak a halszákamintával díszítettek (29. ábra 1–2, 4–5), mások peremén ujjbenyomásos léccel találhatók, míg vannak belső oldalukon kannelúrázott táltöredékek is. Figyelemre méltó egy edény oldalának töredéke, amelyen női mellet utánzó 2 bütyök volt ujjbenyomásos léccel körülvéve (29. ábra 6.).

Ez a kerámia lényegében különbözik a Hunyadi-halmi kultúráétól, mégis utóbbiban találunk néhány olyan elemet, amely a badeni kultúrában is előfordul. Ilyenek az edények egyfülű volta, a perem fölé emelkedő fülek, a kannelúrázás, az edények oldalából alig kiemelkedő függőleges lécek. Ide sorolhatjuk talán még azt is, hogy a Hunyadi-halmi kultúrának is vannak kétszattatú edényei. Felvetődik tehát az a gondolat, hogy bár a badeni kultúra nem képezi a Kárpát-medencében az újkőkortól a javarézkor végéig nyomon követhető autochton fejlődés egy újabb tagját, mégis a kialakulásában a Hunyadi-halmi kultúrának is lehetett szerepe.

*

²⁸ Székely 1964. 124, 288.

²⁹ Todorović 1963, 1–3.t.

³⁰ B.-Kutzián 1963, 542–544.

³¹ Todorović 1963, 27–28.

Végeredményben a tiszalúci telep ásatása, amellelt, hogy a Hunyadi-halmi kultúra bő és hiteles leletanyagát szolgáltatatta, hogy megismertette velünk a Kárpát-medence rézkora egy telepének szerkezetét az építményeivel együtt, hozzásegített a rézkor egy problémája megoldásához, egyben az időrendje pontosabbá tételéhez. Nevezetesen sikerült megoldani egy korábban általam többször is felvetett rejtélyt, miért nem lehet a bodrogkeresztúri és a badeni kultúra között — amelyeket korábban egymást felváltóknak tekintettünk — sem a leletanyagát, sem egyéb jelenségeit (pl. temetési rítusukat) illetően kapcsolatot kimutatni.³²

A megoldás abban áll, hogy kettőjük nem követte közvetlenül egymást. A badeni kultúrát még megelőzte a Hunyadi-halmi is, amely azonban nem más, mint a bodrogkeresztúri kultúra továbbfejlődése. A tiszalúci leletek azonban arra is rámutattak, hogy a Hunyadi-halmi kultúrát már közvetlenül a badeni kultúra legidősebb — bolerázi — csoportja követte. Sőt, mivel a leletanyagukban megfigyelhetők hasonlóságok, feltételezhetjük, hogy utóbbi kialakításában is volt szerepe. Az ásatást 1987-ben és 1988-ban tovább folytattuk.

BIBLIOGRÁFIA

- BERCIU 1961. *Berciu, D.* Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. București 1961.
- B. — KUTZIÁN 1963. *Bognár — Kutzián, I.* The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. ArchHung 42. Budapest 1963.
- B. — KUTZIÁN 1969. *Bognár — Kutzián, I.* Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. StZ 17(1969) 31 — 60.
- B. — KUTZIÁN 1972. *Bognár — Kutzián, I.* The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. ArchHung 48. Budapest 1972.
- BRUKNER 1970. *Brukner, B.* Die Nekropole in Vajska. Ein neuer Beitrag zur kulturellen und chronologischen Determinierung des Äneolithikums Südostpannoniens. AI 11(1970) 1 — 14.
- FECHTIG 1887. *Fechtig, I.* A tiszasasi bronzkori díszedényről. ArchÉrt 7 (1887) 59 — 60.
- HILLEBRAND 1929. *Hillebrand, J.* A pusztaitvánházi korarézkori temető. — Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaitvánháza. ArchHung 4. Budapest 1929.
- KALICZ 1968. *Kalicz, N.* Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. ArchHung 45. Budapest 1968.
- KALICZ 1980. *Kalicz, N.* Újabb adatok a rézkori Hunyadihalmi csoport időrendjéhez. — Neue Beiträge zur Chronologie der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Gruppe. A SZMMÉ 1979 — 1980. 43 — 58.
- PATAY 1957. *Patay, P.* Rézkori temető Tiszakeszin. — Gräberfeld aus der Kupferzeit bei Tiszakeszi. HOMÉ 1(1957) 31 — 44.
- PATAY 1969. *Patay, P.* A fényeslitkei rézkori temető. — Das kupferzeitliche Gräberfeld von Fényeslitke. NyJMÉ 11(1969) 15 — 62.
- PATAY 1973. *Patay, P.* Probleme der Beziehungen der Bodrogkeresztúrer und der Badener Kultur. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973. 353 — 365.
- PATAY 1975. *Patay, P.* Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur. BRGK 55(1975) 3 — 71.

³² Patay 1973; Patay 1975, 62.

- PATAY 1978. *Patay, P.* Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. *FontArch Hung Budapest* 1978.
- PATAY 1982. *Patay, P.* Angaben zur relativen Chronologie der Kupferzeit im Karpatenbecken östlich der Donau. *Il passaggio del neolitico all'età del bronzo nell'Europa centrale e nelle regione alpina.* Verona 1982. 110–114.
- PATAY 1985. *Patay, P.* Über die Bauten des Neolithikums und der Kupferzeit im Karpatenbecken. *Studii di paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi.* Roma 1985. 547–553.
- ROMAN 1971. *Roman, P.* Strukturänderungen des Äneolithikums im Donau-Karpathenraum. *Dacia* 15(1971) 31–169.
- ROSKA 1942. *Roska, M.* Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum. I. *Prachistoria.* – Erdély régészeti repertoriuma. I. Óskor. Kolozsvár 1942.
- RUTTKAY 1985. *Ruttkay, E.* Fernbeziehungen im neolithischen Europa. *MAG* 115 (1985) 139–162.
- ŠIŠKA 1972. *Šiška, S.* Gräberfelder der Lažňany-Gruppe in der Slowakei. *SA* 20(1972) 107–163.
- SZÉKELY 1964. *Székely, Z.* Descoperiri din neoliticul tirziu în aşezarea de la Reci. *SCIV* 1(1964) 121–126.
- TODOROVIĆ 1963. *Todorović, I.* Die Grabung Hissar und ihre Verhältnisse zum Äneolithikum und der Frühen Bronzezeit. *AI* 4(1963) 25–29.
- TÖRÖK 1935. *Török, Gy.* Bronzkori telep a Hunyadi halomban. – Eine bronzzeitliche Siedlung im Hunyadi-halom. *Dolg* 11(1935) 153–158.

BISHERIGE ERGEBNISSE DER AUSGRABUNG IN DER KUPFERZEITLICHEN SIEDLUNG VON TISZALÚC-SARKAD

Unter den in den letzten Jahren verrichteten Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums haben die in der kupferzeitlichen Siedlung in der Gemarkung von Tiszalúc, in Sarkad durchgeführten bedeutende Ergebnisse gebracht.

Der Fundort wurde noch 1960 durch N. Kalicz entdeckt;¹ die durch ihn eingesammelten Oberflächenfunde wurden durch I. B.-Kutzián publiziert.²⁻³ Die 1974 begonnenen, durch den Verfasser geführten Forschungen setzten sich einen doppelten Ziel: einerseits die Siedlungsumstände der Hochkupferzeit kennen zu lernen, andererseits das Verhältnis zwischen der Bodrogheresztúr-Kultur und der Hunyadi-Hügel „Gruppe“ zu klären. Beide Ziele wurden erreicht, doch mit dem Unterschied, daß die Siedlung nicht zur Bodrogheresztúr-, sondern zur Hunyadi-Hügel-Kultur gehört. Durch das reiche Fundmaterial wurde auch die anscheinend paradoxon Frage gelöst, weshalb es überhaupt keinen Kontakt zwischen der hochkupferzeitlichen Bodrogheresztúr- und der spätkupferzeitlichen Badener Kultur gibt, der von der früheren Forschung für sich einander folgend angenommen wurde.⁴ Nach den Ergebnissen der Ausgrabung wurde es nämlich bewiesen, daß die in Tiszalúc gefundene Kultur sich aus der Bodrogheresztúr-Kultur ausgebildet hat, ist also jünger als die letztere, doch der Nachlass einer, der Boleráz-Gruppe vorangehenden Kultur. Diese Kultur hat sich im Karpatenbecken in einem ausgedehnten Raum verbreitet, ist dort zu einer selbständigen Blüte gekommen und ihre Bedeutung ist überhaupt nicht als minderwertiger zu betrachten als die ihrer Vorgänger. Es ist also begründet den Namen „Hunyadi-Hügel-Gruppe“ in „Hunyadi-Hügel-Kultur“ umzunennen.

Am Fundort wurden bis Ende der Ausgrabungskampagne von 1986 insgesamt 6868 m² erschlossen; damit wurde etwa 80% der Siedlung durchforscht. Außer den zahlreichen Siedlungsobjekten und dem großen Fundmaterial der Hunyadi-Hügel-Kultur sind auch einige Gruben und 4 Gräber der Alföld-Linienbandkeramik, Gruben und 1 Grab (vielleicht 2 Gräber) der frühbronzezeitlichen Makó-Gruppe, skythenzeitliche Funde und ein aus 251 Gräbern bestehender Friedhof aus dem 11. Jh. zum Tageslicht gekommen, wieauch – was stratigraphisch wichtig war – Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe.

Über einzelne Ausgrabungsergebnisse habe ich schon in mehreren Vorträgen und Aufsätzen berichtet.

Die Siedlung hatte eine Ausdehnung von 90–100 m Breite und über 130 m Länge (Abb. 3.) Sie wurde mit einem Zaun umnommen, dessen Spur sich in einem 30–40 cm breiten und 120–130 cm tiefen Graben zeigte. Am südlichen Abschnitt des Zaunes sind wir auf die Spur einer 120 cm breiten Tür gestossen (Abb. 4.). An seiner östlichen Ecke wurde sie in einer Länge von 40 m von einer Pfostenreihe begleitet.

Innerhalb der Siedlung haben wir bis jetzt die Grundrisse von 29 Pfostenhäusern — manche nur teilweise — aufgedeckt. Sie standen in 4 Reihen mit ihrer Achse in W — O Richtung, hatten das Maß von etwa $10-11 \times 6$ m und waren durch eine Trennwand in zwei Räume geteilt. An ihren kurzen Seiten waren 7, an den langen (z. B. beim Haus Nr. 1.) 15 Pfosten zu finden (Abb. 5). Weder Fussboden, noch Herd konnten festgestellt werden. In manchen Fällen haben sich die Hausgrundrisse überschritten (Abb. 6), also nicht sämtliche Häuser standen zur gleichen Zeit. Auf dem bis jetzt erschlossenen Areal waren höchstens 22 Häuser. An der Südwestecke des Hauses Nr. 3 war die Grundfläche von einem $2,5 \times 2,5$ m großen, von 3 Seiten mit je 3 Pfosten begildeten Schuppen zu erkennen (Abb. 6).

Zwischen den Häusern waren zahlreiche Gruben, aus denen der Lehm zum Aufbau der Wände der Häuser gewonnen wurde. In einem dieser haben wir — 60 cm über ihre Sohle — einen offenen Herd gefunden. Das Fundmaterial unter- und oberhalb des Herdes war einheitlich.

Zwei Kindergräber kamen auch zum Vorschein; beide konnten durch die Keramikbeigaben (Abb. 8. 1–4) in die Hunyadi-Hügel-Kultur datiert werden.

Von den Keramikfunden können wir als die charakteristischsten die folgende erwähnen: Tassen und Schüsseln (Abb. 9. 2, 4; Abb. 10. 1–2, 4–6), seltener Schalen mit eingezogenem, wulstigem Mundsäum (Abb. 12. 3); eimerförmige, vierhenkelige Gefäße (Abb. 13. 1); große konische Tassen (Abb. 14; Abb. 15), Töpfe mit konischem Hals und kugeligem Bauch (Abb. 10. 3; Abb. 13. 2), Krüge mit kürzerem konischen Hals und umgekehrt-birnenförmigem Körper (Abb. 16), Hohlfußgefäße usw. Eine der charakteristischsten Keramikformen ist noch ein stumpfpyramidenförmiger Becher, dessen Mundrand gezapft ist (Abb. 17. 2–3), der oft durch eine Scheidewand zweigeteilt ist (Abb. 17. 1, 4). Auch Deckel kommen häufig vor (Abb. 18. 1–3; Abb. 19; Abb. 24. 5–6). Scherben der groben Hauskeramik waren in großer Menge zu finden, doch nur wenige Gefäße waren rekonstruierbar (Abb. 20). Ihr Mundsäum ist oft mit Fingereindrücken verziert (Abb. 21. 3–4) und ihr Hals ist manchmal mit Zickzacklinien verziert (Abb. 21. 1). In vielen Fällen ist ihre Oberfläche beinahe barbotinartig eingespritzt (Abb. 21. 1, 3). An kleineren Gefäßen ist auch richtige Barbotin zu finden (Abb. 21. 2).

Einzelformen sind auch erwähnenswert; die eine hat die Gestalt von vier, mit ihren Fersen zusammengestellten Schuhen (Abb. 22), die andere ist auf einem Fuß gestellter Napf (Abb. 8. 2.).

Übrigens ist für die ganze Keramik kennzeichnend, daß einhenklige Gefäße häufig vorkamen. Gewöhnlich ist auch die blasenförmige Ausbildung des Gefäßkörpers (Abb. 10. 3, 6; Abb. 16), sehr häufig tritt der Scheibenhenkel auf (Abb. 10. 1–5; Abb. 11; Abb. 13. 1–2), so auch die Kannelur (Abb. 9. 2; Abb. 16) und die senkrechte oder schräge Leistenverzierung (Abb. 9. 4). Eingeritzte Verzierung fehlt beinahe, ausgenommen ganz wenige Scherben, die mit dem charakteristischen Netzmuster der Bodrogresztúr-Kultur geschmückt sind (Abb. 23. 1–3).

Einige Silexklingen, Schaber, zwei trapezförmige Beile, Fragmente anderer Steinbeile und Äxte, Hacken und Fischerpfeilspitzen (Abb. 24. 1–2) aus Hirschgeweih, Knochenpfrieme bilden die Gerätfunde, so auch geschliffene Rind- und Hirschmetapodien (Abb. 24. 7).

Bedeutend sind demgegenüber 6 Kupferfunde: eine Meißel, ein Pfriem, drei kleine Messer und ein Fragment – vielleicht der Griff eines Messers (Abb. 25. 1–6). Wir können noch Spindelknöpfe (Abb. 24. 3), Netzbeschwerer (Abb. 24. 4), eine Pfeife (Abb. 26. 3) und verschiedene Amuletten (Abb. 26. 1–2, 4) erwähnen.

Plastische Darstellungen waren auch zu finden: eine Tonschale in Vogel-form (Abb. 27), ein Idolfragment (Abb. 29) und – als wichtigstes – ein fragmentarischer Gefäßdeckel, dessen Griff eine Frauenfigur darstellt (Abb. 28). Seine Analogie ist aus Tiszafüred bekannt.⁶

Das in Tiszalúc erschlossene Fundmaterial gehört in den Rahmen, den I. B. Kutzián als Hunyadi-Hügel-Gruppe genannt hat.⁷ Neuestens wurden mehrere wichtige Fundstellen dieser bekannt, wie die Hoţilor-Höhle in Baile Herculane, Pecica, Cheile Turzii,⁸ Vajnska⁹ und Tiszafüred.¹⁰ Im Material dieser, so auch in dem von Tiszalúc, kann man viele, an die Funde der Bodrogkeresztúr-Kultur erinnernde Formen und Elemente erkennen. Es ist auch bemerkenswert das häufige Auftreten der Kupferfunde, was uns ebenso an die intensive Metallurgie der Bodrogkeresztúr-Kultur erinnern läßt.

Die Funde von Tiszalúc haben die Möglichkeit ausgeschlossen, daß die Phase B der Bodrogkeresztúr-Kultur und die Hunyadi-Hügel "Gruppe" gleichzeitig gelebt hätten. Unter anderen sprechen auch die horizontale Stratigraphie von Tiszavalk-Kenderföld²¹ und die vertikale von Baile Herculane²² gegen diese Annahme, wie auch die gleichen Merkmale der Lažňany- und der Hunyadi-Hügel-Kultur. Letztere dürfte jedoch jünger sein als die Bodrogkeresztúr-Kultur.

Die in der Phase B der Bodrogkeresztúr-Kultur aufgetretenden neuen Elemente wurden also nicht von der aus dem Süden „einwandernde“ Hunyadi-Hügel „Gruppe“ (Salcuța IV. Kultur) übernommen, sondern sie haben sich im Laufe der Entwicklung der Bodrogkeresztúr-Kultur lokal ausgebildet. Die Hunyadi-Hügel-Kultur ist also autochton, sie stammt aus der Bodrogkeresztúr-Kultur (ist auch im selben Raum verbreitet) und hat eine – die letzte – Phase der Hochkupferzeit in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens allein ausgefüllt.

Es ist unbezweifelhaft, daß viele Elemente der Hunyadi-Hügel und der Salcuța IV Kultur gemein sind.²⁶ Dieselbe sind auch in den Schichten e_{1b} – e_2 von Baile Herculane (Etappe III.) vorhanden.²⁷ Salcuța IV. kann also nicht älter sein als die Etappe II. (Schichten c_1 – e_{1a}), die übrigens zur Phase B der Bodrogkeresztúr-Kultur zuzuschreiben ist. Dieser Synchronismus ist auch durch den Vergleich mit den Funden der Cucuteni- und Gumelnița-, bzw. Bubanj–Hum-Kultur bewiesen.

Die Ausgrabung von Tiszalúc hat auch Scherben der Boleráz-Gruppe der Badener Kultur zum Vorschein gebracht (Abb. 26. 1–6), doch diese wurden nie tiefer als 40–50 cm gefunden. Die Leute der Boleráz-Gruppe haben also den Fundort nicht lange nach dem Verlassen der Siedlung der Hunyadi-Hügel-Kultur besetzt. Obwohl dieses Boleráz-Material sich von dem der Hunyadi-Hügel-Kultur unterscheidet, findet man im letzteren mehrere Elemente, die für die erste charakteristisch sind. Vielleicht ist es möglich, daß in der Ausbildung der Boleráz-Gruppe die Hunyadi-Hügel-Kultur auch irgendwelche Rolle gespielt hat. Die Ausgrabungen wurden 1987–1988 weitergeführt.

A TISZALÚC-SARKADI RÉZKORI TELEPÜLÉS ÁLLATCSONTLELETEI

(Előzetes jelentés)

VÖRÖS ISTVÁN

Patay Pál 1974-től egy középső rézkor végi falut tár fel. A rézkori falu teljes feltárásával nemcsak a régészeti, de az archaeozoológiai kutatás számára is egyedülálló — mindmáig elérhetetlennek hitt — reprezentációjú és forrásértékű leletanyagot szolgáltatott. Tiszalúc-Sarkadon a középső rézkor végén megjelenő Hunyadihalmi csoport népessége telepedett meg. A település 6868 m² területen feküdt, melyen több ház és csaknem 200 eltérő méretű gödör, gödörkomplexum lett feltárva (Lásd Patay Pál előző tanulmányát).

A gödrökben konyhahulladékok halmozódtak fel (2. kép 1.) Néhány gödör kivételével a hulladékgödrök színültig voltak állatcsontokkal pakolva. Kilenc gödörben feltűnően nagymennyiségű halpikkelyek voltak tapasztalhatók. A hulladékgödrökben általában sok volt a folyami kagylóhéj, így 11 objektumban 10–20 cm-es kagylóhéj-pad volt megfigyelhető.

Az ásatás során — 1974 óta — előkerült állatcsontanyagnak cca. 60%-a van ezidáig meghatározva. A meghatározott állatcsontok fajok szerinti összetételét és megoszlását az 1. Táblázat tartalmazza. Ez a hatalmas számú állatcsontanyag nemcsak mennyiségével, hanem fajösszetételével is a legjelentősebb őskori faunák közé tartozik. A Tiszalúc-sarkadi perzsa oroszlán, jávorszarvas és a mezopotámiai dámszarvas leletek alapján a magyarországi holocén nagyemlősfauna 3 új fajjal gazdagodott.

A meghatározott összes állatcsontanyagnak 92,68%-a háziállat, és csak 7,32%-a vadászott állatok maradványai.

Háziállatok

A háziállat csontmaradványok összetétele: 88,26% szarvasmarha, 7,74% sertés, 3,65% kiskérődző, 0,25% ló és csupán 0,10% a kutya.

A Tiszalúc-sarkadi rézkori falu állatállományában is, és az elfogyasztott állatok maradványaiban is abszolút dominanciájú volt a *szarvasmarha*. A szarvasmarha-állomány fajtaösszetétele nem volt egységes, erős csontozatú, nagyméretű, ún. nagyközepes-magas és gigantikus testméretkategóriájú¹ egyedek alkották. Hozs-

¹ Vörös 1982.

szú, vékony feltűnően karcsú metapodiumú ivartalanított állatok jelenléte bizonyítható. A szarvasmarha bikák csontjainak hosszúságméretei az őstulok méret-tartományát közelítik meg, de szélességi és mélységi méretadatai, különösen a diaphysiseik lényegesen kisebbek. Néhány szarvasmarha csont hosszúság méretét, marmagasságát² és testméretkategóriáját a 2. táblázat tartalmazza.

A második leggyakoribb háziállat a *sertés*. Az előzetes csontvizsgálat alapján a sertések dominánsan kis testméretűek voltak.

A kiskérődző-állomány legnagyobb részét az aegagrus típusú *bázikercské* alkották. Úgy a nősténynek, mind a hímeknek csepp-keresztmetszetű, hatalmas szablya-alakú szarvcsapjai voltak. Erős testű, magas, 680–800 mm marmagasságúak³ voltak. A kisebb számban tartott *jubok* szintén erős testalkatú állatok voltak; szarvuk háromlélű, enyhén csigás.

A *bázilovak* a hosszúcsontokból ítélve kicsi és alacsony (1280–1340 mm) marmagasságúak voltak⁴. Néhány csontmaradvány azonban nagyobb testméretű ló előfordulását is jelzi.

A kevés számú *kutya* palustris típusú tőzegspicc volt. Marmagasságuk⁵ 446–524 mm között változott.

A szarvasmarha hátcsigolya-maradványok között van egy bifurkált végű tövisnyúlvány (hossza 124 mm), amely morfológiailag a púposhátú zebu 8–9. hátcsigolyák tövisnyúlványaival egyezik meg (1. kép 1.). Annak eldöntéséhez, hogy ez egy pathológikus szarvasmarha tövisnyúlvány, vagy valóban egy eredeti nyugat-ázsiai, kelet-mediterráni zebu maradványa-e további összehasonlító vizsgálatokat kell végezni.

Vadászott állatok

A vadászott állatok 97,62%-a húsvad, és 2,38%-a prémes állat.

A húsvadak csontmaradványainak az összetétele: 48,85% gímszarvas, 22,30% őstulok, 20,48% őz, 8,30% vaddisznó.

Az *őstulok* nagytestű, erős csontozatú volt. Szarvcsapjai relatíve rövidek, nyitott állásúak voltak (2. kép 2.). Az őstulok domesztikálását a telepen lakók nem gyakorolták. A vadászsákmányban szerepel a *jávorszarvas* és a *mezopotámiai dámszarvas* maradványai is. A jávorszarvasnak egy jobb oldali mellső belső os phalangis I. (1. kép 4.)⁶; a dámszarvasnak egy bal oldali radius prox. epiph. (1. kép 3.) és egy szintén bal oldali metatarsus prox. epiph. (1. kép 2.) kerültek elő. Méretek (mm)

	h	mh	psz	dphsz	dsz	pm	dphm	dm
Ph I. ant. Alces	82	73,5	31,5	23,5	28,5	36	19	23
rad. prox. Dama	—	—	48	—	—	25	—	—
mt. prox.	—	—	33	—	—	37,5	—	—

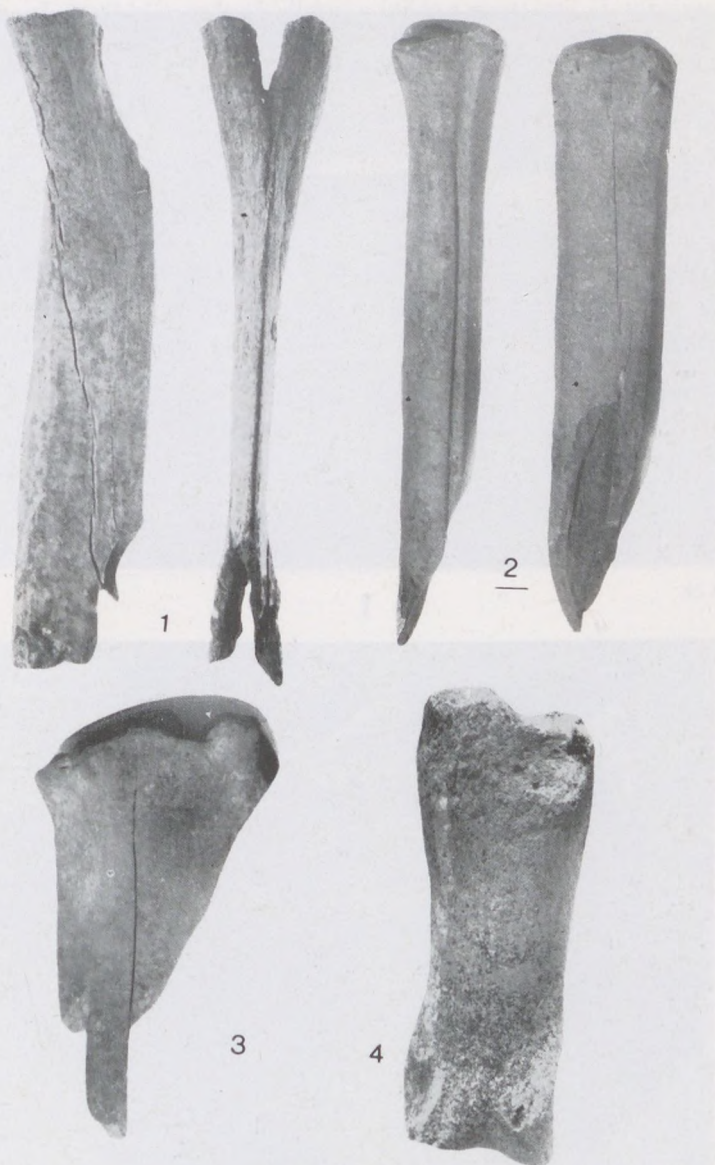
² Matolcsi 1970.

³ Schramm 1967.

⁴ Vitt 1952.

⁵ Koudelka 1885.

⁶ Topál & Vörös 1984.

1. kép

1. Szarvasmarha hátcsigolya bifurkált tövisnyúlványa. 2. Mezopotámiai dámszarvas bal oldali mt prox. epiph. 3. Mezopotámiai dámszarvas bal oldali radius prox. epiph. 4. Jávorszarvas os phalaxis I. ant.

Fig. 1.

1. Bifurcated spinous process of a cattle dorsal vertebra. 2. Left mt prox. epiph. of a Mesopotamian fallow deer. 3. Left radius prox. epiph. of a Mesopotamian fallow deer. 4. Os phalaxis I. ant. of an elk.

1

2

2. kép 1. Östulokkoponya, 163. szelvény A gödör. 2. Szarvasmarha maradványok, 174. szelvény B gödör.
Fig. 2. 1. Aurochs skull, Section 163, pit A. 2. Cattle remains, Section 174, pit B.

A 10 prémes állat közül a *perzsa oroszlán* megjelenése új a magyarországi emlősfaunában⁷. A többi ragadozó, illetve a *bód* és a *mezei nyúl* (1. táblázat) állandó faunaelemek, de a sarkadi telepen számuk nagyon alacsony.

A település további állatcsontmaradványainak meghatározása és feldolgozása folyamatosan történik. Az eddigi tapasztalatok alapján feltételezhető, hogy a fajok egymáshoz viszonyított arányai jelentősen már nem fognak változni; új faj előkerülhet; természetesen az egyes fajok maradványainak darabszáma tetemesen meg fog emelkedni.

A Tiszalúc-sarkadi középső rézkor végi falu lakói extrém nagyállattartó, szarvasmarhatartók voltak. A vadászat kiegészítő, de nem az alapélelmezést ellátó, alkalmi kiegészítő foglalkozás volt. A telepen előforduló nagyszámú megmunkált és más tárgy megmunkálásához felhasznált állatcsontok intenzív kézműipari tevékenységet is jeleznek⁸.

1. táblázat

AZ ÁLLATCSONTANYAG FAJOK SZERINTI MEGOSZLÁSA (DB)

Háziállatok:

Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	40 438
Kiskérődző (<i>Ovis aries</i> L. + <i>Capra hircus</i> L.)	1 675
Sertés (<i>Sus scrofa</i> dom. Gray)	3 543
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	116
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	44

45 816

Húsvadak:

Óstulok (<i>Bos primigenius</i> Boj.)	788
Jávorszarvas (<i>Alces alces</i> L.)	1
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	1 726
Mezopotámiai dámszarvas (<i>Dama mesopotamica</i> Brooke)	2
Őz (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	724
Vaddisznó (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	293

Prémes állatok:

Perzsa oroszlán (<i>Leo leo persicus</i> Schreber)	14
Hiúz (<i>Lynx lynx</i> L.)	1
Vadmacska (<i>Felis silvestris</i> Schreber)	4
Vidra (<i>Lutra lutra</i> L.)	3
Borz (<i>Meles meles</i> L.)	5
Barnamedve (<i>Ursus arctos</i> L.)	4
Farkas (<i>Canis lupus</i> L.)	1
Róka (<i>Vulpes vulpes</i> L.)	13
Hód (<i>Castor fiber</i> L.)	16
Mezei nyúl (<i>Lepus europaeus</i> L.)	25

3 620

Meghatározhatatlan csonttöredék

1 834

Összesen

51 270

⁷ Vörös 1983.

⁸ A Tiszalúc-sarkadi állatcsontanyag jelentőségénél fogva monográfikus feldolgozást és publikálást igényelne. Ezért a MNM Régészeti Füzetek Ser. II. Szerkesztőségénél 1986-ban jelentkeztem a kézirattervemmel. Tiszalúc környékén több korszak településeinek állatcsontanyaga közölt. Lásd *Bökényi* 1974. 413 – 414. Ezek felhasználásával a tiszalúci mikrorégió élelemtermelő gazdálkodásának kronodinamikus változása jól tanulmányozható.

2. Táblázat

SZARVASMARHA HOSSZÚCSONTOK, MARMAGASSÁG, TESTMÉRET –
KATEGÓRIÁK (mm)

RADIUS		METACARPUS		METATARSUS		TESTMÉRET- KATEGÓRIÁK
h	Mm	h	Mm	h	Mm	
289	1243					
294	1264					
		3 × 209	1291			NAGY- KÖZEPES
		212	1310	2 × 240	1313	
309	1328	217	1341			MAGAS
		218	1347			
		225	1390	2 × 252	1378	
		228	1410	2 × 260	1423	GIGANTIKUS
				2 × 265	1450	

h csonthossz, Mm marmagasság

BIBLIOGRÁFIA

- BÖKÖNYI 1974. *Bökönyi, S.* History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest 1974. pp. 597.
- MATOLCSI 1970. *Matolcsi, J.* Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtungsbiol. 87, 2. (1970) 89–137.
- KOUDELKA 1886. *Koudelka, F.* Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugethieren. Verh. naturf. Ver. Brünn, 24, 1 (1885) 127–153.
- SCHRAMM 1967. *Schramm, Z.* Kosci długie a wysokość w kłębie u kozy. Roczn. Wyzsz. Szkoły Roln. w Poznań. 36 (1967) 89–105.
- TOPÁL & VÖRÖS 1984. *Topál, Gy. & Vörös, I.* Notes on history and recent records of elk (*Alces alces* (L.)) in Hungary. Vertb. Hung. 22 (1984) 83–94.
- VÖRÖS 1982. *Vörös, I.* The animal bones from the late La Tène and Roman settlement of Szakály–Réti földek. In.: *Gabler, D. – Patek, E. – Vörös, I.* Studies in the Iron Age of Hungary. BAR Internat. Ser. 144. Oxford. (1982) 129–179.
- VÖRÖS 1983. *Vörös, I.* Lion remains from the late Neolithic and Copper Age of the Carpathian Basin. FolArch 34 (1983) 33–50.
- VITT 1952. *Vitt, V. O.* Losadi pazyrykskich kurganov. SA 16 (1952) 163–205.

ANIMAL REMAINS FROM THE COPPER AGE SETTLEMENT AT TISZALÚC – SARKAD (PRELIMINARY REPORT)

About 60% of the animal bone material found on the site of Tiszalúc–Sarkad has been determined until now (Table 1). The village belongs to the final phase of the Middle Copper Age (Hunyadihalom group); it is almost completely excavated. 92.68% of the determined bone material belongs to domesticated animals and only 7.32% of it represents game animals. Cattle is absolutely dominant among domesticated animals – 88.26%! Among small ruminants, goats are present in greater number. The domesticated horses and the dogs are of small size.

Among the dorsal vertebrae of cattle a bifurcated spinous process was found which is morphologically identical with the spinous processes of the 8–9th dorsal vertebrae of the humped cattle zebu (Fig.1.1.).

97.62% of the game animals was hunted for their meat, and 2.38% constitutes furred animals. Considering the Persian Lion⁷, the elk⁶ (Fig.1.4.) and the Mesopotamian fallow deer (Fig.1.2.3.), three additional species can now be added to the Hungarian Holocene macromammal fauna.

EINIGE WORTE ÜBER DIE ZISTEN VON KURD

PÁL PATAY

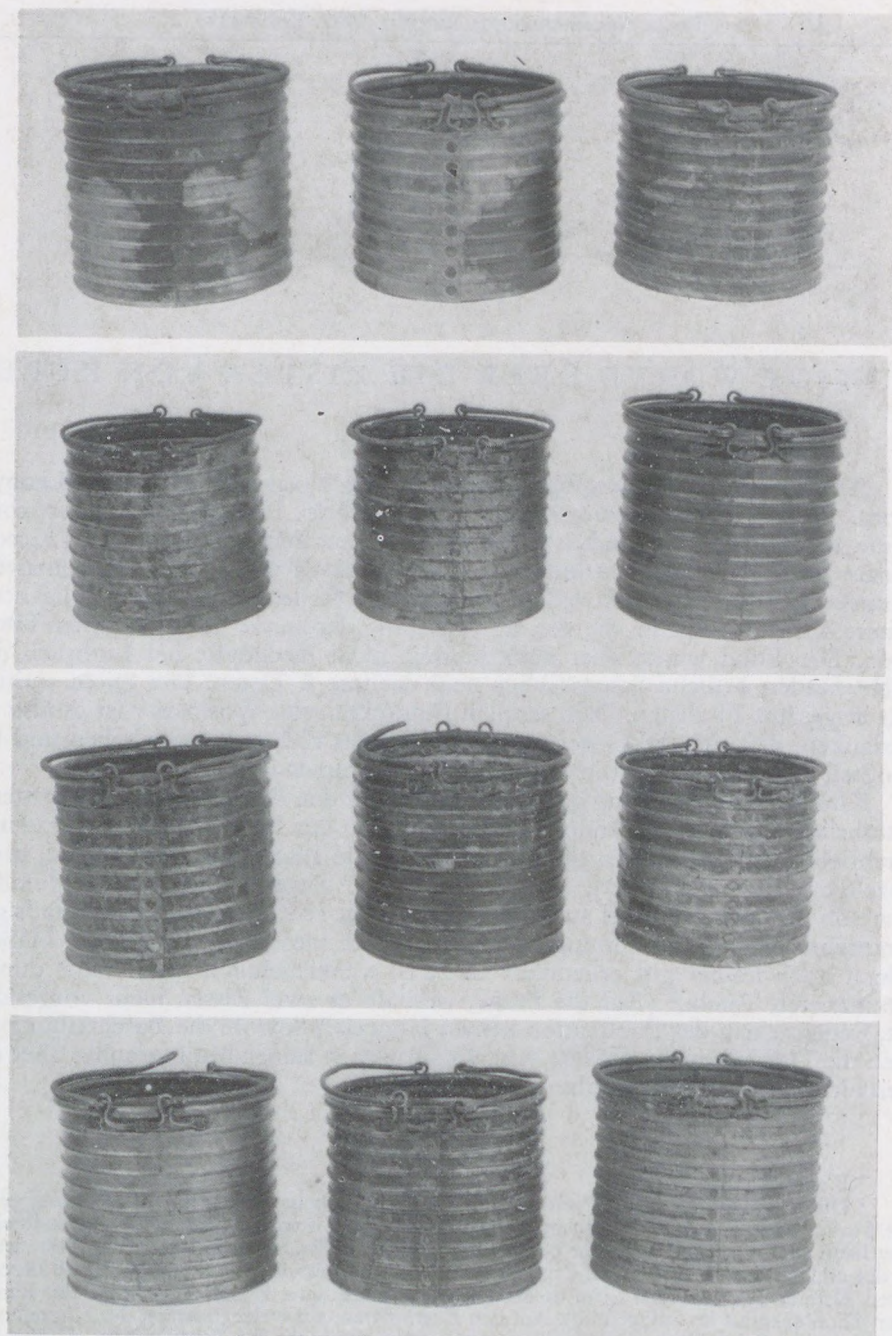
Mehr als 100 Jahre vergingen, seitdem Mór Wosinszky, Pfarrer in Lengyel (Kom. Tolna) in den Sommermonaten des Jahres 1884 darüber unterrichtet wurde, daß Kinder in der nahen Ortschaft Kurd, aus dem Ufergelände des Kapos-Kanals Bronzegefäße herauskramten: 1 große Situla und in ihr 8 Rippenzisten. Wosinszky begab sich auch schnell an Ort und Stelle, wo er eigenhändig noch weitere 4 Zisten ausgrub, die vor der Mündung der an die Seite gekippten Situla lagen. Der Fund wurde aber auch hiermit nicht erschöpft; bei Einbruch der Nacht fanden örtliche Schatzsucher noch weitere 2 Zisten. Die Situla enthielt also insgesamt 14 Zisten. Dem raschen Eingreifen von Wosinszky ist es also zu verdanken, daß sich die Gegenstände des Fundes nicht zerstreut haben und ihr Großteil bald in eine öffentliche Sammlung gekommen ist.

Kurz nach der Bergung gab auch Wosinszky den Fund bekannt. Er erörterte ausführlich die Fundumstände, brachte auch von der Fundstelle eine Skizze und beschrieb in großen Zügen die Gegenstände (die Zisten zwar nur global, nicht einzeln und nicht detailliert).¹ Die Situla und 12 Zisten führte er auch bildlich vor; von den letzteren zwei auf einer ganzen Seite sehr gute, auch die Details gut veranschaulichende Zeichnungen, 10 weitere in wesentlich kleineren Maßen, jedoch noch immer gut erkennbar an zwei, wahrscheinlich nach Fotos durchgezeichneten Tafeln.² (Auf die Frage, weshalb er zwei Zisten nicht vorgeführt hat, finden wir in der Publikation keinen Hinweis.) Sowohl die Beschreibung als auch die Darstellungen wurden von Wosinszky in seiner Monographie über die Geschichte des Komitats Tolna wiederholt.³

¹ Wosinszky 1885, 73–85.

² Die Klischees der Abb. 3. und 4. von Wosinszky scheinen von einer Zeichnung gefertigt worden zu sein. Auffallend ist aber, daß auf diesen die Zisten in Spiegelbild dargestellt sind. Dies kann auf Grund der Stelle der Beschädigungen zweifellos festgestellt werden. Trotz dessen ist der erhalten gebliebene Bügel der unter Abb. 3. 5 dargestellten, bei uns mit Nr. 8 bezeichneten Ziste an der richtigen Seite dargestellt (das beschädigte, aufstehende Stück des Randes aber schon ebenfalls im Spiegelbild). Auf den Exemplaren, auf welchen neben der Nietreihe die Randlinie des Seitenbleches gezogen ist, entspricht gleichfalls der Wirklichkeit. Alldies läßt sich nur damit erklären, daß die Zisten fotografiert wurden, jedoch machte man die positive Kopie von einem umgekehrten Negativ, hingegen wurde versucht im Laufe der Zeichnung einige auffällige Abweichungen zu korrigieren.

³ Wosinszky 1896, 520–533. Taf. 121–124.

1. ábra A kurdi leletnek a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött cisztái. 1–12. sz. Balról jobbra és fentről lefelé számsorrendben.
 Abb. 1. Die im Nationalmuseum bewahrte Zisten des Fundes von Kurd. Von links nach rechts und von oben nach unten in der Reihe Nr. 1–12.

Den Fund nahm auch Hampel in seine große Arbeit über die Bronzezeit auf und benutzte — mit Ausnahme einer Tafel (5 Zisten) — die Darstellungen von Wosinszky.⁴ Doch seitdem befaßte sich die heimische Forschung kaum mit ihnen. Hier spielte vielleicht auch das mit, daß in Ermangelung der ähnlichen heimischen Funde sie als importierte Waren betrachtet wurden und so kamen sie vom Gesichtspunkt der Bronzezeitproduktion der örtlichen Bevölkerung nicht in Frage. Obwohl die Zahl von verwandten Funden auch seitdem nicht zugenommen hat, ermöglichen aber schon unsere heutigen Kenntnisse, daß wir uns mit dem seit hundert Jahren bekannten Material auch ausführlicher befassen. Dies wird auch in hohem Maße dadurch begünstigt, daß B. Stjernquist in seiner Monographie über die Zisten auch die Exemplare von Kurd eingehend behandelte.⁵

Auf die Fundumstände gehen wir hier nicht ein; wir würden hiermit nur die ausführliche Beschreibung von Wosinszky wiederholen. Jedoch müssen wir uns mit dem Schicksal der Gegenstände des Fundes befassen. Aus der Publikation von Wosinszky wissen wir nur soviel, daß von den 8 Zisten die von den Kindern zuerst gefunden wurden, ein Stück — das seine Aufmerksamkeit auf den Fund lenkte — in den Besitz des in Lengyel wohnhaften Sándor Apponyi gelangt ist. Von den übrigen Gegenständen des Fundes erwarb er durch Ankauf die Situla und „die noch vorhandenen“ Zisten aus dem Geld seines Mäzens Sándor Apponyi von den Findern.⁶ Zwei Jahre nach dem Auffinden waren aber 11 Gegenstände des aus 15 Stücken bestehenden Fundes schon im Bestand des Nationalmuseums, u. zw. die Situla und 9 Zisten als Geschenk des Sándor Apponyi, 1 Stück als Geschenk des Kálmán Dobrowszky.⁷

Was mit den übrigen 4 Zisten geschehen ist, darüber haben wir keine Angabe aus dieser Zeit. 1925 starb Sándor Apponyi und aus seiner Nachlassenschaft kam ein bis dorthin in seinem Besitz zurückgehaltenes Exemplar gleichfalls in das Museum.

Wir wissen schon seit längerer Zeit, daß sich auch im Balogh Ádám-Museum zu Szekszárd eine Ziste aus Kurd befindet; diese fehlt aber aus dem Katalog von Stjernquist. Von wem, in welcher Weise und wann diese dorthin gelangt ist, können wir heute nicht mehr feststellen, jedenfalls war sie 1933, bei dem Auflegen des neuen Inventars des Museums schon dort.

Über eine weitere Ziste berichtete Stjernquist: sie wird im Museo Pigorini zu Rom aufbewahrt.⁸

Wir hatten aber bisher keine Kenntnis davon, wo sich die letzte Ziste befindet. Die Abbildung dieser haben aber sowohl Wosinszky, als auch Hampel mitgeteilt.⁹ Sie wird von den sämtlichen übrigen Zisten durch den gebrochenen Zustand ihrer mit der Nietreihe an derselben Seite vorhandenen (also in der Abbildung von vorne sichtbaren) Attasche gut unterschieden. Eine ähnliche Beschädigung kommt bei keinem anderen Exemplar vor.

⁴ Hampel 1886, Taf. 103–106.; Hampel 1892, 73–74.

⁵ Stjernquist 1967, I. 69–70, II. 40–44. Taf. 16–17, Taf. 46. 1–2.

⁶ Wosinszky 1885, 73.

⁷ MNM. Inw. – Nr. 62/1886, 63/1886 und 64/1886. – Die Zeilen von Hampel sind also irrtümlich, in denen er alle 10 im Jahre 1886 in den Besitz des Museums gelangten Zisten als Geschenk von Apponyi erwähnt (s. HAMPEL 1892, 73–74).

⁸ Stjernquist 1967, II. 42. Taf. 46. 1.

⁹ Wosinszky 1885, Abb. 2.; Wosinszky 1896, Taf. 112.; Hampel 1886, Taf. 104.

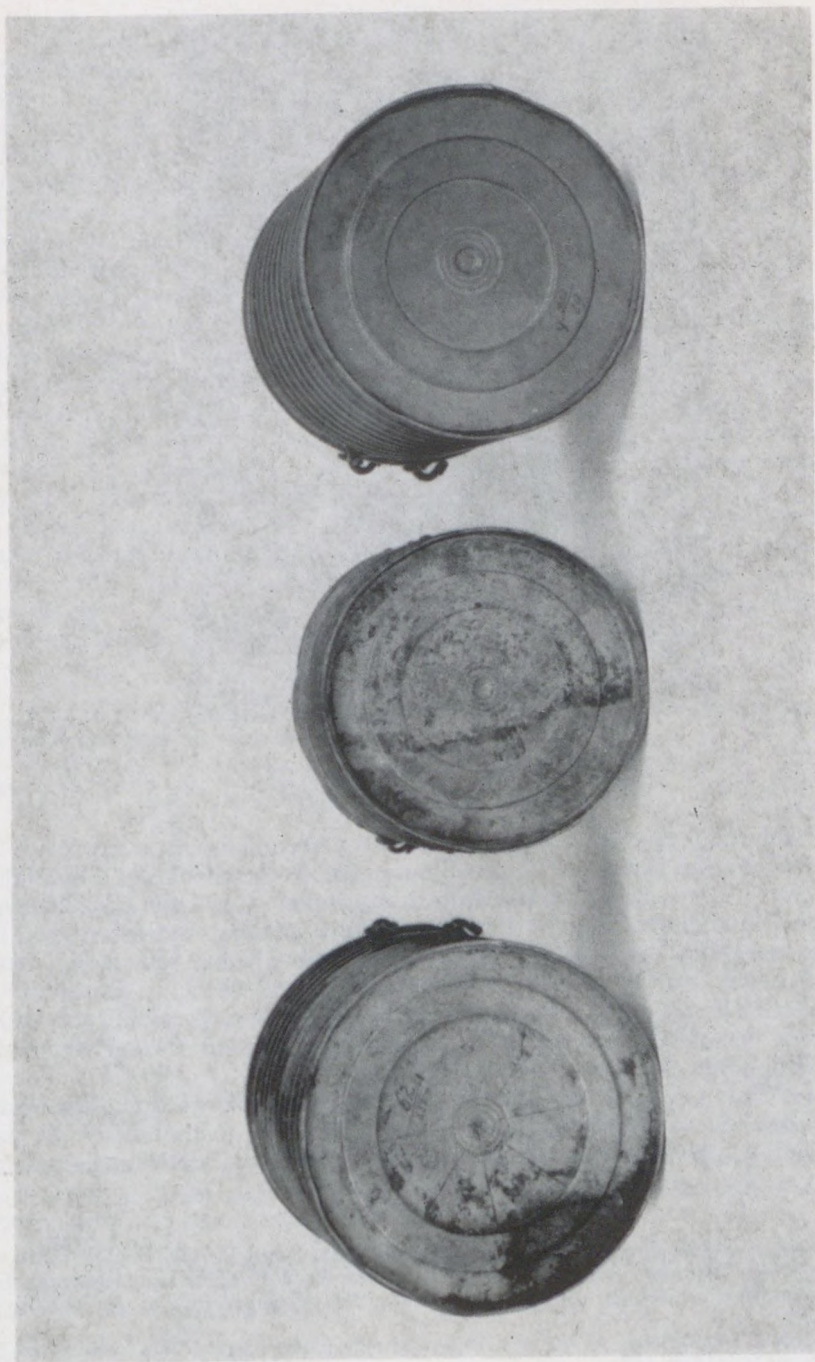
2. ábra
Abb. 2.

A 13. sz. kurdi ciszta a szekszárdi Múzeumban.
Die Ziste Nr. 13. von Kurd im Museum von Szekszárd

3. ábra
Abb. 3.

A 14. sz. kurdi ciszta a Museo Pigoriniben, Rómában.
Die Ziste Nr. 14. von Kurd im Museo Pigorini in Rom.
Photo: Soprintendeza Speciale per la Preistoria e l'Etnografia, Roma.

4. ábra
Abb. 4.
Az 1, 4 és 6. sz. cisztrák fenéke. Balról jobbra
Die Boden der Zisten Nr. 1, 4 und 6. Von links nach rechts.

5. ábra A kurdi lelet szitulája.
Abb. 5. Die Situle des Fundes von Kurd.

In Wirklichkeit existiert aber auch diese als verschollen vermutete Ziste. Sie gelangte 1900 in den Besitz des Nationalmuseums, als Geschenk des Géza Jálícs. Als Fundort – ohne die Fundumstände zu erwähnen – ist nur „Szöllősgyál“ angegeben.¹⁰ Aus diesem folgend erwähnt die Fachliteratur – die sich zwar mit dem Fund sehr wenig befaßt hat – dem Inventarbuch Glauben schenkend, diesen Fundort.¹¹ Seine Identität können wir aber auf Grund der von Wosinszky an einer, auch die Details gut veranschaulichenden Zeichnung vorgeführten, bisher unbekanntes Schicksal mitmachenden Ziste von Kurd, auf Grund der völlig gleichen Bruchlinie der Attasche keinesfalls bezweifeln.

Da die Zisten (mit Ausnahme des in Szekszárd aufbewahrten Exemplars) einzeln bisher nur von Stjernquist beschrieben wurden, jedoch selbst sie ging nicht in alle Einzelheiten ein, scheint es notwendig zu sein, sie näher zu betrachten.

¹⁰ Szöllősgyál bildete einen Teil der einstigen Gyálpusztá (heute: Großgemeinde Gyál), wo das Gut von Géza Jálícs lag. Irrtümlicherweise trug man die Wohnstätte des Geschenkgebers als Fundort in das Inventarbuch ein (vielleicht kannte den richtigen Fundort schon selbst der Geber nicht).

¹¹ Außer der angeführten Arbeit von Stjernquist berichtet darüber nur kurz Mozsolics. – S. MOZSOLICS 1942, 157.

Alle Zisten tragen gemeinsame charakteristische Züge. Diese sind: Der Gefäßkörper ist aus zwei Bronzeblechen zusammengelegt. Das eine, das Seitenblech ist ein zylinderförmig zusammengerolltes Rechteck, dessen beide aufeinanderliegende Ränder zusammengenietet sind, u. zw. so, daß von vorne betrachtet sich stets die linkseitige oben befindet. Auf diesem laufen, voneinander in gleichem Abstand, getriebene Rippen (Reife) ringsum. Der obere Rand ist wulstig ausgebildet, so daß er von außen nach innen zu auf einen Versteifungsreif daraufgebogen ist. Der untere Rand ist auf den Umfang des anderen, kreisförmigen Bodenbleches daraufgebogen (angefalzt). Im Zentrum des letzteren ist ein von 3 Rillen umgebener Omphalos zu sehen. Außerdem läuft auf dem Boden auch noch ein sich nach unten hervorstehender, breiter Reif umher. Die Zisten haben je 2 halbkreisförmige Bügelhenkel deren vogelkopfförmig ausgebildete Endungen in eine einfache, doppelte Omegaattasche eingehängt sind. Letztere werden von je 3 Nieten mit ihrem Kopf im Inneren des Gefäßes zwischen dem Rand und der obersten Rippe an das Seitenblech befestigt (der mittlere Niet der einen Öse ist mit dem obersten Niet der die beiden Ränder des Seitenbleches zusammenhaltenden Reihe identisch).

Über diese gemeinsamen Züge hinaus, verfügen auch die einzelnen Exemplare über individuelle Eigenartigkeiten. Und zwar:¹²

1. MNM Inv.-Nr.: 62/1886.1.— Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Am Boden eingeritztes, achtstrahliges „Sternmuster“. Tordierte Bügel. H: 19,8, Rdm: 23,1, Bdm: 22,2, Rbr: 1,1 cm.¹³

¹² Die 14 Zisten konnten wir folgenderweise mit den Darstellungen von Wosinszky, Hampel und Strjernquist identifizieren:

Eigene Nr.	Wosinszky 1885	Hampel 1886	Stjernquist 1967 Katalognr. und Abbildung	
1.	Abb. 4.6	Taf. 106.6	74/10	Taf. 17.3
2.	Abb. 3.1	—	74/8	Taf. 17.5
3.	Abb. 4.7	Taf. 106.7	74/12	Taf. 17.4
4.	Abb. 4.10	Taf. 106.10	74/3	Taf. 16.2
5.	Abb. 4.8	Taf. 106.8	74/4	Taf. 17.2
6.	Abb. 3.2	—	74/9	Taf. 16.5
7.	Abb. 3.3	—	74/7	Taf. 16.4
8.	Abb. 3.5.	—	74/5	Taf. 17.1
9.	Abb. 4.9	Taf. 106.9	74/3	Taf. 16.3
10.	Abb. 3.4	—	74/11	Taf. 16.6
11.	Abb. 2	Taf. 104	73	Taf. 17.6, Taf. 46.2.
12.	Abb. 1	Taf. 105	74/1	Taf. 16.1
13.	—	—	—	—
14.	—	—	74/6	Taf. 46.1

Die Identifizierung der von Wosinszky unter Taf. 4.6–7 (HAMPEL 1886, Taf. 106.6–7) dargestellten Zisten kann eventuel auch umgekehrt sein.

¹³ Abkürzungen:

M.N.M.	= Magyar Nemzeti Múzeum (Ungarisches Nationalmuseum)
Inv.-Nr.	= Inventarnummer
Bdm	= Bodendurchmesser
H	= Höhe
Rbr	= Randbreite
Rdm	= Raddurchmesser

2. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.2. Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 8 Rippen. Am Boden eingeritztes, achtstrahliges „Sternmuster“. Glatte, relativ grobe (vielleicht sekundäre) Bügel. Ihre Attaschen sind nicht aus Draht, sondern aus zusammengerolltem Blechband gefertigt (wahrscheinlich sekundär). H: 18,8, Rdm: 22,2, Bdm: 21,4, Rbr: 1,3 cm.

3. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.3. — Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Am Boden eingeritztes, achtstrahliges „Sternmuster“. Tordierte Bügel. H: 18,7, Rdm: 22, Bdm: 21,2, Rbr: 1,1 cm.

4. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.4. — Dünner Versteifungsreif aus Holz bei dem Rand.¹⁴ 9 Rippen. Tordierte Bügel. H: 17,9, Rdm: 19,8, Bdm: 20,2, Rbr: 0,5 cm.

5. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.5. — Dünner Versteifungsreif aus Holz bei dem Rand. 9 Rippen. Tordierte Bügel. H: 17,8, Rdm: 19,9, Bdm: 19,9, Rbr: 0,5 cm.

6. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886. 6. — Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Glatte Bügel. H: 19,9, Rdm: 22,3, Bdm: 21,6, Rbr: 1,1 cm.

7. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.7. — Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 8 Rippen. Tordierte Bügel. H: 18,8, Rdm: 21,9, Bdm: 21,5, Rbr: 1,1 cm. Beschädigt, der oberste Niet der Nietreihe an der Seite (mit dem Niet der mittleren Attasche identisch) fehlt, der linke Niet derselben Attasche steht aus der Wandung hervor.

8. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.8. — Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Tordierte Bügel. Der oberste Niet der Nietreihe an der Seite (mit dem mittleren Niet der Attasche identisch) hat keinen richtigen Kopf, der Kopf des mittleren Nietes der anderen Attasche ist T-förmig. H: 19,2, Rdm: 22,5, Bdm: 21,7, Rbr: 1,1 cm. Beschädigt. Der Boden fehlt. Die rechte Schleife der Attasche an der entgegengesetzten Seite der Nietreihe ist deformiert. Der eine Bügel fehlt, von dem anderen blieb ungef. die Hälfte erhalten.

9. MNM. Inv.—Nr.: 62/1886.9. — Dünner Versteifungsreif aus Holz bei dem Rand. 9 Rippen. Tordierte Bügel. H: 18, Rdm: 20,1, Bdm: 20, Rbr: 0,5 cm.

10. MNM. Inv.—Nr.: 63/1886. (Geschenk von Kálmán Dobrowszky). Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Tordierte Bügel. Der linke Niet der Attasche über der Nietreihe, sowie der mittlere Niet der anderen Attasche ist mit einer Unterlagsplatte versehen (an der Außenseite des Gefäßes). H: 19,1, Rdm: 22,5, Bdm: 21,6, Rbr.: 1,1 cm. Beschädigt, die rechte Hälfte der Attasche über der Nietreihe (mit dem äußersten Niet zusammen) fehlt.

11. MNM. Inv.—Nr.: 85/1900. (Geschenk von Géza Jálcs). Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Glatte Bügel. H: 18,8, Rdm: 22,8, Bdm: 22,2, Rbr: 1,3 cm. Beschädigt, die linke Schleife der Attasche über der Nietreihe ist durchgerissen, der linke Niet an der Außenseite mit einer runden Unterlagsplatte versehen. Der rechte Niet der anderen Attasche ist aus der Gefäßwand herausgerissen.

12. MNM. Inv.—Nr.: 11/1930. (Aus der Nachlassenschaft von Sándor Apponyi). Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. In den Rippenzwischenräumen des Seitenbleches läuft (mit Ausnahme des Obersten und des Untersten)

¹⁴ *Wosinszky* 1885.

je eine getriebene Punktreihe ringsum. Am Boden eingeritztes, achtstrahliges „Sternmuster“. Tordierte Bügel. H: 19,9, Rdm: 23,6, Bdm: 22,8, Rbr: 0,8 cm.

13. Balogh Ádám-Museum, Szekszárd. Inv.—Nr.: L 44/1933.1. — Dünner Versteifungsreif aus Holz bei dem Rand. 9 Rippen. H: 17,6, Rdm: 20,3, Bdm: 19,6, Rbr: 0,6 cm. Beschädigt. Das Seitenblech ist mangelhaft, die eine Attasche abgebrochen, die andere deformiert. Die Bügel fehlen.

14. Museo Pigorini, Rom. Inv.—Nr.: 54688. — Dicker Versteifungsreif aus Eisen bei dem Rand. 9 Rippen. Tordierte Bügel. H: 20, Bdm: 22 cm.

Beim Vergleich ihrer Maße fällt uns auf, daß sie — obwohl zwischen ihnen keine große Abweichung besteht — dennoch zwei Größenordnungen vertreten. Von ihnen sind vier unbedingt kleiner; ihre Höhe beträgt 17,6–18, der Randedurchmesser 19,8–20,3, der Bodendurchmesser 19,6–20,2 cm. Ihr Rand wurde um eine dünne Rute gebogen und ist verhältnismäßig schmal, 0,5–0,6 cm breit. Ihre Bügel sind tordiert (der Bügel des im Museum von Szekszárd aufbewahrten Exemplars ist uns unbekannt).

Die Maße der in die Kategorie mit größerem Gefäßkörper gehörenden Exemplare übertreffen ohne Ausnahme die der obenerwähnten Zisten. Ihre Höhe beträgt 18,7–20, der Randedurchmesser 21,9–23,1 (bei dem Exemplar Nr. 12: 23,6), der Bodendurchmesser 21,2–22,2 (22,8) cm. Ihr Rand ist von einem Eisenreif versteift und 1,1–1,3 (0,8) cm breit.

Auch vor Stjernquist tauchte die Möglichkeit auf, ob diese nach ihrer Größenordnung aufgestellten Gruppen nicht das widerspiegeln, wonach die Zisten nach gewissen Kalibernormen hergestellt worden wären — natürlich mit kleineren oder größeren Schwankungen. Sie unternahm auch den Versuch auf irgendeine einseitige Kalibereinheit zurückzuschließen, jedoch hatte sie auf diesem Gebiete keinen bedeutenden Erfolg.¹⁵

In ihrer Monographie bearbeitete Stjernquist auch die Typologie der Zisten, u. zw. unter der Berücksichtigung der verschiedensten Gesichtspunkte, wie Form, Maß (Rauminhalt), Verzierung, Konstruktion, Durchmesser-Höhenindex oder die Einzelheiten betreffend die Ausformung der Bügel, des Randes, die Zahl der Bodenringe, die Form der Attaschen usw.¹⁶ Sie reihte die von ihr erörterten 13 Zisten aus Kurd ohne Ausnahme in den (mit bewegbarem Bügelgriff versehenen) Standartentyp der Serie II., innerhalb dieses Typs in die „Kurd“-Variante der von Stjernquist Typs als „KM1 PB1a“ bezeichneten Gruppe mit nach innen gebogenem Mündungsrand und einem Bodenring. Das in Szekszárd aufbewahrte, von uns mit Nr. 13 angegebene Exemplar entspricht ebenfalls dieser Variante. Unter den charakteristischen Zügen des letzteren erwähnt Stjernquist auch den dicken Mündungsrand und das „Sternmuster“ des Bodens.¹⁷ Diese Züge sind jedoch keine grundlegenden Charakteristika der Variante, wir konnten nämlich anlässlich der ausführlichen Beschreibung sehen, daß nur 4 Exemplare auf ihrem Boden das „Sternmuster“ aufweisen, bei 4 Exemplaren ist noch dazu der Rand schmal. Unserer Beurteilung nach schließt dies aber die Möglichkeit der Einreihung in die gleiche Variante nicht aus.

¹⁵ Stjernquist 1967, I. 135–138.

¹⁶ Stjernquist 1967, I. 28–41.

¹⁷ Stjernquist 1967, I. 69.

Außer den Zisten von Kurd reihte Stjernquist in diese Variante bloß ein einziges fragmentarisches Exemplar aus Böhmen (mit dem Fundort Hoštice), hauptsächlich wegen des „Sternmusters“ seines Bodens.¹⁸ Gleichzeitig grenzt sie von diesem eine andere „Hallstatt“-Variante ab, eigentlich nur aus dem Grunde, daß während die zu Kurd eingereihten örtlich konzentriert vorkommen, sind 5 (und 2 ähnliche) Exemplare der letzteren, geographisch sehr zerstreut, von England bis Österreich zu finden (2 Exemplare von diesen stammen aus Hallstatt selbst), trotz dessen, daß ihre Charakteristika fast gleich sind. Sie hält sogar für möglich, daß diejenigen Kurder Zisten, wo sie die Versteifungsart des Randes — vermutlich weil sie die Beschreibung von Wosinszky nicht kannte — nicht feststellen konnte (also die mit Ruten versteiftem schmalem Rand), gleichfalls in die „Hallstatter“-Variante einzureihen wären.¹⁹

Es ist zu bedenken, ob eine derart minuziöse Typologisierung von Bedeutung sei? Untersuchen wir nämlich die Verbreitung der ganzen Gruppe „KM1 PB1a“ (und nicht die einzelnen Varianten getrennt), so fällt uns auf, daß diese — mit Ausnahme einiger, in weite Gegenden gelangter Exportstücke — auf das Gebiet der ostalpinischen Hallstattkultur fallen. Die Zisten von Kurd sind also keine italischen (wie es Wosinszky vermutet hat: „etruskischen“) Werkstattprodukte, sondern gehören in jene Kultur, die sich in östlicher Richtung auch bis in die Gegend des Fundortes, bis zum Kapostal erstreckt hat. Natürlich wünschen wir hiermit nicht zu sagen, daß die Zisten in der unmittelbaren Nähe ihrer Fundstelle erzeugt worden sind, sondern wollen nur unsere Meinung zum Ausdruck bringen, daß sie in den Formenkreis der auf dem Fundort einheimisch gewordenen Kultur hineingehören.

Hiermit berührten wir aber auch die Frage des Alters der Funde. Leider können wir hierauf nur indirekt schließen. u. zw. über die aus den Gräbern 910 und 769 des Hallstatter Gräberfeldes stammenden Zisten, die mit den Kurder Exemplaren fast völlig übereinstimmen (das letztere weicht von diesen nur insofern ab, daß bei ihm der Rand nicht von einem Eisen- oder Holz-, sondern von einem Bronzereif ersteift ist). Jedoch geben selbst diese keine eindeutige Zeitangabe, da — laut Stjernquist²⁰ — sich das erste Grab auf die HC-, das zweite hingegen auf die HD-Periode datieren läßt. Für den Fund von Kurd halten wir diese letzte dennoch für die wahrscheinlichste, die meisten Zisten stammen nämlich aus dieser Periode. Auch auf Grund der Situla des Fundes können wir nur in großen Zügen die Feststellung tun, da die unmittelbaren Analogien — so auch in Hallstatt — in den Gräbern beider Perioden gleichfalls vorkommen.

Da selbst die Situla (MNM. Inv.—Nr.: 64/1886) bisher nicht eingehend beschrieben wurde, versuchen wir gleichzeitig auch dies nachzuholen. Obwohl sie in stark beschädigtem Zustand eingeholt wurde, können im Grunde genommen dennoch die meisten, von typologischem und technischem Gesichtspunkt wesentlichen Einzelheiten an ihr noch erkannt werden. Nicht nur die eine Seite ist mangelhaft, es fehlen auch der Boden, der Hals und der Rand. Sie hat die Form eines umgekehrten Stumpfkegels. Von diesem sondert sich die Schulter,

¹⁸ Stjernquist 1967, I. 69–70, II. 39. Taf. 65. 2.

¹⁹ Stjernquist 1967, I. 70–71.

²⁰ Stjernquist 1967, I. 68–71. II. Karte 1.

sodann von der letzteren der senkrechte (wahrscheinlich kurze) Hals mit einem starken Umbruch ab. Den Gefäßkörper bildeten insgesamt 6 (oder 7) Bleche. Der obere Teil des Mantels ist aus 4 Blechen zusammengesetzt, die mit je 17 (oder 18) Nieten zusammengehalten waren (es gibt 14 Nieten an der Seite, 1 an der Schulter und 1 – oder 2 – auf dem Hals). Von diesen ist der Unterste mit je einem Stück der 28 Nieten identisch, die den unteren Teil des Mantels an dem obersten befestigen. Durch die Beschädigung kann nicht festgestellt werden, ob der untere Teil des Mantels aus einem Blech gefertigt oder aus zwei Blechen zusammengesetzt wurde. Jedenfalls werden die Ränder des zusammengebogenen Bleches (oder der zwei Bleche) von 7 Nieten zusammengehalten, jedoch ist von diesen der unterste mit einem der 20 Nieten identisch, die den Mantel auf den aufgebogenen Rand des runden Bodenbleches befestigen. Die Situla hatte keinen Henkel, nicht einmal Spuren sind davon zu erkennen. Höhe ohne Hals: 82 cm, größter Durchmesser: 65 cm.

Der Fund von Kurd ist schon seit 100 Jahren bekannt. Es ist das Verdienst von Wosinszky, daß wir durch sein rasches Eingreifen genaue Daten darüber besitzen. Ihm ist auch zu verdanken, daß wir auf Grund der von ihm mitgeteilten getreuen Darstellungen selbst nach 100 Jahren ein solches Stück authentisch identifizieren konnten, dessen richtige Herkunft infolge der ihm so lange Zeit anhaftenden falschen Angaben sich im Dunkeln verloren hat.

BIBLIOGRAPHIE

- HAMPEL 1886. *Hampel, J.* A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. Budapest 1886.
HAMPEL 1892. *Hampel, J.* A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. Budapest 1892.
MOZSOLICS 1942. *Mozsolics, A.* A magyarkeresztési (Vas megye) bronzlelet. Der Bronzefund von Magyarkeresztés, Kom. Vas. ArchÉrt 1942 155–161.
STJERNQUIST 1967. *Stjernquist, B.* Ciste a cordoni. Bonn-Lund 1967.
WOSINSZKY 1885. *Wosinszky, M.* Etruszk bronzedények Kurdon. ArchÉrt 5 (1885) 73–85.
WOSINSZKY 1896. *Wosinszky, M.* Tolnavármegye története. 1/II. Budapest 1896.

NÉHÁNY SZÓ A KURDI CISZTÁKRÓL

Nemrég múlt 100 éve annak, hogy Wosinszky Mór gyors közbelépéssel begyűjtötte és a régészeti kutatás számára megmentette az egy óriási bronz szitulából és 14 bronz cisztából álló, a Kapos-csatorna partjából napfényre került leletet. Ezt hamarosan ismertette is, a szituláról és 12 cisztáról ábrát is bemutatva.¹⁻³ A leletről Hampel is megemlékezett,⁴ de azóta a hazai kutatás nemigen foglalkozott vele, viszont behatóan tárgyalta a cisztákat B. Stjernquist az utóbbi bronz-edényfeleségekről írt monográfiájában.⁵

A leletből a szitula és 9 ciszta Apponyi Sándor, 1 ciszta pedig Dobrowszky Kálmán ajándékaként két évvel a megtalálásuk után már a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményét gyarapította.⁶⁻⁷ Egy további példány pedig 1925-ben Apponyi Sándor hagyatékából került a Múzeumba. Azt is már régebbi idő óta tudjuk, hogy a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban is van egy kurdi ciszta (ez azonban hiányzik Stjernquist katalógusából), míg ugyancsak egynek a hollétéről Stjernquist adott hírt: a római Pigorini Múzeum őrzi (5. kép).⁸

Egy ciszta hollétéről azonban mindeddig nem volt tudomásunk. Viszont azt mind Wosinszky, mind Hampel ábrában is közölte.⁹ Ennek alapján megállapítható volt, hogy az azonos azzal a cisztával, amelyet 1900-ban Jálcs Géza ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak, és amely lelőhelyéről eddig a szakirodalomban – a leltárkönyvbe történt téves bejegyzés alapján – Szőlősgyál szerepelt.¹⁰⁻¹¹

A cisztáknak vannak mindegyikükre egyaránt jellemző, közös vonásaik, ugyanakkor egyedi sajátosságokkal is rendelkeznek.¹² Ezeket az szerző részletesen ismerteti.¹³ Utóbbiak – mindenek előtt a méreteik – alapján a kurdi ciszták két nagyságrendbe sorolhatók. Négy kisebb, amelyek pereme – Wosinszky szerint¹⁴ – vékony fa vessző köré volt hajlítva, míg a nagyobb méretű többi vastag vas abroncs köré. Stjernquist előtt is felmerült már, hogy a ciszták bizonyos űrméret-szabványok szerint készültek, de valamilyen egykori űrméret-egységre nem sikerült következtetnie.¹⁵

Stjernquist az általa kidolgozott tipológia¹⁶ alapján az összes kurdi cisztát a II. szériájának standardtípusába, azon belül a KM1 PB1a csoportjának „Kurd” variánsába sorolta¹⁷ (ezt a szekszárdi példányra is vonatkoztathatjuk), bár nem mindegyik darab fedi teljesen az általa felállított kritériumokat. Megítélésünk szerint azonban ez nem zárja ki az azonos variánsba tartozásuk lehetőségét.

Egyébként a „Kurd” variánsba Stjernquist más lelőhelyről származó cisztát csak egyetlen egyet sorolt (Hoštice)¹⁸, sőt lehetségesnek tartotta, hogy egyes kurdi példányok az általa elkülönített (de ugyancsak a KM1 PB1a csoport tagját képező) „Hallstatt” variánsba tartozhatnak.¹⁹

Ha a KM1 PB1a csoport egészének elterjedését vizsgáljuk, szembeötlik, hogy az – néhány darab kivételével – a kelet-alpesi Hallstatt-kultúra területére esik. A kurdi ciszták tehát nem itáliai műhelyek termékei; beletartoznak a lelőhelyükön meghonosodott kultúra formakörébe. Készítési idejük a hallstatti 910. és 769. sír cisztája alapján mind a HC, mind a HD időszak lehetne,²⁰ mégis utóbbit tartjuk valószínűbbnek, mivel a ciszták zömmel ebből az időszakból származnak.

Nem ad pontosabb időmeghatározást a lelet szitulája sem, amelyet a szerző ugyancsak részletesen leír.

A BÉKÉSCSABAI ARANYLEMEZ

KEMENCZEI TIBOR

1891-ben a Nemzeti Múzeum két egyforma aranylemezt vásárolt Krausz Jakab régiségkereskedőtől, aki a tárgyak lelőhelyeként Békéscsabát adta meg. A tárgyakról az Archeologiai Értesítőben találunk a vétel tényét rögzítő említést.¹ Ebben a lelőhely „állítólag Békéscsaba” kifejezéssel szerepel, amely tükrözi azt az óvatosságot, amely a régiségkereskedő által megadott lelőhelynevekkel szemben jogos volt. Bebizonyítható ugyanis, hogy a Nemzeti Múzeumnak megvételre felajánlott régészeti leleteknek nem egyszer fiktív lelőhelyet adtak, hogy azok értékét növeljék.² Békéscsaba azonban nem szerepel azoknak a helyeknek sorában, amelyeket a legtöbbször megadtak, így elképzelhető, hogy az aranylemezek valóban a város körzetében, illetve a Dél-Alföldön kerültek a napvilágra.

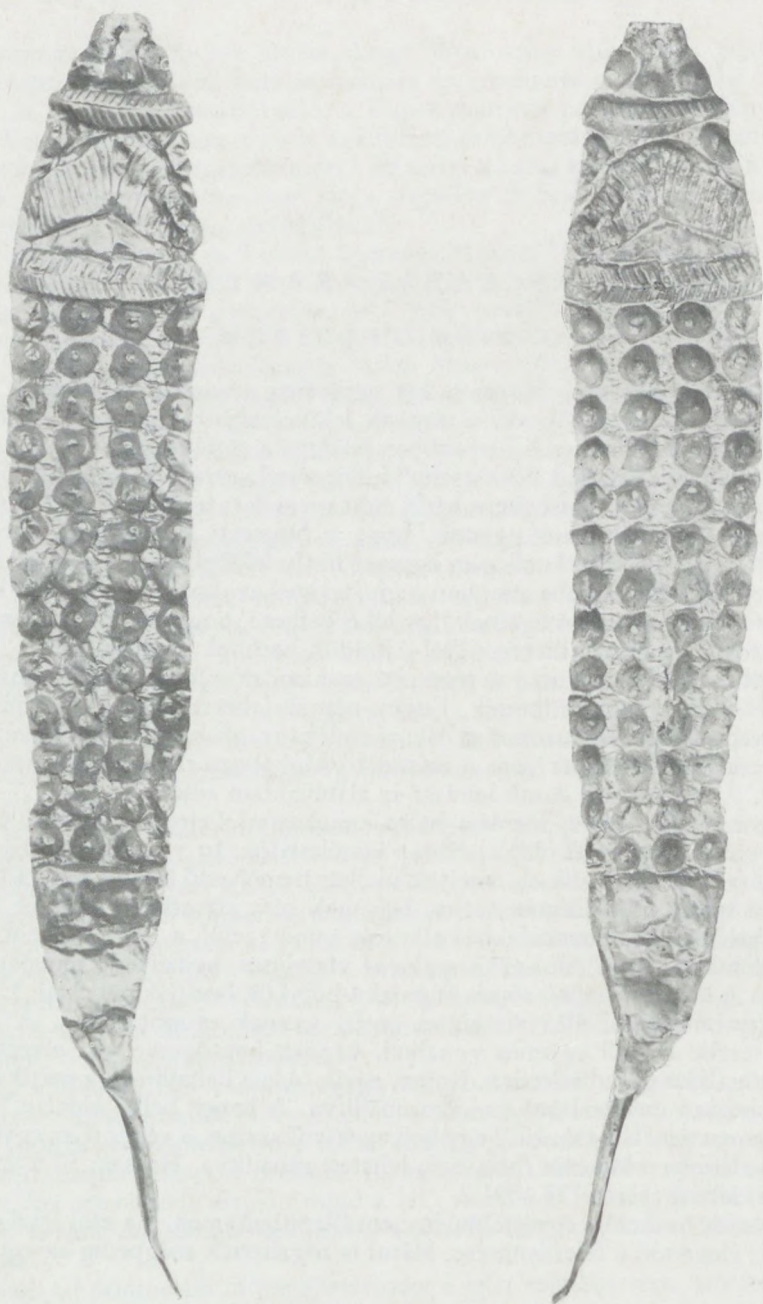
Az első közlemény után a régészeti szakirodalomban a békéscsabai aranylemezeket többet nem említették. Ennek oka az lehetett, hogy formájuk, díszítésük egyedülálló a magyarországi őskori emlékanyagban, így pontos koruk megállapítása nem történhetett meg. A második világháború alatt az egyik aranylemez elveszett. A megmaradt darab leírását az alábbiakban adjuk.

Vékony aranylemez, formája halra emlékeztet. Fejrésze egyenes vonalban záródik, elől törött, majd oldalai ezután kiszélesedők. Itt vízszintes sorban három kúpos bütyök helyezkedik el, amelyek mellett bemélyedő fenyőágmintájú, széles, vízszintes borda van. Ezután széles, laposabb rész következik. Ennek közepén széles, ékalakú, ferde barázdákból alkotott minta, felül, a lemez szélein egy-egy kúpalakú bütyök van. Alul ezt a szakaszt vízszintes, bemélyedő fenyőágmintájú sáv zárja. A lemez középső részét kúpalakú bütykök borítják, amelyek 13, egyenként négy bütyökből álló vízszintes sorba vannak csoportosítva. A bütykök közötti részbe előlről egyenes vonalakak vannak beütögetve. Az elkeskenyedő, háromszögalakú rész díszítetlen. Ennek egyik oldala behajlított, a másik egyenes, legvége hosszú csővecskévé van összehajlítva. A lemez belső oldalán fül, vagy annak nyoma nem látható. Elöl egy helyen átlukasztott, a végénél az egyik oldala esetleg valamilyen lemezre (bőr, fa?) lehetett ráhajlítva. Hossza: 22,6 cm, súlya: 12,51 gr, leltári száma: 23.1891.2

A lemez funkciója egyértelműen nem állapítható meg. Az elől lévő egy lyuk nem volt elegendő a felerősítésére. Hátlal is rögzítették mégpedig az egyik szélét

¹ ArchÉrt 11 (1891) 188., 449.

² Kiss, A. Alba Regia 18 (1970) 107.

1. ábra – Abb. 1. „Békéscsaba”

2. ábra – Abb. 2. „Békéscsaba”

valamire ráhajlították. Ezek szerint ez egy, a lemez szélességének megfelelő tárgy lehetett, amely az egész lemez alatt húzódott. A legvalószínűbb az, hogy ez a tárgy egy szíj volt. Ez lehetett lószerszámzat része, vagy tartozhatott ruházathoz. Elméletileg a lemezt fegyverhüvelyen is elhelyezhették, ennek azonban ellentmond az, hogy eredetileg két lemez volt. Ezeket együttesen alkalmazhatták díszítőelemként, a hüvely hátsó oldalának díszítésére pedig nem volt szükség.

Az aranylemez kétségtelenül állatot ábrázol. Az ábrázolás azonban nem realiztikus, így azt, hogy milyen állatot akart alkotója megmintázni, pontosan megállapítani nem lehet. A forma leginkább hal alakjának felel meg.

Felülnézetben ábrázolt hal alakú aranylemezeket a sztyeppvidéki szkíta művészet emlékei között találunk. Ilyen került elő a solochai és volkovci kurgánok feltárása során,³ de ismertek bronzból megformált darabok is.⁴ Ezek a kantárszíjat díszítették a ló homlokán. Az i. e. 5–4. századból származnak. Megformálásukban azonban eltérnek a békéscsabai aranylemeztől, mivel realiztikus stílusban ábrázolják a hal alakját.

A lószerszámokon kívül a szkíta művészet más tárgyakat is díszített halmotívummal.⁵ Nyugat felé a legtávolabbra eljutott ilyen alkotás a Ny-lengyelországi Witaszkowon (Vettersfeld) talált leletben van, amely egy halalakú, pajzsot díszítő aranylemez.⁶ A szkíta művészetben a halmotívum iráni eredetű volt,⁷ és a vizet, mint az élet elemét szimbolizálta. M. Rostowzew a halfiguráknak a lószerszámzaton való alkalmazását a vizet és a lovat védelmező istenség megjelenítésének tartotta, amely megtestesítette és uralta a természet egészét.⁸

A magyar Alföldhöz legközelebb eső másik nagy kultúrkör, amelynek emlékei között halábrázolásokat találunk, a tráksághoz tartozott. A mai Bulgária középső részén fekvő Duvánlij mellett feltárt Kukuva Mogila trák halomsír leletei között három, vékony aranylemezről készített halfigura is van.⁹ Ezek azonban a békéscsabai darabtól eltérően szabályos halalakot mutatnak oldalnézetben, pikkelyeiket alig kiemelkedő domborítással jelezték.

Azt, hogy a trák hitvilágban, művészetben a hálnak milyen jelentős szerepe volt, több más ábrázolás is mutatja. Ilyet találunk többek között a Vaskapu környékéről származó,¹⁰ az agigholi fejedelmi sírból előkerült¹¹ ezüstkelyheken, a peretui sisakon.¹² Ezek az i. e. 4. századból származnak. A halat tépő sas motívuma ebben a művészeti körben is iráni eredetű.¹³

A másik elem, amely a békéscsabai aranylemez korára, eredetére fényt vet het, a díszítésmód. A kúpos dudorokat trébeléssel alakították ki. Ezt a fémművességi eljárást a bronzedények, lemezekszerek, fegyverek díszítésére a késő-

³ Artamonov 1970, 146. kép; Ilinskaja – Terenožkin 1984, 335.

⁴ Ilinskaja – Terenožkin 1984, 161.; Terenožkin – Ilinskaja – Černenko – Mozolevskij 1973, 170., 46. kép 5.

⁵ Artamonov 1970, 84. kép, 3, 8.t.

⁶ Furtwangler 1883, 1. tábla 1; Bukowski 1977, 369., 27. t.

⁷ Alexandrescu 1984, 96., 5. kép

⁸ Rostowzew 1913, 228.

⁹ Filov 1934, 1. t.

¹⁰ Foltiny 1976, 569., 2. kép

¹¹ Berciu 1969, 246.; Berciu 1974, 21. kép

¹² Moscolau 1986, 65., 5. kép

¹³ Alexandrescu 1984, 91.

bronzkortól kezdve általánosan használták,¹⁴ azonban a békéscsabai aranylemez díszítése olyan sajátos, egyedi jelleget mutat, amely egyáltalán nem volt általános a későbronzkori, vaskori fémművesség emlékein. Sűrűn egymás mellé rendezett, nagy kúpalakú dudorokkal, bütykökkel díszített tárgyakat a szkíta és trák ötvösség alkotásai között találunk. A szkíta művészetre azonban nem volt jellemző ennek a díszítőmotívumnak gyakori alkalmazása. Leggyakrabban még a kis, háromszögalakú arany díszlemezeken fordul elő ez a motívum. Ilyeneket több, az i. e. 5. század második felére, 4. századra keltezett sztyeppevidéki sírlelet tartalmaz,¹⁵ de előkerültek ezekkel megegyező díszek az agighioli és báiceni trák sír-, kincsleletekben is.¹⁶

Kúpalakú bütyöksorból álló díszítés borítja a trák művészet egyik remekművének, a Poiana-coțofenești ezüst sisaknak a felső részét. Ez a sisak az i. e. 4. században készült.¹⁷ A trák ötvösök alkotásai egyik jellemző csoportjának, a pektoráléknak, melldíszeknek néhány darabján is megtaláljuk ezt a díszítőmotívumot.¹⁸ Előfordulnak olyan pektorálék is, amelyeken csak egy-egy sor, csoport dudordísz látható. Többségük az i. e. 4. században készült.

Trákiai pektorálén találjuk meg a békéscsabai aranylemez másik díszítőmotívumának, a fenyőágmintának pontos megfelelőjét is. A Stare selon előkerült melldísz közepét díszítették ezzel a motívummal.¹⁹ A melldísz tartalmazó sírleletet az i. e. 5. századra kelteznek.

A békéscsabai aranylemez díszítése a szkíta és a trák művészet más emlékeivel is összevethető. Mindkét művészeti kör plasztikus díszítőelemmel, kúp-, kerek formájú bütykökkel hangúlyozta a fantasztikus lények, griffek, haltestű lovak, hippokamposzok hátát, gerincét. Példaként említhetjük meg ezek sorában a Hét testvér és Kul Oba-i kurgánok ilyen figuráit,²¹ vagy a trákiai letnicai kincs egyik lemezdíszét, amely hippokamposzt ábrázol. Nem kizárt, hogy a békéscsabai aranylemez is ilyen fantasztikus lényt formáz. Az állat megformálásának stílusa azonban eltér a szkíta és trák művészet többnyire oldalmintákban ábrázolt alakjaitól.

Felülnézetben vagy részben elcsavart, szembenézetben először a szkíta ötvösség mintázott meg állatokat, de ezt a szemléletmódot átvette a trák művészet is.²² Azt, hogy a békéscsabai aranylemez több állatból összetevődő fantasztikus lényt ábrázolhat, a fejrészéhez kapcsolódó vonalmintával díszített bordák is alátámasztják, amelyek esetleg sörényt jeleznek. Ugyanerről tanúskodhat az is, hogy az állatnak az elkeskenyedő lemez csövecskévé való összesodrásával farokrészt is formáltak.

¹⁴ Merbart 1952, 38.

¹⁵ Artamonov 1970, 72., 104. kép: Hét testvér kurgán, Čertomlik; Mozolevskij 1958, 38. kép: Tovsta Mogila; Mozolevskij 1982, 210., 37. kép: Želtomenka.

¹⁶ Berciu 1969, 220., 3. kép 1; Berciu 1974, 56., 11. kép; Petrescu – Dimbovița – Dinu 1975, 111., 10. kép 5–7.

¹⁷ Berciu 1974, 85., 40. kép

¹⁸ Vasiliev 1980, 156; Filov 1934, 131. kép, 1.t.1; Mikov 1938, 210., 190. kép; Ogenova – Marinova 1976, 349., 2–3. kép

¹⁹ Venadikov – Gerassimov 1973, 220. kép

²⁰ Artamonov 1970, 121, 256. kép

²¹ Venadikov – Gerassimov 1973, 287. kép

²² Venadikov – Gerassimov 1973, 197, 289, kép

Megemlítjük még, hogy hosszúkás, ovális alakú arany dísztűk is kerültek elő Trákiában, Nesebäron. Ezek felső része azonban női fej alakú. Középső, lemezes részüket apró bütykökből álló díszítés borítja. Korukat az i. e. 3. századra határozták meg.²³

A felsorolt tárgyak egyike sem teljesen azonos formájú, díszítésű a békéscsabai lelettel. Egészében azonban ez a tárgy a legszorosabb rokonságot a trák ötvösségnek az i. e. 5–4. századból származó emlékeivel árulja el. Ebben az időszakban két jelentős fémművességi központ működött Trákiában, a Balkán hegységtől D-re és É-ra fekvő területeken. Ezek a görög, iráni és szkíta művészeti elemeit átvéve,²⁴ sajátos, egyéni művészeti stílust teremtettek meg. A békéscsabai aranylemez ennek a művészetnek a stílusát tükrözi. A halforma eredete az iráni-szkíta művészetre vezethető vissza,²⁵ az egész ábrázolásmód pedig a trák-szkíta művészet egyik kedvelt motívumcsoportjának, a fantasztikus keveréklényeknek körébe illik. A trák művészet alkalmazta leggyakrabban az aranytárgyak felületét sűrűn beborító bütyök-, dudorsorokkal alkotta díszítést. Pontos analógiák híján nem dönthető el, hogy melyik trák fémművességi központ alkotása lehet a békéscsabai lemez, de nem zárható ki, hogy – más trákiai ötvösmunkákhoz hasonlóan – valamelyik Fekete-tenger melléki görög ötvösműhelyben készült.

Az Alföld lakosságát az i. e. 5–4. sz.-ban nem fűzték erős kapcsolatok az ÉK-Balkánhoz, Trákiához. Az Alföldről e korból ismert leletanyagban lévő balkáni típusú tárgyak többsége az illírek lakta ÉNy-i Balkánról származik, illetve más-résről illír emlékek között találjuk meg az Alföldről átvett tárgytypusok többségét.²⁶ Ez a tény annál is inkább figyelemreméltó, mivel a régészeti, történeti irodalomban eléggé elterjedt az a nézet, hogy legalább a második évezred végéig, azaz a későbronzkorig visszanyúlóan trák népesség, illetve a trákokhoz sorolt dákság népesítette be a Kárpát-medence K-i felét, így az Alföldet is.²⁷ A trák és a dák nyelv különbözősége kizárja a két népesség azonosságát. A trák nyelv használata a Balkán hegységig terjedt el, onnan É-ra a Dél-Kárpátokig a dák, géta törzsek településterülete körvonalazható.²⁸ Ez a terület nagyjából fedi a későbronzkori és koravaskori pecsételt díszű kerámia használatának, készítésének központját.²⁹ A magyar Alföldön ettől teljesen eltérő régészeti emlékanyag került elő a második évezred végétől, amely részben a helyi népesség, részben pedig a közép-európai eredetű, árkolt díszű kerámiát készítő népcsoportok hagyatéka.³⁰ Nem fogadhatjuk el tehát azokat a nézeteket, amelyek a trák művészet előzményeit, kezdeteit az alföldi középsőbronzkorig,³¹ illetve a koravaskorig³² vezetik visz-

²³ Venadikov – Gerassimov 1973, 190. kép

²⁴ Berciu 1974, 179.; Alexandrescu 1983, 45.; Venadikov – Gerassimov 1973, 99.; Powel 1971, 190.; Luschey 1983, 113.

²⁵ Alexandrescu 1984, 90.

²⁶ Párducz 1954, 63–65.; Chochorowski 1985, 248–251.

²⁷ Dušek 1974, 361.; Sulimírski 1976, 131.; Szádeczky – Kardos 1983, 108.; Vékony 1986, 28, 31.

²⁸ Harmatta 1966, 111.

²⁹ Hänsel 1976, 118–190.

³⁰ Trogmayer 1963, 85.; Kemenczei 1984, 86.

³¹ Hoddinott 1981, 52, 91.

³² Pittioni 1975, 115.

sza, s attól kezdve egyenes vonalú fejlődést vélnek felfedezni a történeti trákság kultúrájáig. Lelőhelye ellenére sem az alföldi trák-dák ötvösség munkája a békéscsabai aranylemez; előzményének tekinthető lelet ismeretlen erről a vidékről.

A békéscsabai aranylemeznek a magyar Alföldre való kerülésének történeti hátterét, körülményeit vizsgálva az i. e. 9–8.-sz-ig kell visszatekintenünk, amikor a legkorábbi koravaskori keleti elemek eljutottak mind az Alföldre, mind az Al-Duna vidékére és ÉK-Bulgária területére. A magyar Alföldre, a legkorábbi erdős-sztyeppevidéki hasonló leleteket figyelembe véve az ÉK-i-Kárpátok hágóin juthattak keleti népcsoportok a kimmer törzsszövetség területéről. Emlékeik közé tartoznak olyan koravaskori temetők, mint amilyeneket Füzesabonyban és Mezőcsáton ástak ki,³³ s a keleti típusú lószerszámzatot, fegyvereket, ékszereket tartalmazó kincsleletek.³⁴ ÉK-Bulgária területére közvetlenül a sztyeppevidékről nyomulhattak be a kimmerek. Legjelentősebb emlékanyagukat Edžén (Carev-brod) és Belogradecen tárták fel.³⁵ Strabon szerint a kimmerek a Balkánon át a trák trer törzsszel együtt Kis-Ázsiába vándoroltak tovább.³⁶ Ezt igazolni látszik, hogy Trákiában viszonylag kis számú, az i. e. 8–7. sz.-ból származó sztyeppei, iráni hatást, eredetet mutató lelet, azaz ez a vándorlás nem gyakorolt komoly hatást a trákság kultúrájára. Ezzel szemben a magyar Alföldön jelentős mennyiségben került a napvilágra keleti típusú koravaskori tárgy, s használatuk egészen a szkítakorig nyomon követhető. A két terület e korból származó emlékanyagában megmutatókozó azonosságok, rokon vonások tehát nem jelentik azt, hogy közöttük erős, kétoldalú kapcsolatok voltak. A közös elemek többsége közös forrásra, a sztyeppevidékre vezethető vissza. Nem változott ez a helyzet az i. e. 6.-sz.-ban sem. Ez a kor, amelyben az Alföldön általánosan elterjedt a szkíta állatstílusú fém-tárgyak, sztyeppei eredetű fegyverek, s a fazekaskorongon készített kerámia használata.³⁷ Thrákiában akkor ezek közül csak a korongolt fazekasáru volt ismeretes.³⁸ A dák-géta törzsek által benépesített Al-Duna vidékéről a korongon készített kerámián kívül alig ismert olyan tárgytípus, amely a magyar Alföld lakosságának emlékanyagában is előfordulna. Kivételt képeznek a szegecselt vaszabtlák, amelyek gyártását azonban mindkét népesség külön-külön, K-ről vehette át. Az edénykorongolás technikája görög eredetű. Az Alföldre való elkerülésének útját a Dnyeper-Dnyeszter vidéki, az i. e. 6. sz.-ra jól keltezett leletegyüttesek jelzik.³⁹ Ez a vidék az, ahol az alföldi 6. századi, nem helyi tárgytípusok megfelelőit mind megtaláljuk.

Az i. e. 6. sz. végén – 5. sz. első felében Thrákiában a hatalmi viszonyok teljesen átalakultak. Dareiosz perzsa uralkodó 513/512-es hadjárata után Thrákia perzsa uralom alá került,⁴⁰ s ez jelentős hatást gyakorolt a trákság kultúrájára, művészetére. Újabb erős keleti hatás érvényesülését jelentette a szkíták előrenyomulása Dobrudzsában az i. e. 5–4. sz.-ban.⁴¹ A magyar Alföldön élt népesség kultúráját

³³ Gallus – Horváth 1939, 1–4.t.; Patek 1976, 337.; Patek 1986, 165–166.

³⁴ Gallus – Horváth 1939, 9–21.t.

³⁵ Popov 1930–31, 89.; Tončeva 1980, 5.

³⁶ Wiesner 1963, 30.

³⁷ Párducz 1973, 37.

³⁸ Dušek 1974, 387.; Hänsel 1974, 212.

³⁹ Šramko 1983, 79.

⁴⁰ Harmatta 1982, 1.

⁴¹ Berciu 1959, 7.

ugyancsak jelentős számú, keleti eredetű elem gazdagította, azonban ezek korántsem voltak azonosak azokkal, amelyek a trák és dák-géta területekre eljutottak. A Kárpát-medence K-i felében előkerült emléanyagban az erdős-sztyepei, a sztyepei szkíta kultúrkör korai, középső szakaszának tárgyai találhatók meg, míg Trákiában a keleti hatást legerőteljesebben az i. e. 5. sz. első felében a perzsa akhaimenida kultúra gyakorolta. Az i. e. 5. sz.-ra az alföldi népcsoportok a szkíta kultúrkör elemeit sajátjaikkal ötvözve már sajátos, egyéni kultúrát, kézművességet alakítottak ki. Keleti kapcsolataik akkorra már meglazultak, s csak kivételképpen jutottak el az Alföldre későszkíta típusú tárgyak. A görög világgal korábban is az Adriától az Északnyugat-Balkánon át vezető út kötötte össze az Alföldet,⁴² s eddig nincs kétségbevonhatatlan bizonyítéka annak, hogy a Fekete-tenger Ny-i partjai mentén, trák területen lévő görög műhelyek termékei eljutottak volna ide.

Az i. e. 5. sz. második felétől az Al-Duna vidékén a dák-géta hatalom jelentősen megerősödött. Nyugati-északnyugati kapcsolatai kiépítésének egyik emléke lehet a békéscsabai lelet. Ezeknek a kapcsolatoknak meglétét tanúsítja néhány a kelta hódítást közvetlen megelőző időszakra keltezhető alföldi temetőben előforduló dák típusú agyagedény,⁴³ s talán ennek emléke a Tiszabenen (Bana) előkerült bronz hydria is.⁴⁴

A békéscsabai aranylemez tehát nem lehet a magyar Alföldön az i. e. első évezred kezdetétől folyamatosan fennálló, működő fémművészeti műhely emléke, nem bizonyíthatja egy évszázados hagyományokkal rendelkező kultúra, művészet ottani meglétét. Új, idegen elem az alföldi, i. e. 5–4. sz.-i lakosság kultúrájában, de jelzi ennek a lakosság déli, délkeleti kapcsolatainak kiépítését ebben a korban.

BIBLIOGRÁFIA

- ALEXANDRESCU 1983. *Alexandrescu, P.* Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans I. Dacia 27 (1983) 45–66.
 ALEXANDRESCU 1984. *Alexandrescu, P.* Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans II. Dacia 28 (1984) 85–97.
 ARTAMONOV 1970. *Artamonov, M.* Goldschatz der Skythen. Prag – Leningrad 1970.
 BERCIU 1959. *Berciu, D.* O descoperire traco-scitică din Dobrogea și problema scitică la Dunărea de jos. SCIV 10 (1959) 7–48.
 BERCIU 1969. *Berciu, D.* Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien. BRGK 1969 (1971) 209–265.
 BERCIU 1974. *Berciu, D.* Contribution à l'étude de l'art Thraco-géte. București 1974.
 BOTTYÁN 1955. *Bottyán, A.* Szkíták a magyar Alföldön. RégFüz 1 (1955).
 BUKOWSKI 1977. *Bukowski, Z.* The Scythian Influence in the Area of Lusitan Culture. Warszawa 1977.
 DUŠEK 1974. *Dušek, M.* Die Thraker im Karpatenbecken. SIA 22 (1974) 361–434.
 CHOCHOROWSKI 1985. *Chochorowski, J.* Die Rolle der Vekerzug-Kultur im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. PZ 60 (1985) 294–271.

⁴² Szilágyi 1965, 388.

⁴³ Párducz 1943, 12.t.12: Békéscsaba-Fényes; *Gazdapusztai* 1966–67, 47., 1.t.2, 2.t.1: Hódmezővásárhely – Kishomok; *Bottyán* 1953, 21.t.1: Nyíregyháza – Közvágóhíd; *Németi* 1982, 5. kép 10, 6. kép 1, 10. kép 9: Szaniszló (Sanislău).

⁴⁴ Posta 1914, 17.

- FILOV 1934. *Filov*, B. Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien. Sofia 1934.
- FOLTINY 1976. *Foltiny*, S. Der Silberbecher vom Eisernen Tor und einige Probleme des „thrakischen“ Tierstiles. In: Festschrift für R. Pittioni. 567–577. Wien 1976.
- FURTWAENGLER 1883. *Furtwaengler*, A. Der Goldfund von Vetersfelde. Berlin 1883.
- GAZDAPUSZTAI 1966–67. *Gazdapusztai*, Gy. Neuere Ausgrabungen in dem Friedhof aus der Skythenzeit von Hódmezővásárhely-Kishomok. MFME 1966–67, 43–59.
- HARMATTA 1966. *Harmatta*, J. Kimmerek és szkíták AT 13 (1966) 107–116.
- HARMATTA 1982. *Harmatta*, J. A görögök kapcsolatai a Kárpát-medencével Darcios szkíta hadjáratainak idején. AT 29 (1982) 1–7.
- HÄNSEL 1974. *Hänsel*, B. Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste. PZ 49 (1974) 193–217.
- HÄNSEL 1976. *Hänsel*, B. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn 1976.
- HODDINOTT 1981. *Hoddinott*, R. F. The Thracians. *Hampshire* 1981.
- ILINSKAJA – TERENOŽKIN 1983. *Ilinskaja*, V. A. – *Terenožkin*, A. I. Skifija VII–IV vv. do n.e. Moskva 1983.
- KEMENCZEI 1984. *Kemenczei*, T. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest 1984.
- LUSCHEY 1983. *Luschey*, H. Thrakien als ein Ort der Begegnung der Kelten mit der iranischen Metallkunst. In: Festschrift für Kurt Bittel. Berlin 1983. 313–324.
- MERHART 1952. *Merhart*, G. Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. In: Festschrift RGZM 2 (1952) 1–72. Mainz 1952.
- MIKOV 1938. *Mikov*, V. Grabfund von Gornjani. IBAI 11 (1938) 207–213.
- MOSCOLAU 1986. *Moscolau*, E. Mormintul princiar getic de la Peratu (jud. Teleorman). Thraco-Dacica 7, 1986. 59–70.
- MOZOLEVSKIJ 1982. *Mozolevskij*, B. M. Skifskij „carskij“ kurgan Želtomenka. In: Drevnosti stepnoj Skifii. Kiev 1982.
- MOZOLEVSKIJ 1959. *Mozolevskij*, B. M. Tovsta mogila. Kiev 1959.
- NÉMETI 1982. *Németi*, J. Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. Dacia 26 (1982) 115–144.
- OGENOVA – MARINOVA 1976. *Ogenova – Marinova*, L. Observations sur les parures thraces et illyriennes du ve au IIIe s. av.n.e. Iliria 4 (1976) 347–
- PÁRDUCZ 1943. *Párducz*, M. Szkítakori temető Békéscsaba-Fényesen. ArchÉrt 1943 58–63.
- PÁRDUCZ 1954. *Párducz*, M. Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. ActaArchHung 4 (1954) 25–88.
- PÁRDUCZ 1973. *Párducz*, M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung 25 (1973) 27–63.
- PATEK 1976. *Patek*, E. Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. 337–362. Bratislava 1976.
- PATEK 1986. *Patek*, E. Zum Übergang von der Urnenfelderzeit zur Hallstattzeit in Transdanubien. In: Hallstatt Kolloquium Veszprém, 1984. Budapest 1986. 165–171.
- PETRESCU – DÎMBOVIȚA – DINU 1975. *Petrescu – Dimbovița*, M. – *Dinu*, M. Le Trésor de Băiceni. Dacia 19 (1975) 105–123.
- PITTIONI 1975. *Pittioni*, R. Bemerkungen zur „thrakischen“ Kunst. AnzAWW 112 (1975) 115–125.
- POPOV 1930–31. *Popov*, R. Mogilniki grobeve pri s. Edže. IBAI 6 (1930–31) 89.
- POSTA 1914. *Posta*, B. A benei bronzhydria. Dölg. Kolozsvár 5 (1914) 17–44.
- POWEL 1971. *Powel*, T. G. E. From Urartu to Gundestrup: The Survey of Thracian metalwork. In: Studies in honour of C. F. C. Hawkes. 181–210. London 1971.
- ROSTOWZEW 1913. *Rostowzew*, M. Fische als Pferdeschmuck In: Opuscula Archaeologica Oscari Montelio septuagenerio dicata. 1913. 223–231.
- ŠRAMKO 1983. *Šramko*, B. V. Arhaičeskaja keramika vostočnogo ukreplenija Belskogo gorodišča i problema proischoždenija ego obitatelej. ASGE 23 (1983) 73–92.
- SULIMIRSKI 1976. *Sulimirski*, T. Die Thraker in den Nordkarpaten. BHVG 11 (1976) 131–152.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. *Szádeczky – Kardoss*, S. Az agathürszoszok kora. In: Szeged története 109–118. Szeged 1983.
- SZILÁGYI 1965. *Szilágyi*, J. Gy. Trouvailles grèques sur le territoire de la Hongrie. In: Actes du VIIIe Cong. Int. de Arch. Class Paris 1965. 386–390.

- TERENOŽKIN – ILINSKAJA – ČERNENKO – MOZOLEVSKIJ 1973 *Terenožkin, A. I. – Ilinskaja, V. A. – Černenko, E. V. – Mozolevskij, B. N.* Skifskie kurgany Nikopoščiny. In: Skifskie Drevnosti. 113–186. Kiev 1973
- TONČEVA 1980. *Tončeva, G.* Necropole tumulaire près de village Belogradec du VIIe s. av. n. ère. *Tracia* 5 (1980) 5–52.
- TROGMAYER 1963. *Trogmayer, O.* Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 15 (1963) 85–122.
- VASILIEV 1980. *Vasiliev, V. P.* Einige charakteristische und traditionelle Methoden in der thrakischen Toreutik. *Pulpudea* 3 (1980) 149–164.
- VÉKONY 1986. *Vékony, G.* Erdély őskora. In: Erdély története I. 13–32. Budapest 1986.
- VENADIKOV – GERASSIMOV 1973. *Venadikov, I. – Gerassimov, T.* Thrakische Kunst. Wien-München 1973.
- WIESNER 1963. *Wiesner, J.* Die Thraker. Stuttgart 1963.

DAS GOLDBLECH VON BÉKÉSCSABA

Das Nationalmuseum erwarb im Jahre 1891 zwei gleichförmige Goldbleche durch Ankauf vom Antiquitätenhändler Jakab Krausz, der als Fundort der Gegenstände die Stadt Békéscsaba bezeichnete.¹ Da im vorigen Jahrhundert die Antiquitätenhändler in mehreren Fällen für die verkauften Gegenstände einen fiktiven Fundort angegeben haben, ist es nicht sicher, daß diese Goldbleche in der Tat in Békéscsaba zum Vorschein gekommen sind.

Während des Weltkrieges ist das eine Goldblech abhanden gekommen. Das erhalten gebliebene Stück (Abb. 1–2) ist 22,6 cm lang, wiegt 12,51 g und wurde unter Nr. 22. 1891.2 inventarisiert.

Die ursprüngliche Funktion des Bleches kann nicht festgestellt werden. Es dürfte die Verzierung eines Pferdegeschirrs gewesen sein, jedoch konnte es auch zu einem Gewand gehört haben. Wahrscheinlich wurde es beim Kopfteil mit einem Niet an einen Riemen befestigt, beim Ende war der Rand der Rückplatte des Bleches über den Riemen gebogen.

Das Goldblech stellt, obwohl nicht in realistischem Stil, ein Tier dar. Die Form entspricht eher einem Fisch.

Fischförmige Goldbleche finden wir unter den Denkmälern der skythischen Kunst der Steppenzonen vor.^{3–4} Diese verzierten den Zaumriemen an der Stirn des Pferdes. Außer dem Pferdegeschirr verzierte die skythische Kunst auch andere Gegenstände mit Fischmotiv.^{5–6} Das Motiv war iranischen Ursprunges.^{7–8} Es kommen auch an verschiedenen Erzeugnissen der thrakischen Goldschmiedekunst Fischdarstellungen vor.^{9–13}

Das andere Element, das auf die Zeit des Goldbleches von Békéscsaba und seinen Ursprung ein Licht werden kann, ist die Zierweise. Die konischen Wülste wurden mit Treibarbeit ausgebildet. Obwohl in ähnlicher Weise die Blechgegenstände schon von der Spätbronzezeit an im allgemeinen verziert wurden, hat man dieses Motiv auf dem Goldblech von Békéscsaba in eigenartiger, individueller Form angewendet. Eine solche Ornamentik zeigen die kleinen dreieckförmigen Goldbleche, die in den aus dem 5–4. Jh. v. u. Z. stammenden skythischen, thrakischen Fürstengräbern gefunden wurden^{15–16}, ferner kommt sie auf dem thrakischen Silberhelm von Poiana-Coțofenești¹⁷ und auf den thrakischen Pektoralien vor.¹⁸ Auf dem im thrakischen Stare selo gefundenen Pektoral kommt das genau Pendant des anderen Ziermotivs, des Tannenzweigmotivs des Goldbleches von Békéscsaba vor.¹⁹

Die Verzierungen des Goldbleches von Békéscsaba kann auch mit anderen Denkmälern der skythischen und thrakischen Kunst verglichen werden. Beide Kunstkreise betonten mit plastischem Zierelement, mit konischen und runden Buckeln den Rücken, den Rückgrat der phantastischen Wesen, Greife, Pferde mit Fischkörper und Hippokampen. Als Beispiel können wir in dieser Hinsicht solche Figuren aus den Kurganen der Sieben Brüder und von Kul Oba²⁰ sowie die eine Blechzierde des thrakischen Schatzes von Letnica erwähnen, das einen

Hippokampus darstellt.²¹ Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch das Goldblech von Békéscsaba ein ähnliches Wesen zeigt. Der Stil bei der Formgebung des Tieres entspricht der Betrachtungsweise der spätskythischen und thrakischen Kunst.²²

Es soll noch erwähnt werden, daß auch längliche, ovale Ziernadeln aus Gold in Nesebăr (Thrakien) zum Vorschein gekommen sind. Der obere Teil dieser Form zeigt aber einen Frauenkopf. Ihr mittlerer, aus Blech gefertigter Teil ist von einer aus kleinen Buckeln bestehenden Verzierung bedeckt. Ihre Zeit wurde auf das 3. Jh. v. u. Z. bestimmt.²³

Kein einziger aufgezählter Gegenstand zeigt gänzlich dieselbe Form und Verzierung, wie der Fund von Békéscsaba. Im ganzen genommen verrät aber dieser Gegenstand die engste Verwandtschaft mit den aus dem 5–4. Jh. v. u. Z. stammenden Denkmälern der thrakischen Goldschmiedekunst, die die Elemente der griechischen, iranischen und skythischen Kunst übernommen²⁴ einen selbständigen Kunststil erschaffen hat.

Die Bevölkerung des Alföld hatte im 5–4. Jh. v. u. Z. nicht mit Thrakien, sondern mit dem Gebiet der Illyrier im NW-Balkan engere Beziehungen.²⁶ Es gibt aber auch solche Meinungen, wonach das Alföld zu dieser Zeit von Thrakern und Dakern bevölkert war.²⁷ Das Siedlungsgebiet der dakisch-geetischen Stämme lag zwischen dem Balkangebirge und den Südkarpaten,²⁸ dort wo in der Spätbronzezeit und in der Früheisenzeit sich das Zentrum der gestempelten Keramik befand.²⁹ Die Töpferei der im ungarischen Alföld gelebten Bevölkerung erzeugte die aus Mitteleuropa stammende, kannelierte Keramik.³⁰ So können die Meinungen nicht akzeptiert werden, die die Vorgänger der trakischen Kunst in diesem Gebiet suchen.^{31–32}

Untersucht man den historischen Hintergrund und die Umstände, wie das Goldblech von Békéscsaba auf das ungarische Alföld gekommen ist, so müssen wir bis zum 9–8. Jh. v. u. Z. zurückblicken. Zu dieser Zeit gelangten sowohl auf das Alföld,^{33–34} wie auch auf das Gebiet von NO-Bulgarien^{35–36} aus der Steppenzzone stammende Elemente kimmerischen Typs. Das aus dieser Zeit stammende, ähnliche Denkmalmaterial der beiden Gebiete bedeuten aber noch nicht, daß zwischen ihnen enge Beziehungen gewesen wären. Die Mehrheit der gemeinsamen Elemente kann auf dieselbe Quelle, auf das Steppengebiet zurückgeführt werden. Die Lage hat sich auch im 6. Jh. v. u. Z. nicht verändert. Dies ist das Zeitalter als sich im Alföld im allgemeinen die Gegenstände skythischen Typs und die scheibengedrehte Keramik verbreitet haben.³⁷ In Thrakien wurde zu dieser Zeit von diesen nur die scheibengedrehte Keramik hergestellt, auf das Alföld dürfte aber die Kenntnis dieser Technik von der Dnepr-Dnestr-Gegend³⁹ gekommen sein.

Thrakien stand im ausgehenden 6. Jh. und in der ersten Hälfte des 5. Jh. v. u. Z. unter persischer Oberhoheit,⁴⁰ sodann machte sich in seinem Gebeiet der Einfluß der spätskythischen Kultur geltend.⁴¹ Auf das Alföld kamen aber die Schöpfungen der persischen akhamenidischen Kunst nicht und auch den Gegenstand späten Typs der Steppenlandschaft treffen wir dort nur ausnahmsweise an. Thrakien hat das Alföld mit der griechischen Welt vor allem durch die von der Adria über die NW-Balkanhalbinsel führende Straße verbunden.⁴² Dafür, daß die Produkte der im thrakischen Gebiet gelegenen, griechischen Werkstätten hierhergekommen wären, sind keine unbezweifelbare Beweise.

Von der zweiten Hälfte des 5. Jh. v. u. Z. an verstärkte sich in der unteren Donaugegend die dakisch-getische Macht in erheblichem Maße. Das eine Denkmal für den Ausbau ihrer westlich-nordwestlichen Verbindungen kann der Fund von Békéscsaba sein. Das Vorhandensein dieser Verbindungen beweisen einige, auf die der keltischen Eroberung unmittelbar vorangehende Zeit datierbaren, in den Gräberfeldern des Alföld vorkommenden Tongefäße dakischen Typs,⁴³ und vielleicht auch die in Tiszabene (Bana) zum Vorschein gekommene Bronzehydria.⁴⁴

Das Goldblech von Békéscsaba kann also nicht das Denkmal einer im ungarischen Alföld vom Beginn des ersten Jahrtausends v. u. Z. kontinuierlich bestehenden, tätigen Metallbearbeitungswerkstätte sein und nicht das dortige Bestehen einer über jahrhundertealte Tradition verfügenden Kultur, Kunst beweisen. Es ist ein neues, fremdes Element in der Kultur der Bevölkerung des Alföld im 5–4. Jh. v. u. Z., jedoch deutet zugleich auch den Ausbau der südlichen, südöstlichen Beziehungen dieser Bevölkerung zu dieser Zeit an.

RÖMERZEITLICHER EMAILLIERTER
PFERDEGESCHIRRBESCHLAG AUS VISEGRÁD

ÉVA B. BÓNIS – IBOLYA SELLYE

Bei Visegrád (Kom. Pest) kam aus der Donau im Laufe der Schotterbaggerung ein emailverzierter Pferdegeschirrbeschlag in das Ungarische Nationalmuseum – Mátyás király-Museum (Inv.-Nr.: 78.59.1.).¹ Das völlig intakte bronzene Pferdegeschirrdekor (*Abb. 1*) besteht aus zwei Teilen.² Der untere Teil der großen oberen Scheibe war querüber mit einem waagerechten Befestigungsglied verbunden, in dessen drei runden Löchern drei Anhänger eingehängt waren. Den gleichförmigen Anhängern schließt sich oben je ein dreiblättriger Aufhängering an, die unteren Dreiblätterglieder sind von tropfenförmiger Verzierung abgeschlossen.

An der großen Scheibe befindet sich oben gleichfalls ein Dreiblatt, das mittlere Blatt ist dunkelblau, die beiden äußeren Blätter sind rot, an der Seite der Scheibe befinden sich zwei runde Ösen mit roter Emailleinlage. Die Scheibe ist glasartig glänzend, in der Mitte kann eine hellblaue Emailspur wahrgenommen werden, im innersten Kreisbogen sind auf weißem Grund sich abwechselnd sechsblättrige rote Millefiori-Blumen mit blauer und blaue Millefiori-Blumen mit roter Mitte. Im äußeren Kreisbogen laufen auf mittelblauem Grund sechsblättrige weiße Blumen ringsum, mit türkisblauer Mitte.

In der Mitte der gleichverzierten Anhänger ist eine rote Emailleinlage, im inneren Kreis wechseln sich auf weißem Grund sechsblättrige, blaue und rote winzige Millefiori-Blumen ab. Im äußeren Kreisbogen ist der Grund mittelblau, die winzigen Blumen sind hellblau. An der Rückseite der großen Scheibe (*Abb. 2*) befinden sich zwei senkrecht aufgelötete, eckige Ösen, durch die wahrscheinlich ein breiter Gurt durchgezogen wurde. Der Rand der Scheibe ist schräg abgebogen. An der Rückseite der Anhänger dürften je zwei Niete mit Kopf und zylindrischem Hals wahrscheinlich der Befestigung eines Lederriemens gedient haben. H: 110 mm, Br: 56 mm, Scheiben Dm: 42 mm, D: 3 mm, Anhänger L: 49 mm,

¹ Für die Überlassung des Gegenstandes zur Veröffentlichung sind wir den Archäologen des Mátyás király-Museums zu Visegrád und Sándor Soproni Dank schuldig.

² Das Farbbild bringen wir auf dem Titelblatt des in der Serie „Évezredek, Évszázadok Kincsei“ (Schätze von Jahrtausenden, Jahrhunderten) erschienenen Heftes über die römischen Emailarbeiten. B. Bónis – Sellye 1988. Titelblatt und Abb. 20 – 21.

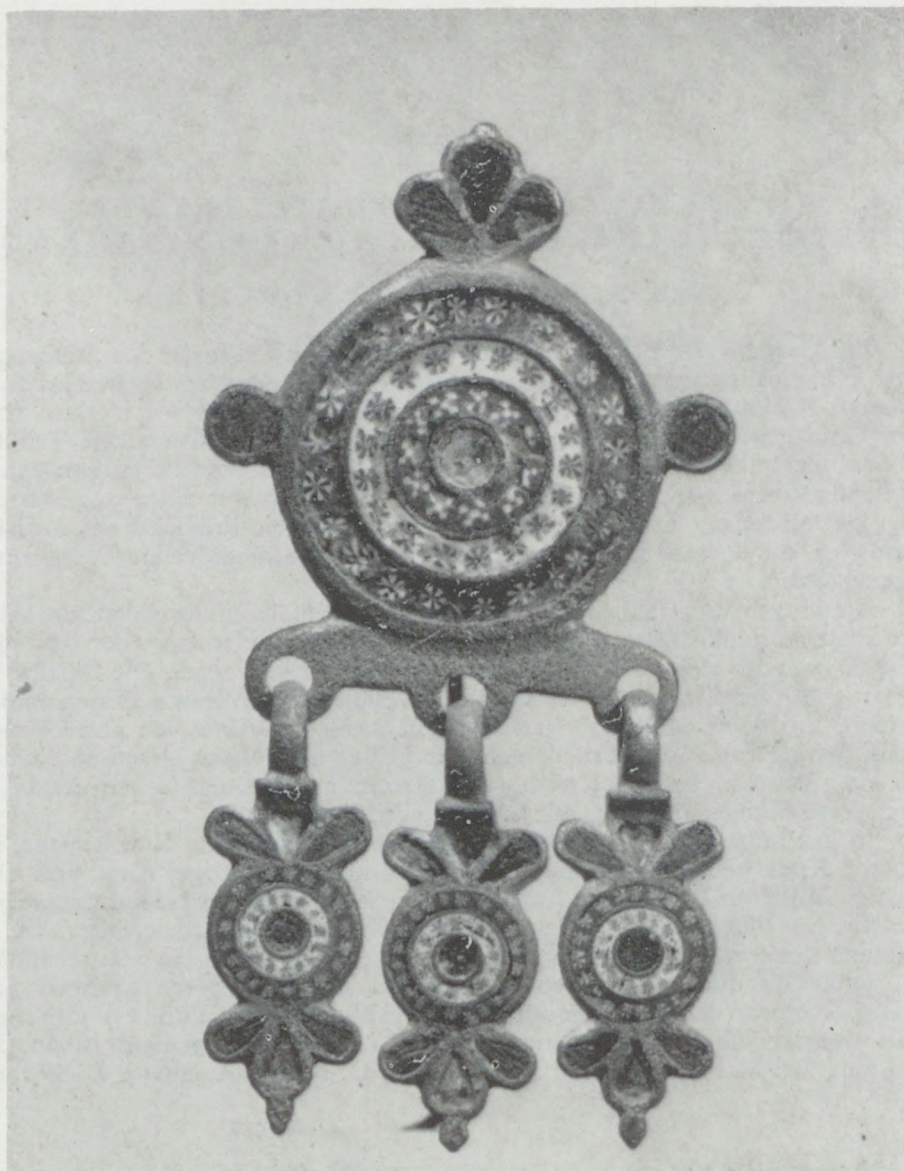

Abb. 1. Visegrád (Kom. Pest) – Donaubett. Emaillierter Pferdegeschirrbeschlag. Ungarisches Nationalmuseum – Mátyás király Múzeum, Visegrád
1. ábra Visegrád (Pest m.) Dunameder. Emailos lószerszámveret. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás király Múzeum, Visegrád

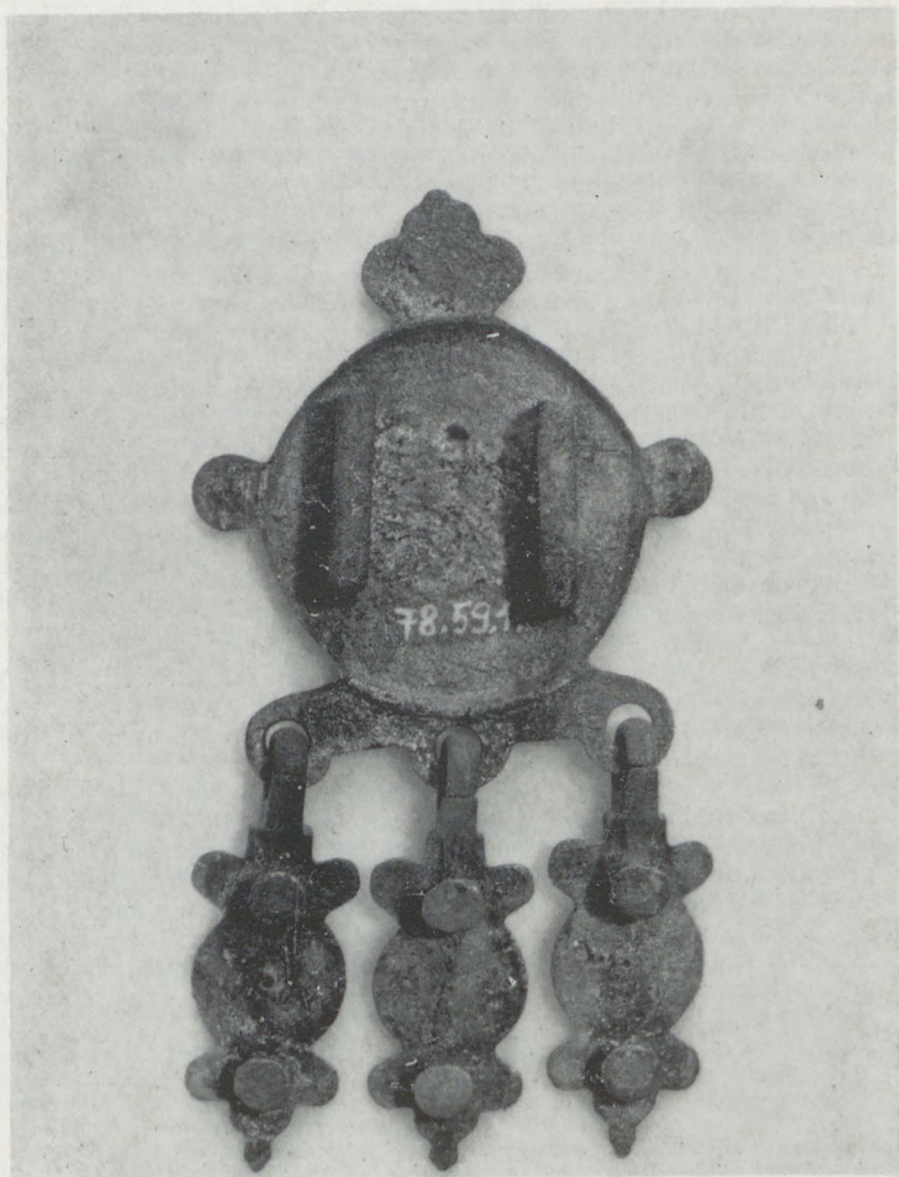

Abb 2. Visegrád (Kom. Pest) – Donaubett. Emaillierter Pferdegeschirrbeschlag. Rückseite. Ungarisches Nationalmuseum – Mátyás király Museum, Visegrád
2. ábra Visegrád (Pest m.) Dunameder. Emailos lószerszámveret, hátoldal – Magyar Nemzeti Múzeum – Mátyás király Múzeum, Visegrád

Dm der kleinen Scheibe: 17 mm, Dm der Niete: 7 mm, Gesamtlänge der Niete: 6 mm, Br für einen Lederriemen: 4 mm.

Ein dem oben vorgeführten Pferdegeschirrbeschlag von Visegrád ähnlicher Fund ist in Pannonien bisher noch nicht zum Vorschein gekommen. Zu den drei, unten eingehängten Anhängern des Beschlages fanden wir jedoch einige Parallelen. Ein jeder der im folgenden vorgeführten Anhänger dürfte zu einem vollständigen Pferdegeschirrbeschlag von Visegrád-Typ gehört haben.

– *Emaillierter Anhänger*. Fo.: Szöny (Kom. Komárom) = Brigetio. Ao.: Wien, Museum für Kunst und Industrie. Inv.-Nr.: 385.³ Wahrscheinlich ist das zum Aufhängen dienende Dreiblatt ausgebrochen, die Emailleinlage fehlt. Fragmentierte L: 41 mm, Dm: 11 mm.

Abb. 3:1a–b. Emaillierter Anhänger. Fo.: Szöny (Kom. Komárom) = Brigetio. Ao.: Ungarisches Nationalmuseum. Inv.-Nr.: R 2.1950.258.⁴ In der Mitte rote Emailleinlage, im inneren Kreis auf weißlichem Grund dunkelblaue Millefiori-Blümchen, im äußeren Kreis wechseln in Quadrate geordnete weiße und blaue Schachbrettmuster. Der obere, zum Aufhängen dienende Ansatz des Anhängers ist abgebrochen, vom unteren Dreiblatt haben das mittlere Blatt eine blaue, die beiden äußeren eine rote Emailleinlage. Fragmentierte L: 28 mm, Dm: 20 mm, D: 3 mm. An der Rückseite blieb der untere Niet erhalten. L: 5 mm.

Abb. 3:2a–b. Emaillierter Anhänger. Fo.: Unbekannt. Ao.: Ungarisches Nationalmuseum. Inv. Nr.: 73.1884.5. Dem vorherigen ähnlich ausgearbeitet, jedoch in abgewetzterem Zustand. Aus dem zum Aufhängen dienenden oberen Teil blieb nur das eine Blatt erhalten. Fragmentierte L: 33 mm, Dm: 20 mm, D: 2 mm. An der Rückseite zwei Niete, L: 5 mm.⁵

Abb. 3:3a–b. Emaillierter Anhänger. Fo.: Batina (Jugoslawien) = Kisköszeg = Ad militare. Ao.: Ungarisches Nationalmuseum. Inv.-Nr.: 78 1925.11. Ausarbeitung und Farben wie auf dem Anhänger der Abb. 3: 1a–b. Fragmentierte L: 30 mm, Dm: 20 mm, D: 3 mm. An der Rückseite blieb der untere Niet erhalten. L: 6 mm.⁶

Abb. 3:4. Emaillierter Anhänger. Fo.: Novi Banovci (Jugoslawien) = Burganae. Ao.: Narodni Muzej, Zagreb (Jugoslawien). Inv.-Nr.: R 6414. Ausarbeitung wie bei den vorangehenden, am oberen Teil ist das Dreiblatt gänzlich abgebrochen. Fragmentierte L: 30 mm, Dm: 18 mm. An der Rückseite blieb ein Niet mit Kopf erhalten. L: 6 mm, Dm des Nietkopfes: 5 mm.

Abb. 3:5. Emaillierter Anhänger. Fo.: Drnovo (Jugoslawien) = Neviodunum. Ao.: Narodni Muzej, Ljubljana. Inv.-Nr.: 512.⁷ Ausarbeitung wie bei den vorangehenden, jedoch etwas größer. Bloß das obere Hängeglied war abgebrochen. Fragmentierte L: 58 mm, Dm: 23 mm, D: 3 mm. An der Rückseite zwei Niete mit Kopf. L: 6 mm, Dm der Nietköpfe: 6 mm.

³ Sellye 1939, 68

⁴ Ebd.

⁵ Ebd.; B. Bónis – Sellye 1988... Abb. 22,6

⁶ Sellye 1939, 68

⁷ Sellye 1939, 48. Taf. VII 6.; Petru, S. – Petru, P., Neviodunum. Katologi in Monografije. Ljubljana 1978, 99. Taf. XV 41

Abb. 4 a–b. *Emaillierter Anhänger*. Fo.: TÁC (Kom. Fejér) = Gorsium. Ao.: István király Museum, Székesfehérvár. Inv. Nr.: 61. 336. 1. Ende des 3. Jh. Vor dem Saal I des Palastes (sog. Palatium) (Saal XI) aus 40 cm-Tiefe zum Vorschein gekommen.⁸ Weicht von den oben erwähnten etwas ab, insofern sich oben kein Dreiblatt befindet, sondern die flache, runde Öse sich unmittelbar an die kleine Scheibe anschließt. Die Mitte des unteren Dreiblattes ist fragmentarisch. Das Stück wurde nicht so massiv ausgeführt, wie die obigen. An der kleinen Scheibe war in zwei Feldern die Emailleinsage: in der Mitte rot, der heute schon entfärbte Rundring dürfte von Millefiori-Technik gewesen sein. Im Blattdekor sind an beiden Seiten einfache rote, im mittleren blaue Farbreste zu sehen. An der Rückseite (b) war nur bei dem Blattdekor ein Niet (fragmentiert). Im Mittelpunkt der Scheibe ist eine kleine Eintiefung. L. 35 mm, Dm: 16 mm, D: 1,5 mm.

Abb. 3:6–Abb. 5. Dem Pferdegeschirr von Visegrád-Typ steht am nächsten ein *emaillierter Beschlag aus Dazien*, dessen oberer Teil eine Peltaform war und am unteren Teil befanden sich drei Anhänger. Fo.: Alba Julia (Rumänien) = Gyulaférvár = Apulum. Ao.: Cluj (Kolossvár) Historisches Museum Transsilvaniens. Inv.-Nr.: 4866. Das Farbbild des Gegenstandes führte schon A. Riegl im Jahre 1904 vor.⁹ Am oberen Teil des peltaförmigen Beschlages befindet sich ein dreiteiliges Krönungsglied. Der stark beschädigte, zackige Rand biegt sich auf zwei Rosetten. Am unteren Teil der Pelta sind auf der bogenförmig eingesetzten blauen Emailfläche weiße Punktkreise. Dies wiederholt sich auch unter der Spitze. Zwischen den beiden befinden sich zwei bogenförmige, eckig abgeschlossene, rote Emailfelder. An den zwei erhalten gebliebenen Anhängern sind in weißen Emailfeldern je 3 weiße, kleine Kreise, in der Mitte mit blauem Punkt. Die Ringe am unteren Teil des peltaförmigen Beschlages und die Ösen der Anhänger sind von völlig gleicher Ausarbeitung wie auf dem Beschlag von Visegrád. Gleichfalls ähnlich ausgearbeitet sind an der Rückseite der Pelta die zwei zum Halten des Gurtes dienenden eckigen Ösen und je zwei Niete mit Kopf auf den Anhängern. L: 83 mm, Br: 47 mm, D: 3 mm. Anhänger L: 37 mm, Br: 20 mm Niet L: 6 mm, Dm des Nietkopfes: 8 mm.

Abb. 6. Ein aus Brigetio (Szöny, Kom. Komárom) stammender und heute im Kunsthistorischen Museum, Wien aufbewahrter *Beschlag* (Inv.-Nr.: VI. 4862 (AM 363))¹⁰ ähnelt den bisher vorgeführten Pferdegeschirren aus Viseg-

⁸ Für die Überlassung des Stückes zur Publikation sprechen wir der Direktion des István király Museums unseren Dank aus. – Zur Zeitbestimmung: Das Palatium mag in den letzten Jahren des 3. Jh. entstanden sein. Fitz, J., The Excavations in Gorsium. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Tome XXIV. 1972. 8. – Fitz, J., Führer in Gorsium. Székesfehérvár, 1983, 7, 14.

⁹ Riegl, A., Spätromische Kunstindustrie. Wien 1904, 197. Taf. V. 3.

¹⁰ Anlässlich des 14. Internationalen Limeskongresses im Linzer Schloß ausgestellt. Katalognr.: 24.14. Oberösterreich Grenzland des Römischen Reiches. Sonderausstellung des OÖ Landesmuseums im Linzer Schloß. 12. September 1986 – 11. Jänner 1987. Hrsg. W. Seipel. 188. Für die Genehmigung der Publikation und der Zulassung der Fotos sind wir Herrn Hofrat Dr. W. F. Oberleitner und Herrn Dr. A. Bernhard-Walcher (Kunsthistorisches Museum, Wien Antikensammlung) Dank schuldig.

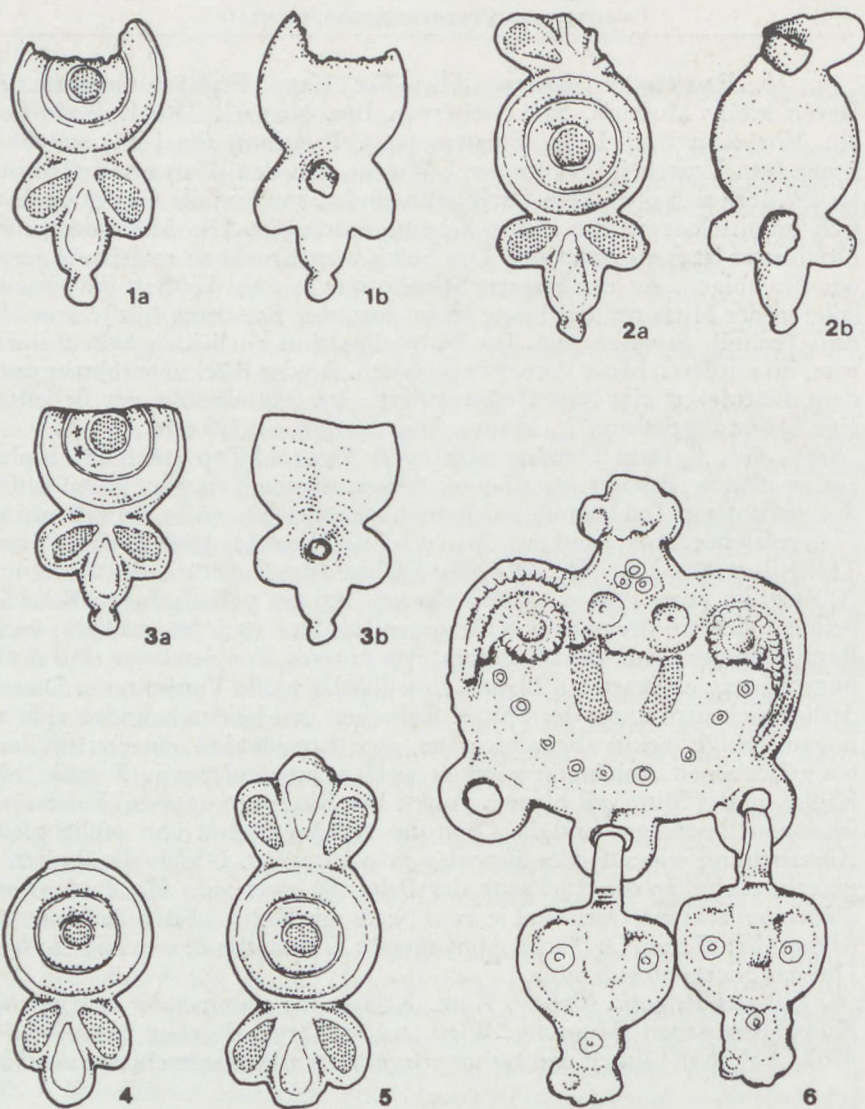

Abb. 3. 1–5. Anhängen von Pferdegeschirrbeschlägen aus Pannonien. 1 a–b. Szöny (Kom. Komárom) Vorder- und Rückseite. Museum für Kunst und Industrie, Wien. – 2 a–b. Pannonien. Vorder- und Rückseite. Ungarisches Nationalmuseum. – 3 a–b. Batina (Kiskőszeg, Jugoslawien). Vorder- und Rückseite. Ungarisches Nationalmuseum. – 4. Novi Banovci (Jugoslawien) Narodni Muzej, Zagreb. – 5. Dronovo (Jugoslawien). Narodni Muzej, Ljubljana. – 6. Pferdegeschirrbeschlag mit Anhängern. Alba Julia (Gyulafehérvár, Rumänien). Historisches Museum Transsilvaniens, Cluj (Koložsvár)

3. ábra. 1–5. Lószerszámveret csüngődíszek Pannóniából. 1 a–b. Szöny (Komárom m.). Elő- és hátoldal. Museum für Kunst und Industrie, Wien. – 2 a–b. Pannonia, Elő- és hátoldal. Magyar Nemzeti Múzeum. – 3 a–b. Batina (Kiskőszeg, Jugoszlávia). Elő- és hátoldal. Magyar Nemzeti Múzeum. – 4. Novi Banovci (Jugoszlávia). Narodni Muzej, Zagreb. – 5. Drnovo (Jugoszlávia). Narodni Muzej, Ljubljana. – 6. Lószerszámveret csüngődíszekkel. Alba Julia (Gyulafehérvár, Románia) Erdélyi Történeti Múzeum, Cluj (Koložsvár)

a

b

Abb. 4. a—b. Anhängen von Pferdegeschirrbeschlagn. Tác (Kom. Fejér) Vorder- und Rückseite. István király Museum, Székesfehérvár
 4. ábra a—b. Lószerszámveret csüngődíszje. Tác (Fejér m.). Elő- és hátoldal. István király Múzeum, Székesfehérvár

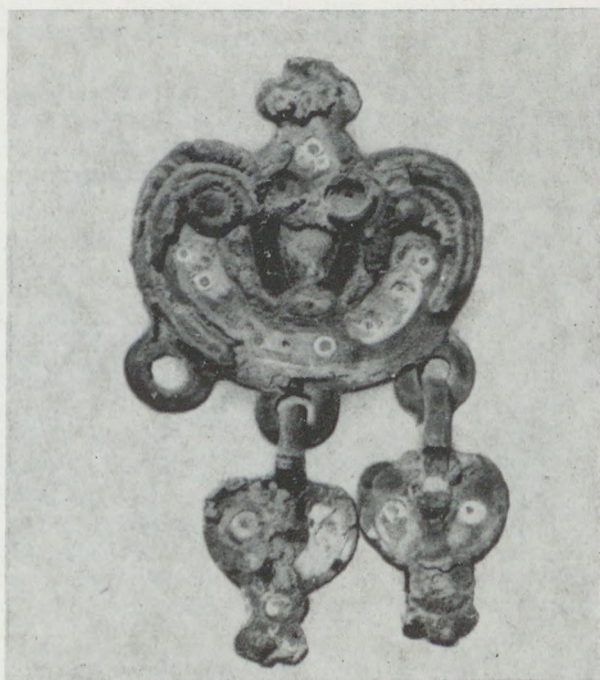

Abb. 5. Pferdegeschirrbeschlagn mit Anhängern. Alba Julia (Gyulafehérvár, Rumänien). Historisches Museum Transsilvaniens, Cluj (Kolozsvar)
 5. ábra Lószerszámveret csüngődíszekkel. Alba Julia (Gyulafehérvár, Románia). Erdélyi Történeti Múzeum, Cluj (Kolozsvar)

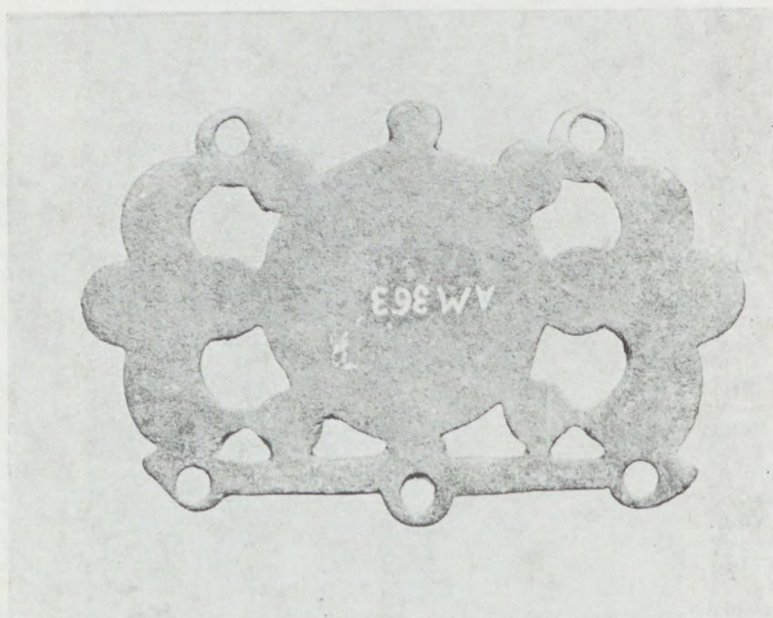
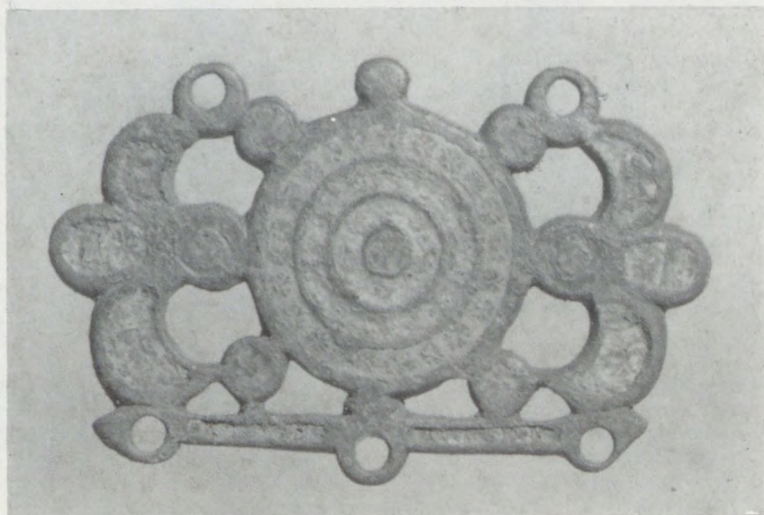

Abb. 6. Pferdegeschirrbeschlagn. Vorder- und Rückseite. Szöny (Kom. Komárom). Kunsthistorisches Museum, Wien
 6. ábra Lószerszámveret elő- és hátlapja. Szöny (Komárom m.). Kunsthistorisches Museum, Wien

rád in seiner Funktion und zum Teil auch in seiner Ausführung. Dieses Exemplar weist vor allem in der Ausführung der mittleren Zierscheibe und der unteren, die Anhänger haltenden Seitenstange eine Ähnlichkeit zum Pferdegeschirr von Visegrád auf. Das Aufhängen dürfte mit den oben an zwei Seiten vorhandenen Ösen erfolgt sein, an welchen an der äußeren Seite des oberen Teiles die Abwetzungsspuren gut sichtbar sind. Zum Aufhängen benutzte man wahrscheinlich Lederriemen. In den Kreisbögen des scheibenförmigen mittleren Teils sind auf verblaßtem Emailgrund Millefiori-Blümchen, im Außenfeld weiße Kreise und blaue Blumen zu sehen. Der Scheibe schließen sich acht Rundel an, die zwei seitlichen sind mit rotem, die übrigen mit grünem, einfarbigem Email ausgefüllt. Der mittlere Teil der an beiden Seiten untergebrachten Dreiblattmuster ist mit weißem Email, an der Innenseite mit Millefiori-Blume, wie auch die untere zum Halten der Anhänger dienende, gerade Seitenstange mit Email ausgefüllt. Der untere Rand der zum Aufhängen der drei verschollenen Anhänger vorgesehenen, runden Öffnung zeigt starke Abnutzungsspuren auf, insbesondere bei den zwei äußeren Öffnungen. An der Rückseite (unteres Bild) sind keine Befestigungsspuren zu sehen, jedoch ist die Oberfläche stark rauh. Möglicherweise diente dieser Beschlag als Riemenverteilerblech, hierauf kann auch die Abgewetztheit der oberen runden Löcher hindeuten. H: 615 mm, Br: 975 mm. Ein emailverzierter Riemenbeschlag mit zwei Anhängern kennen wir auch aus dem Auxiliarkastell von Carmantum.^{10a}

Von den sehr seltenen, großen, emaillierten Pferdegeschirren unterscheidet sich der eine andere Form zeigende, jedoch unten mit Anhängern versehene Beschlag des in der Provinz Germania Superior, in Geinsheim-Böbingen (Pfalz) zum Vorschein gekommenen Bleches.¹¹ Der längliche, trapezförmige Beschlag (L: 155 mm.) ist mit in senkrechten Streifen und Halbkreisbögen geordneten, bunten Millefiori-Blumen und Schachbrettmustern nach einem sich wiederholenden System bedeckt. Den unteren Teil verzieren in zwei Reihen einzeln eingehängte blatt- und tropfenförmige emaillierte Anhänger. Laut A. Radnóti „war der unten freihängende Beschlag entweder auf Stirn und Nase des Tieres aufgebracht, oder er hing in der Mitte des ledernen Pferdegurtes, jedenfalls war er frontal in Fahrrichtung zu Schau gestellt.“

Gleichfalls im Gebiet von Germania Superior, in Arae Flaviae (Rottweil, Baden-Württemberg) kam ein verziertes, emailliertes Pferdegeschirr zum Vorschein.¹² Dies ist ein großer, im wesentlichen scheibenförmiger Anhänger, zu dem vermutlich keine weiteren kleineren Hängeglieder gehört haben. Oben eine „massive Öse, in der Mitte vierteilige Öse auf roter, türkisfarbener und grüner Emailleinlage, die spitzovalen Blätter besitzen ebenfalls eine grüne Emailleinlage, auf dem Rand um das Mittelfeld befindet sich eine feine, wellenlinienförmige Punktverzierung, oben und unten sind außerdem jeweils zwei rote bzw. grüne

^{10a} H. Stiglitz, Auxiliarkastell-Carnuntum. CarnJb 1986. Wien 1987, 207, Taf. 4,2.

¹¹ Radnóti, A., Der Fund von Geinsheim-Böbingen. Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz. Festschrift. Speyer 1969, 99 – Taf. 3 a – b.

¹² Planck, D., Arae Flaviae. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Teil II. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden Württemberg. Bd. 6/II. 31., Taf. 75,2.

Emailfelder, die eventuell stilisierte Tierköpfe darstellen“. L: 75 mm. Den Fundumständen nach dürfte das Stück im ausgehenden 1. Jh.u.Z. in die Erde gelangt sein.¹³ Der Form nach erinnert es in der Tat an die frühen niellierten Pferdegeschirranhänger, doch noch nicht mit Millefiori-Email verziert. Die Ausfüllung geschah mit am Ende des 1. und zu Beginn des 2. Jh. gebrauchter, grüner und roter Farbe, die zellenweise einzeln eingelegt wurden.

Große Pferdegeschirre mit in Peltaform und in oben bogenförmiges, eckig abgeschlossenes Blech eingelegtem, hauptsächlich blauem Email wurden in Bulgarien, in Jambol (Thrakien) gefunden.¹⁴ Ihre Form und Anwendung betrachtet, weichen aber diese schon von den Beschlägen von Visegrád-Typ ab.

Die verschieden großen emaillierten Pferdegeschirre dürften die Pferde sehr dekorativ und bunt geschmückt haben. Solche Beschirrungen sah wahrscheinlich Philostratos aus Lemnos, der im Gefolge der Kaiser Caracalla und Septimius Severus in Gallien, eventuell in Britannien war. In seiner Arbeit über *Εἰκόνες* (Imagines)¹⁵ erwähnt er solche Pferde, „...alle tragen silbernes Zaumzeug und buntfarbige und goldene Schmuckscheiben“, – sodann bemerkt er, daß – „diese Farben, sagt man, gießen die Barbaren, die auf der Insel wohnen, auf glühendes Erz.“. Dieser vielumstrittener Passus dürfte sich wahrscheinlich auf die emaillierten Pferdegeschirrgarnituren keltischen Ursprunges bezogen haben. In Kenntnis des Pferdegeschirrbeschlages von Visegrád kann die Beobachtung des Philostratos als eine Realität betrachtet werden.

Im erwähnten Text sind besonders die „buntfarbigen Schmuckscheiben“ beachtenswert, die sich auf den scheibenförmigen mittleren Teil der emaillierten Pferdegeschirre beziehen können.

Die lebhafte Buntheit der Scheiben wurde mit in Kreisringe geordneten Millefiori-Einlagen erreicht. Solche Scheiben wurden – wie oben gesehen – auch ohne Anhänger unter den Pferdegeschirren angewandt. Eine neuere Aquisition des Ungarischen Nationalmuseums bildet der folgende Beschlag.

Abb. 7–8. Emaillierte Scheibe. Fo.: Pannonia. Ao.: Ungarisches Nationalmuseum.¹⁶ Inv.-Nr.: R 79.4.1. In der Mitte der großen Scheibe befindet sich auf blauem Emailgrund eine kleine, vierblättrige, weiße Blume, die von vier Kreisringen umrahmt ist. Im inneren Kreisbogen eine türkisgrüne Emailleinlage, sodann auf rotem Grund in viereckigen Feldern blau-weißes, schachbrettförmig angeordnetes Millefiori-Email. Um dieses ein schwammartig korrodiertes, gelblichgrünes Feld, sodann von außen auf hellblauem Grund ein Kranz aus kleinen, vierblättrigen, weißen Blumen. Hinten in der Mitte diente eine massive, runde Öse zur Befestigung (*Abb. 8*). Dm: 43 mm, D: 3 mm, H der Öse: 10 mm, Dm der Öse: 14 mm.

¹³ Ebd. Teil I. 95.

¹⁴ *Venedikov, I.*, Trakijszkata Kolecsnica. (Le char thrace) Sofia 1960, 245, 248, Taf. 50, Nr. 172.

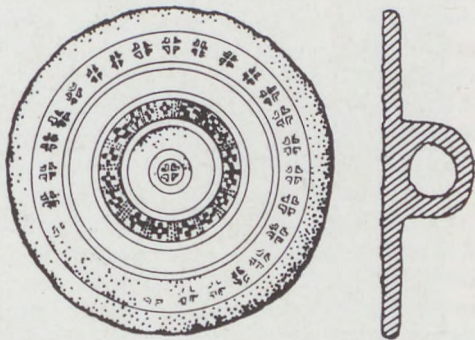
¹⁵ *Exner* 1939, 32.; *Solmsen, F.*, Philostratos (Stichwort). PW–RE XX/1. Stuttgart 1941, 136–139 p.

¹⁶ *B. Bónis–Sellye* 1988 ... Abb. 19,4. Farbbild auf der Rückseite

- Abb. 7. Vorderplatte eines zum Pferdegeschirr gehörenden Scheibenbeschlages. Pannonien. Ungarisches Nationalmuseum
7. ábra Lószerszámbhoz tartozó korongveret előlapja. Pannonia. Magyar Nemzeti Múzeum

- Abb. 8. Vorder- und Seitenansicht eines zum Pferdegeschirr gehörenden Scheibenbeschlages. Pannonien. Ungarisches Nationalmuseum
8. ábra Lószerszámbhoz tartozó korongveret elő- és oldalnézete. Pannonia. Magyar Nemzeti Múzeum

Den Millefiori-Feldern ähnlich verzierte, emaillierte Scheiben kennen wir in Pannonien noch aus Scarbantia,¹⁷ 2 Exemplare aus Mursa,¹⁸ ein Stück aus Poetovio.¹⁹ In anderen Provinzen wurden noch zahlreiche, zum Pferdegeschirr gehörende emaillierte Scheiben gefunden.

Die Millefiori-Technik wurde auf den emaillierten Gegenständen im Gebiet des Römerreiches in der zweiten Hälfte des 2. Jh.u.Z. allgemein und erreichte in der ersten Hälfte des 3. Jh. ihre Blütezeit.²⁰ Diese eingelegte Ziermethode wurde

¹⁷ Sellye 1939, 66., Taf. VI. 17

¹⁸ Ebd. 66

¹⁹ Ebd. 66. Taf. VI. 19.; Mikl – Curk, I., Poetovio I. Katologi in Monografije. Ljubljana 1976, 77, 1039. Taf. XXIII. 18.

²⁰ Exner 1939, 71.; Thomas, S., Die provinzialrömischen Scheibenfibeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Berliner Jb. für Vor- und Frühgeschichte. 6 (1966) 133–134.; Ettlinger, E., Die römischen Fibeln in der Schweiz. Bern 1973, 123.; Jobst, W., Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum. Bd. 10. Linz 1975. 109.; Riba, E., Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Augst 1979, 190–191.; Mariën, M. E., L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua. Anvers 1980, 237, Abb. 157. — Siehe noch Anm. 8.

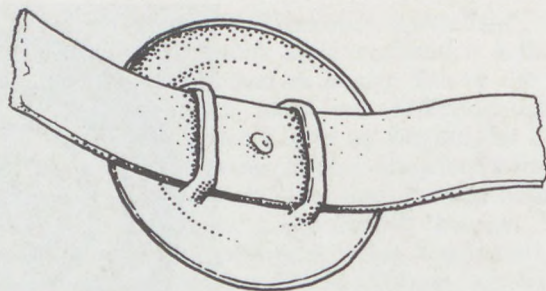

Abb. 9. Rückplatte einer Pferdegeschirrscheibe aus den Rhein. Nach Brouwer 1982. Abb. 3:4
 9. ábra Korong hátlapja lószerszámdíszről, a Rajnából. Bouwer 1982. 3. ábra 4. után.

nicht nur in Kreisringen, sondern auch an quadratisch gegliederten Gegenständen angewandt.²¹ Charakteristische und chronologisch gut bestimmbare Beispiele dieser Zierart sind die emaillierten Griffe der Striegelgarnitur von Brigetio, die auf den Beginn des 3. Jh. datiert werden können.²² Das Pferdegeschirr von Visegrád dürfte in die Entwicklungsphase der Millefiori-Technik des ausgehenden 2. Jh. gehört haben. Hierauf verweist die kreisringförmige Einteilung und daß außer der Anwendung der Millefiori-Verzierung die einfarbigen, größeren Flächen noch beibehalten wurden.

Bei der Anwendung des verzierten Pferdegeschirrs taucht die Frage auf, ob sie allein oder paarweise benutzt worden sind? Wurden sie einzeln appliziert, so konnten sie als Stirn-²³ oder Brustdekor angewandt werden, paarweise wurden sie hingegen bei den Ohren oder an beiden Seiten der Brust getragen. In Kenntnis des in Abb. 5 vorgeführten Beschlages von Brigetio können wir auch daran denken, daß aus den Anhängern des Pferdegeschirrs von Visegrád Lederriemen weitergeführt haben und so dürfte dieser Beschlag auch ein Riemenverteiler gewesen sein. Die am Rückenteil der Scheibe sichtbaren zwei massiven, senkrecht auf gelöteten Ösen (Abb. 2) beweisen, daß der Beschlag auf einen waagrecht gespannten Lederriemen gezogen wurde. Diese Befestigungsart wurde schon in der Frühkaiserzeit an den verschiedenen Pferdegeschirren angewandt (Abb. 9).²⁴ Von den zahlreichen, Reiter darstellenden Steindenkmälern können wir an einer gleichfalls frühen Reiterdarstellung aus dem 1. Jh. außerordentlich gut das Anschirrvsverfahren sehen.²⁵ Von den verzierten Rosetten auf dem darge-

²¹ z. B. an hexagonalen, kleinen Gefäßen (Pyxis): Sellye 1939, 87, 88. Taf. XVI 7, 8.; La Baume, P., Römische Kunstgewerbe zwischen Christi Geburt und 400. Braunschweig 1964, Taf. XVI. sowie an Gürtelbeschlägen: Sellye 1939, 82, Taf. XIV. 9; Visy, Zs., Die Geschichte von Dunaújváros von der Vorzeit an bis heute. Dunaújváros 1979, 11.

²² B. Bónis, É., Emaillierte Palästra-Geräte aus Brigetio. FA 19(1968) 56.; Fitz, J., Das Jahrhundert der Pannonier. (193–284) Budapest 1982, 81. Abb. 34.

²³ Werner, J., Spätromischer Pferdestirnmuck aus Aquileia. Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe ... H. Vettors. Wien 1985, 307–.

²⁴ Curle, J., A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Malrosa. Glasgow 1911, 301, Taf. LXXIV. 1.; Brouwer 1982, 150. Abb. 3/4.

²⁵ Brouwer 1982, Taf. 11.1, 3. 157.

Abb. 10. Grabstein des Q. Carminius signifer aus Worms (BRD). Nach: Grünewald, M., Die Römer in Worms. 1986. Abb. 8.

10. ábra Q. Carminius signifer sírköve Wormsból (NSZK). Grünewald, M., Die Römer in Worms. 1986. 8. kép után

stellten Pferdegeschirr können die an der Brust und Hanke des Pferdes seitlich angebrachten Scheiben als weitere Parallelen zum Exemplar von Visegrád dienen. Zum Aufziehen des verzierten, mit Scheiben versehenen Pferdegeschirrs auf einen waagerechten Gurt gibt ein gutes Beispiel eine gleichfalls frühzeitige Reiterdarstellung (*Abb. 10*) auf dem Grabstein von Q. Carminius, des signifer der ala Hispanorum.²⁶ Auf dem Pferd können wir reichverzierte Scheiben sehen, so dürfte auch das Pferd des bei Visegrád aus unbekanntem Grund in der Donau umbekommenen Reiters ähnlich beschirrt gewesen sein.

BIBLIOGRAPHIE

- B. BÓNIS – SELLYE 1988. *B. Bónis, É. – Sellye I., Rómaikori emailmunkák. Évezredek, Évszázadok Kincsei* (Römerzeitliche Emailarbeiten. Schätze von Jahrtausenden, Jahrhunderten). V. Budapest 1988.
- BROUWER 1982. *Brouwer, M., Römische Phalerae und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein. Oudheidkundige Mededelingen* 63 (1982) 145–199.
- EXNER 1939. *Exner, K., Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande. BRGK* 29 (1939) 31–121.
- SELLYE 1939. *Sellye, I., Császárkori emailmunkák Pannoniából. (Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine.) DissPann Ser II.: 8.* Budapest 1939.

²⁶ CIL XIII, II, 1. 6233; *Grünwald, M., Die Römer in Worms. Worms* 1986, 16, Abb. 8., für die Publikationsmöglichkeit der Aufnahme danken wir *M. Grünwald*. Foto des Wormser Stadtarchivs.

RÓMAIKORI EMAILOS LÓSZERSZÁMVERET VISEGRÁDRÓL

Visegrád (Pest m.) mellett a Dunából kavicskotró munkálatok folyamán email-díszes lószerszámveret került be a Magyar Nemzeti Múzeum — Mátyás király Múzeumba (lelt. sz. 78.58.1.).¹ A teljes épségben megmaradt bronz lószerszámdísz (1. ábra) két részből áll.² A nagyméretű, felső korong aljához keresztben vízszintes tartótag járul, az ezen lévő három kerek lyukba három csüngőt akasztottak. Az azonos formájú csüngőkön felül hármás levélhez csatlakozik egy-egy akasztókarika, az alsó hármás leveleket cseppalakú dísz zárja le.

A nagy korongon felül ugyancsak hármás levél, a középső sötétkék, a két szélső vörös, a korong oldalán két kerek fül vörös emailberakással. A korong üvegesfényű közepén világoskék email nyoma, a legbelső körívben fehér alapon felváltva hatszirmú piros millefiori virágok kék középponttal és kék millefiori virágok piros középponttal. A külső körívben középkék alapon hatszirmú fehér virágok futnak körbe türkizkék középponttal.

Az egyformán díszített csüngők középpontjában vörös email berakás van, a belső körívben fehér alapon hatszirmú kék és piros apró millefiori virágok változnak. A külső körívben az alap középkék, az apró virágok világoskékek. A nagy korong hátoldalán (2. ábra) két függőlegesen forrasztott szögletes fül van, amelyen széles hevedert húzhattak át. A korong széle rézsútosan lehajlik. A csüngők hátoldalán két-két hengeres nyakú, fejes nitszeg, valószínűleg bőr felerősítésére szolgálhatott, Magassága: 110 mm, szélesség: 56 mm, vast.: 3 mm. Csüngők h.: 49 mm. A nitszerek átm.: 7 mm. A nitszerek teljes hossza: 6 mm, egy bőrszíj számára megmarad: 4 mm.

A fent bemutatott visegrádi lószerszámverethez hasonló Pannoniában eddig még nem találtak. A veret három, alul beakasztott csüngőjéhez azonban egynéhány párhuzamot ismertetünk. Minden egyes alább felsorolt csüngő egy-egy teljes visegrádi típusú lószerszámverethez tartozhatott.

— *Emailos csüngő*. Lh.: Szöny (Komárom m.) = Brigetio. Öh.: Wien, Museum für Kunst und Industrie. Lelt. sz.: 385.³

3. ábra 1a—b. *Emailos csüngő*. Lh.: Szöny (Komárom m.) = Brigetio. Öh.: Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. sz.: R. 2.1950. 258.⁴

3. ábra 2a—b. *Emailos csüngő*. Lh.: Ismeretlen. Öh.: Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. sz.: 73.1884.5.⁵

3. ábra 3a—b. *Emailos csüngő*. Lh.: Batina (Jugoszlávia) = Kiskőszeg. = Ad Militare. Öh.: Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. sz.: 78. 1925.11.⁶

3. ábra 4. *Emailos csüngő*. Lh.: Novi Banovci (Jugoszlávia) = Burganae. Öh.: Narodni Muzej, Zagreb (Jugoszlávia) Lelt. sz.: R 6414.

3. ábra 5. *Emailos csüngő*. Lh.: Dronovo (Jugoszlávia) = Neviodunum. Öh.: Narodni Muzej Ljubljana. Lelt. sz.: 512.⁷

4. ábra a—b. *Emailos csüngő*. Lh.: Tác. (Fejér m.) = Gorsium. Öh.: István király Múzeum, Székesfehérvár. Lelt. sz.: 61. 336. 1.⁸

3. ábra 6.; 5. ábra. A visegrádi típusú lószerszámhoz leginkább hasonló egy *dáciai emailos veret*, amelynek felső része *pelta* formájú és alsó részén három csüngője volt. Lh: Alba Julia (Románia) = Gyulafehérvár = Apulum. Öh.: Cluj (Kolozsvár) az Akadémiai Régészeti Intézet Múzeuma. Ltsz Lelt. sz.: 4866.⁹

6. *ábra.* Az eddig bemutatott lószerszámokhoz funkciójában és részben kivitelében hasonló egy *Brigetióból* (Szőny, Komárom m.) származó és ma a Kunsthistorisches Museum, Wien-ben őrzött veret. Lelt. sz.: VI. 4862 (AM 363).¹⁰ A veret erősen kikopott függeszítő-nyílásai alapján feltehető, hogy szíjelosztó veret volt.

Az igen ritka, nagyméretű, emailos lószerszámok közül más formájú, de alul csüngőkkel ellátott veret a Germania Superior területén Geiusheim-Böbingenben (Pfalz) előkerült lemez.¹¹

Ugyancsak Germania Superior területén Arae Flaviae-ban (Rottweil, Baden-Württemberg) került elő egy díszes emailos lószerszám.^{12–13}

Nagyméretű, peltaformába helyezett, kék emailal díszített lószerszámokat találtak Bulgáriában, Jambolban (Thracia)¹⁴ Formájukra és alkalmazásukra nézve azonban ezek már nagyon eltérnek a visegrádi típusú veretektől. A különféle, nagyméretű emailos lószerszámok igen dekoratívan díszítették a lovakat. Ilyen szerszámozást láthatott a lemnosi Philostratos, aki Galliában, esetleg Britanniában járt Caracalla és Septimius Severus kíséretében. Elxóvez (Imagines) című munkájában¹⁵ lovakat említ, amelyeken olyan élénkszínű szerszámzat volt, amilyeneket a szigetek barbárai készítettek. Leírásában különösen az élénkszínű korongok figyelemreméltóak, ez az emailos lószerszámok korongos középrészére vonatkozhat.

A korongok élénk tarkaságát körgyűrűbe rendezett millefiori berakással érték el. Ilyen korongokat csüngők nélkül is alkalmaztak a lószerszámok között. A Magyar Nemzeti Múzeum egyik újabb szerzeménye az alábbi veret.

7. – 8. *ábra.* Emailos korong. Lh.: Pannonia. Öh.: Magyar Nemzeti Múzeum.¹⁶ Lelt. sz. R 79.4.1.

A millefiori technika az emailos tárgyakon a birodalom területén az i. sz. 2. század második felében vált általánossá és a 3. század első felében érte el virágzását.²⁰ Nemcsak köralakú gyűrűkben, hanem négyzetes beosztású tárgyakon is alkalmazták ezt a berakási módot.²¹ Az ilyen díszítésnek jellegzetes és korban jól meghatározható példái a brigetioi strigilis garnitúra emailos nyelei, amelyek a 3. század elejére keltezhetők.²² A visegrádi lószerszám a millefiori technika fejlődésének 2. század végi szakaszához tartozhat, erre mutat körgyűrűs beosztása, s az hogy a millefiori alkalmazása mellett, az egyszínű, nagyobb mezőket még megtartották.

A díszes lószerszám alkalmazásánál felmerül a kérdés, hogy egymagában, vagy párosan használták-e? Ha egymagában illesztették fel, megfelelhetett homlok²³, vagy elülső mell dísznek, ha párosával, akkor a fülnél, vagy a szügy két oldalán helyezték el. A 6. ábrán bemutatott brigetioi veret ismeretében arra is gondolhatunk, hogy a visegrádi lószerszám csüngőiből bőrszíjak vezettek tovább, és így ez is lehetett szíjelosztó. A korongrész hátoldalán látható két erős, függőlegesen forrasztott fül (2. *ábra*) azt bizonyítja, hogy a veretet vízszintesen feszülő bőrszíjra húzták. Ezt a felerősítési módot már a kora császárkorban is alkalmazták (9. *ábra*) a különféle lószerszámokon.²⁴ A számos lovaskatonát ábrázoló köemlék közül egy ugyancsak korai, 1. századi lovasábrázoláson láthatjuk a felszerszámozás módját.²⁵ A díszes, korongos lószerszám vízszintes hevederre való felfűzése jó példa egy ugyancsak korai lovasábrázolásra (10. *ábra*) Q. Carminius az ala Hispanorum signiferének sírkövén.²⁶

A PÉCSVÁRADI ÉREMLELET

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

1986-ban egy régen előkerült éremlelet jutott a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának birtokába.¹ A kincs összesen 465 darab pénzt tartalmazott. A legkorábbi meghatározható veret Caracallá macedoniai koloniális bronz (kat. 1). A legkésőbbi veret Justinianus császár follisa. A lelet gerincét a Constantinus dinasztia vereteivel zárul. A leletet több generáción keresztül őrizte a beadó családja, így valószínű, hogy a nagyon korai (kat. 1–4) és a nagyon késői (kat. 465), a leletegyüttes egészéhez nem illő pénzek nem tartoztak a kincshez, csak az őrzés évtizedei alatt keveredtek hozzá. Ennek ellenére az egész együttest publikálom (kat. 1–465) a fenti kritikai észrevételekkel.

Gyakori a 4. sz.-i leleteknél, hogy 3. sz.-i császárok pénzei is szórványosan képviselve vannak bennük. Zömölni azonban csak a záródás előtti 30–40 évben kezdenek a pénzek.

Ebben a leletben is van néhány 2–3. sz.-i denár és antoninianus (kat. 5–22), így Faustina iunior, Geta Maximinus Thrax, Gallienus, II. Claudius, I. Tetricus, Aurelianus és Probus veretei.

Nagy Constantinus uralkodásának első éveiből nincsenek pénzek a leletben. A 313 évtől 337-ig azonban már kevés darabszámmal, de folyamatosnak tűnik a pénzforgalom (kat. 23–85). Ezek Nagy Constantinus, Licinius, II. Constantinus. II. Constantius, Urbs Roma és Constantinopolis redukált follisok – aes 2–3 nagyságban. Nagy Constantinus halála után a 346 évi pénzreformig (kat. 86–197) nemcsak a pénzek beáramlásának folyamatossága, de a darabszámok növekedése is jól érzékelhető. Főként az aes 4 nagyságú pénzek; a GLOR–IA EXERC–ITVS 1 jelvényes, VICTORIAEDDAVGGQNN típusok a *gyakoriak*. Sokkal *ritkábban* fordulnak elő Nagy Constantinus consecrátiós veretei (a hátapon quadriga, vagy álló császár VN|MR) és II. Constantius vagy Constans babérkoszorúban VOT/XX/MVLT/XXX típusú, szintén aes 4 nagyságú pénzei.

A lelet zömét a 346–361 évek veretei alkotják (kat. 199–387) közöttük II. Constantius, Julianus és Constantius Gallus FEL TEMP REPARATIO köriratú,

¹ A beadó Csabai János elmondása szerint a lelet több generáció óta a család tulajdonában van. Már szülei is úgy örökölték. Az érmek Pécsváradon kerültek elő a földből „cserép edénybe” rejtve. A lelőhelyről, és a találás körülményeiről közelebbit Csabai János nem tudott mondani. Éremtár, akta: 448–042–4/86 É., Ltsz: L. I. 3. 1986.

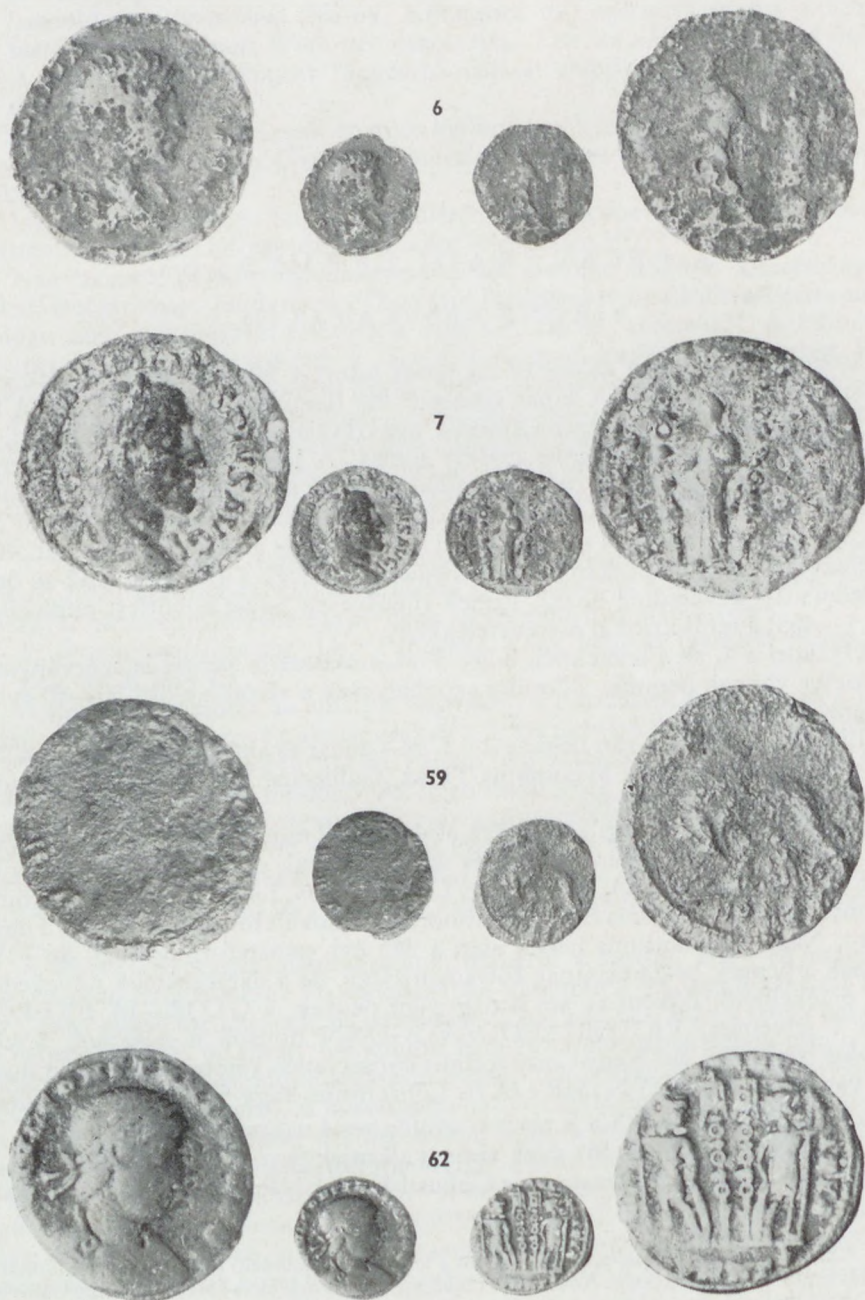

Abb. 1. - 1. abra

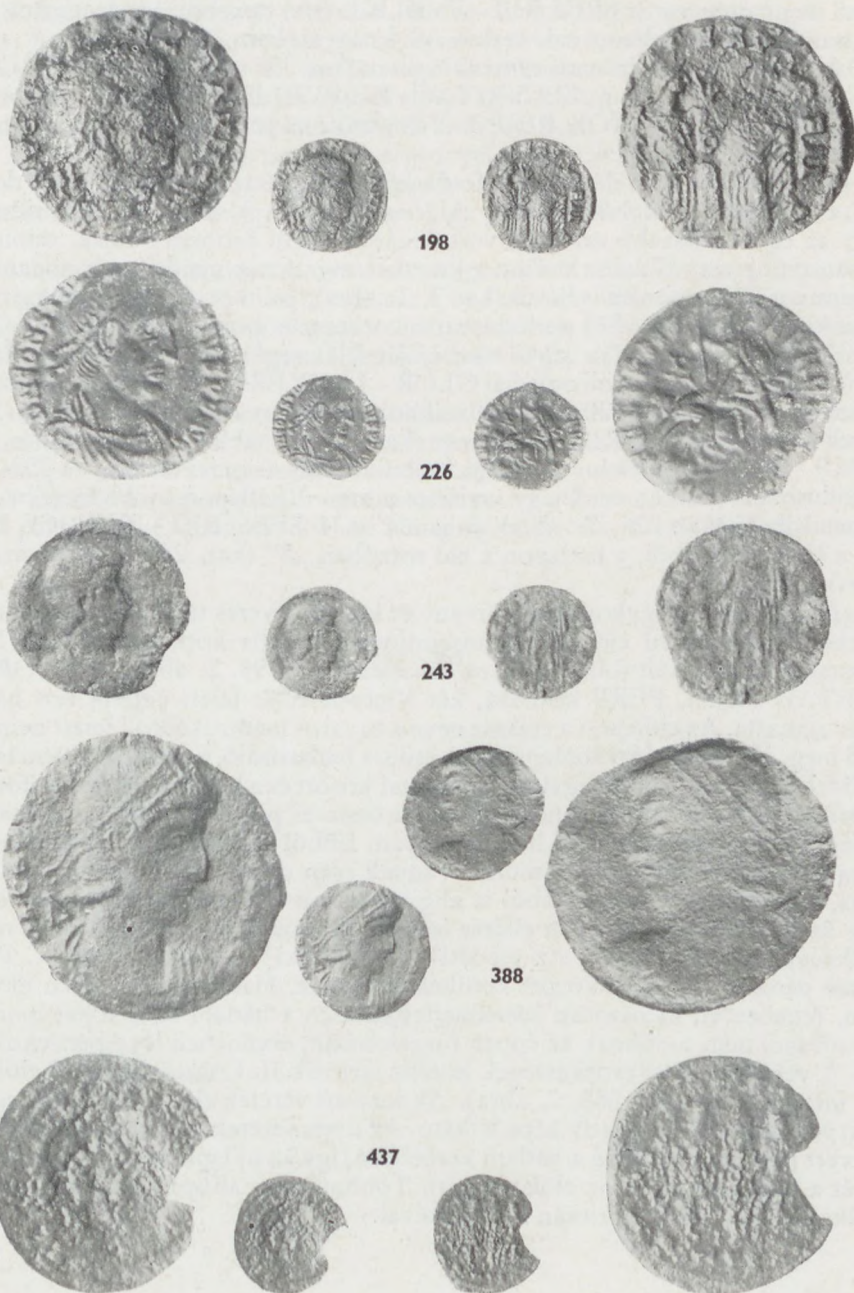

Abb. 2-2. ábra

lovast leszúró katonát ábrázoló centenionalisai, ritkábban maiorinái.² Említésre méltó mennyiség van a SPES REI–PVBLICE (sic) típusból, amelyet szintén II. Constantiusnak és Julianusnak vertek aes 4 nagyságban.

A Valentinianus dinasztia centenionalisait (kat. 390–464) zömmela GLORIA RO–MANORVM és a SECVRITAS–REIPVBLICAE típusok képviselik. Egyetlen RESTITV–TOR REIP I. Valentinianus ae 3 fordul elő a leletben a sirmiumi verdéből.

A lelet érdekesebb darabjairól fotók készültek. Geta BMC 236 típusú denára (kat. 6, 1. ábra) bronzból készült. A 2. sz. végén, a 3. sz. elején nem ritkaság, hogy az egyre rosszabb ezüsből vert denárok végül bronzzá válnak, minimális ezüst tartalommal. Ebben a korban sok a subaeratus denár, majd az antoninianus is. Maximinus Thrax denára is bélelt (kat. 7, 1. ábra), mint ez az ezüst huzat sérülése miatt kiderült. A 330–333 periódusban a constantinopolisi verde VRBS ROMA (kat. 59, 1. ábra) veret Δ jegyű variációját RIC nem ismeri. Szintén verdejegy variáció II. Constantius nicomediai GLOR–IA EXERC–ITVS típusú pénzének egy olyan verdejegye a 330–337 időszakból, amely egy csillaggal végződik. Ilyen jegyet sem RIC, sem LRBC nem ismer (kat. 62, 1. tábla) II. Constantius FEL TEMP–REPARATIO lovas típusú centenionalisa a sisciai verdéből a 355–361 periódusból – szintén verdejegy variációt mutat. A hátlapon a jobb mezőben egy pont található (kat. 226, 2. ábra) Julianus ae 4 SPES REI–PVBLICE bronzán a sisciai verdéből, a hátlapon a bal mezőben „S” (kat. 243, 2. ábra) szintén jegyvariáció.

A leletben egy egykorú hamisítvány és két, pénzverés technikai szempontból érdekes darab fordul elő. Egy Constantinus dinasztia kori, feltehetőleg Nagy Constantinus redukált follis egykorú utánzata (kat. 198, 2. ábra). VICTORIAE LAETAE PRINC PERP köriratú, két Victoria oltár felett pajzsot tart hátlapi típus utánzata. Az előlapon a császár neve a zavaros betűutánzatok miatt nem fejthető meg. Mindkét oldal ábrázolásának stílusa barbarizáló, a verdejegy nem ismerhető fel. A 4. sz.-i pénzek egykorú utánzatai között ez a leggyakrabban előforduló típusú.³ Legutóbb Alföldi András gyűjtötte össze és publikálta a zágrábi, bécsi és budapesti éremtárak egykorú hamisítványait. Ebből kitűnik, hogy ezek stílusa és súlya is óriási különbségeket mutat. Vannak olyan utánzatok, amelyek úgy ábrázolás, mint felirat szempontjából is alig mutatnak eltérést az eredeti pénzeiktől. Súly szempontjából 2 gramm eltérés is lehet azonos típuson belül, néha még a verdejegy is felismerhető. Az eredeti VICTORIAE LAETAE PRINC PERP típusú pénzek 318–320 között kerültek kiverésre. Hamisítványai ezen időpont után, feltehetően hamarosan készülhettek, hiszen a hátlapi ábra sokat mond az írni-olvasni nem tudóknak az éppen forgalomban, érvényben lévő pénzekről.

A veréstechnikai érdekességek körébe tartozik II. Constantius ae 3 előlapjának incusus verete/kat. 388, 2. ábra). Az incusus veretek elő- és hátlapján ugyanazon ábra pozitív és negatív képe látható. Az ilyen veretek úgy keletkeznek, hogy a kivert pénz bennmarad a hátlapi verőtőben, így az új lapkára az előlap negatív képét a benneragadt pénz előlapja veri. Többnyire az *előlapok* incusus veretével találkozunk, s csak igen ritkán hátlapokéval.

² LRBC 1965 II. tábla 424, 2625, 2295

³ Alföldi A. 1926, 41–45.

A 4. sz.-ban ritka jelenség, hogy átvernek egy pénzt. Ez inkább a korábbi századokban az ezüstpénzek verésénél, illetve ellencsászárok vereteinél (pl. Regalianus) fordul elő,⁴ amikor nemesfém, illetve lapkahiány miatt átverik a korábbi császárok pénzeit. Ebben az esetben egy Constantinus dinasztia kori, GLORIA EXERC—ITVS 2 jelvényes hátلامي típusú pénz előlapjára vertek rá egy Valentinianus kori GLORIA ROMANORVM hátlapot (kat. 437, 2. ábra). A GLORIA EXERC—ITVS típusú pénzek 2 jelvénnel 230–336 között kerültek kiverésre, A GLORIA ROMANORVM hátlapok pedig 364–378 között készültek. A Valentinianus kori verdejegy nem látható, így pontosabban nem keltezhető a példány.

A leletet verdék szerinti megoszlás szempontjából nézve két részre osztottam. Az I. táblázat a 313–364, a II. táblázat a 364–záródás időpontja közötti verdék szerinti megoszlást mutatja. Sajnos a lelet pénzeinek jó része kopott, a verdejegyek nem azonosíthatók. Így az I. periódusból 170 db, a II. periódusból 48 veretet értékeltem.

A verdék szerinti megoszlás a szokásos képet mutatja, hasonlóan az analóg kincsleletekhez. Első helyen a sisciai veretek vannak, ezt követi a thessalonikai és aquileiai pénzek. Ez a megállapítás mindkét periódusra vonatkozik.

A záródás szempontjából nem használtam fel a kopott olvashatatlan verdejegyű példányokat, amelyek elvileg 378-ig készülhettek. Gyakorlatilag azonban

I. táblázat

(313–364)

Are	1 db
Rom	5 db
Tic	1 db
Aqu	15 db
Sis	80 db
Sir	8 db
The	24 db
Her	3 db
Con	6 db
Nic	8 db
Kyz	13 db
Ant	6 db

II. táblázat

(364–375)

Lug	1 db
Are	1 db
Rom	4 db
Aqu	3 db
Sis	25 db
Sir	1 db
The	10 db
Con	1 db
Nic	2 db

⁴ Göbl 1970, 30–32.

Abb. 3. – 3. ábra

nem valószínű, mivel az utolsó periódus „emeletes” verdejegyei a mezőben még a kopott darabokon is észlelhető lenne. A legkésőbbi Gratianus centenionalisa, F/AR ASISCV jeggyel a sisciai verdéből, Ez a 367–375 periódus végére tehető (kat. 425). A többi verdéből sincs értékelhető verdejegy a 375 utáni időszakból.

A 4. sz. utolsó harmadából igen sok éremlelet került elő a hajdani Pannonia területéről, sőt még azon kívül a barbaricumból is. Ezeknek két csoportját különböztetjük meg. A 375 előtt és után záródó leletekét. Az I. Valentinianus halála előtt vagy annak időpontjában földberejtett kincsek körébe tartozik egy korábbi pécsi lelet⁵, továbbá Lupoglav⁶, Szókedences⁷, Kazsok⁸, Döbrönte⁹, Jabing,¹⁰ Wien-Krottenbach,¹¹ Öregcsém,¹² Szöny,¹³ és a tartományon kívül a barbaricum-ban a tedeji¹⁴ lelet. A másik leletcsoport valamivel később kerülhetett földbe, mert nagyon kis mennyiségben ugyan, de 375 utáni veretek (II. Valentinianus, I. Theo-

⁵ Burger 1971, 119.

⁶ Brunšmid 1912, 286.

⁷ Alföldi, M. 1949, 3.

⁸ Burger 1967–68, 10.

⁹ Bíró–Sey 1978, 53.

¹⁰ Barb 1936, 66., Czurda-Ruth 1970, 19.

¹¹ Polaschke 1925, 128.

¹² Radnóti 1942, 20.

¹³ Bíró–Sey 1964,

¹⁴ Soproni 1966–67, 97.

dosius) is előfordulnak bennük. Ilyen a Veszprém,¹⁵ Örpás¹⁶ és a másik Szőnyben¹⁷ előkerült leletek.

Az I. periódus (364–375) végével záruló éremleletek csoportjába sorolható a pécsváradai lelet is. Korábban a szőkedencsi lelet publikálásakor Alföldi Mária összefoglalta és véleményezte, illetve történeti eseményhez – a szarmata quad betöréséhez – kötötte az addig (1949) előkerült leletek elrejtését. Ezek voltak a Szőkedencs, Öregcsém, Jabing és a Wien Krottenbach-i kincsek. Az eltelt közel 40 év alatt kerültek elő a Pécs, Pécsvárad, Kacsok, Döbrönte, Szőny és tedeji kincsleletek. (3. ábra)

A RIC verdejegy besorolása szerint, ami kronológiai sorrendet is jelent, a következő jegyekkel zárulnak a leletek.

Siscia

RIC XXVII	*			
	K	Q	ASISC	Szőny
RIC XXXV		R		
	F	Á	ASISCVE	Pécsvárad
RIC XXXV		R		
	F	Ā	BSISC ₄	Jabing
RIC XXXVI		R		
	Ā	·	ISISCK	Lupolgav
RIC XXXVII		S		
	·	Ā	BSISC ₄	Pécs
RIC XXXVII		S		
	·	Ā	nSISCx	Szőkedencs
RIC XXXVII		S		
	·	Ā	ΔISCE	Kacsok
RIC XXXVII		R		
	Ā	·	ASISCE	Döbrönte
RIC XXXVII		R		
	Ā	·	ISISC ₄	Wien-Krottenbach
RIC XXXVIII		S		
	·	Ā	BSISC ₄	Öregcsém

¹⁵ Kubitschek – Voetter 1909, 117., Bíró – Sey 1961 – 62. 29.

¹⁶ Jónás 1933 – 34 3.

¹⁷ Bíró – Sey 1977, 150.

A barbaricum i tedeji lelet (a szőnyit kivéve) verdejegy sorozata a legkorábbi
 RIC XXXIII F $\frac{A}{R}$ BSISC₄

Az összeállításból az tűnik ki, hogy a tartomány középső területén földbe-
 került leletek azonos sorozatjegyekkel zárulnak. A kincsleletek megszorodott
 száma méginkább bizonyítja a 374–375 évi quad-szarmata támadás erejét.¹⁸

KATALÓGUS*

* Az egyes pénzekről fotók készültek (lásd 1–2. ábra) a képek számozása megegyezik a katalógus
 sorszámaival.

+1	Macedonia Car	Ae	198/217	Sto	cf BMC 13	
+2	Bithynia A Sev	Ae	222/235	Nia	cf BMC 103	
+3	Görög	Ae			kopott	
+4	Görög	Ae			kopott	
+5	Faustina iun	Sem	161/180		kopott	
6	Geta	AeD	200/202	Rom	cf BMC 236 (1. ábra)	
7	Max Thrax	AeD	236	Rom	cf RIC 61 (1. ábra)	
8	Gallienus	AeAn	259/268	Med	RIC 508a	MP
9	Gallienus	AeAn	259/268	Rom	RIC 275	
+10	Gallienus	AeAn	259/268		kopott	
+11	Gallienus	AeAn	259/268		kopott	
12	II Claudius	An	268/270	Rom	RIC 45K	
13	II Claudius	An	268/270	Rom	RIC 104	
+14	II Claudius	An	268/270	Rom	cf RIC 110	
15–						
16	II Claudius	An	270 után	Med	RIC 257K	
+17	II Claudius	An	268/270		kopott	
18	I Tetricus	An	270/271		cf C 200–201	
19	Aurelianus	An	270/275		cf RIC 220	
20	Probus	An	276/282	Rom	RIC 156	R
21	Max Herc	An	292/295	Her	RIC 595F	M/Γ
+22	Max Herc	An	295/296	Kyz	RIC 13	KA
23	C	FAe2	313	Sis	RIC 233c	/Γ SIS
24	C	Ae 3	322/323	Are	RIC 252	S*AR
25	C	Ae 3	318/319	Tic	RIC 87	ST
26	C	FAe2	314	Rom	RIC 18	R/F R*T
27	L	FAe2	314/315	Rom	RIC 29	RX/? R[]
28	C	Ae 3	335/336	Rom	RIC 363	R*P
29	C	Ae 3	322	Aqu	RIC 104	Λ/Λ AQ[]

¹⁸ Néhány év előtt Tokorcs (Vas megye) községben került elő egy 4. sz. végi éremlelet,
 amely több mint 10.000 db aes 3–4 bronzot számlál. Feldolgozása folyamatban van. A lelet
 a szombathelyi Savaria Múzeum tulajdona.

30	L	FAe2	313/315	Sis	RIC 4	/Γ	SIS
31	C	FAe2	313/315	Sis	RIC 5	/B	SIS
32	C	FAe2	315/316	Sis	RIC 15	/B	.SIS.
33	Cr	Ae 3	320	Sis	RIC 113	S/F	[]SIS.
34	C	Ae 3	320/321	Sis	RIC 159		ASIS*
35	C	Ae 3	334/335	Sis	RIC 235		[]SIS.
36	II C	Ae 3	334/335	Sis	RIC 236		SIS
37	Cs	Ae 3	334/335	Sis	RIC 237		.ASIS.
38	Cs	Ae 3	334/335	Sis	RIC 237		.ΓSIS.
39	Cs	Ae 3	334/335	Sis	RIC 238		.ASIS.
40	Cp	Ae 3	334/335	Sis	RIC 241		.BSIS.
41	II C	Ae 4	337	Sis	RIC 262		€SIS*
42	C	Ae 3	324	The	RIC 123		TSEVI
43	C	Ae 3	226/328	The	RIC 154	/.	SMTSB
44	C	Ae 3	326/328	The	RIC 153	/.	SMTSΓ
45	C	Ae 3	330/333	The	RIC 183		SMTSA
46	Cs	Ae 3	330/333	The	RIC 185		SMTSΓ
+47	UR	Ae 4	330/333	The	cf RIC 187/229		SMTSΔ
			336/337				
48–	UR	Ae 3	330/333	The	RIC 187/229		SMTSE
49			336/337				
50	Cp	Ae 3	330/333	The	RIC 188		SMTSΔ
51	Cp	Ae 3	330/333	The	RIC 188/230		SMTS[]
			336/337				
52	II C	Ae 3	336/337	The	RIC 223		SMTSB
+53	Cn	Ae 4	330/337	The	cf RIC 225/226		SMTSΓ
+54	C	Ae 4	318/319	The	C 737		
55	Cs	Ae 3	324/326	Her	RIC 65/78		SMHΓ
56	II C	Ae 3	333/336	Her	RIC 137		SMHΓ*
57	II C	Ae 3	327	Con	RIC 20	Γ/	CONS
58	II C	Ae 3	330/333	Con	RIC 60		CONST
+59	UR	Ae 3	330/333	Con	cf RIC 62		CONSA
							(1. ábra)
60	C	Ae 3	324/325	Nic	RIC 90		SMNΓ
61	C	Ae 3	330/337	Nic	RIC 188/199		SMNS
+62	Cs	Ae 3	330/337	Nic	cf RIC 191/201		SMNΓ*
							(1. ábra)
+63	CD	Ae 3	330/337	Nic	kopott G 2 típus		.SMNB
64	UR?	Ae 4	330/337	Nic	kopott G 1 típus		SMN[]
65	C	FAe2	321/324	Kyz	RIC 14	/IIΓX	SMKA
66	II C	Ae 3	325/326	Kyz	RIC 37		SMKΓ.
67	C	Ae 3	326/327	Kyz	RIC 47		.SMKΓ.
68	UR	Ae 3	331	Kyz	RIC 90		SMKΓ
			333/334				
69	Cp	Ae 3	331	Kyz	RIC 92		SMKA
			333/334				
70	C	Ae 3	332/333	Kyz	RIC 94		.SMKS
			335				

71	UR	Ae 3	332/333 335	Kyz	RIC 105		.SMKB
72	UR	Ae 3	330/333 335/337	Ant	RIC 91/113		SMANΘ
73	C	Ae 4	335/337	Ant	RIC 108		SMANA
74	II C	Ae 4	335/337	Ant	RIC 109		SMA[]
75	CD	FAe3	313/324		kopott IC típus		
76	CD	Ae 3	318/320		VL típus		
77	C	Ae 3	330/335		C 254		
78	Cs	Ae 3	330/335		C 104		
79	CD	Ae 3	330/336		G 2 típus		
80	UR	Ae 3	330/337		C 18		
81—							
82	Cp	Ae 3	330/337		C 21		
83	II C	Ae 4	335/337		C 122		
84	C	Ae 4	335/337		C 249		
85	Cn	Ae 4	335/337		C 54		
86	Cn	Ae 4	337/341	Rom	LRBC 615		R*T
87	II C	Ae 4	337/341	Aqu	LRBC 690	0	AQP
88	Cs	Ae 4	337/341	Aqu	LRBC 692b	.	AQ[]
89	Cs	Ae 4	337/341	Aqu	LRBC 693	* *	AQP
90	Cn	Ae 4	337/341	Aqu	LRBC 694	* *	AQS
91	Cs	Ae 4	341/346	Aqu	LRBC 701		AQP
92—							
93	Cs	Ae 4	341/346	Aqu	LRBC 701		AQT
94—							
95	Cs	Ae 4	341/346	Aqu	LRBC 703		.AQ[]
96—							
97	Cs	Ae 4	337/341	Sis	LRBC 772	* *	ESIS ∩
98	C	Ae 4	337/341	Sis	LRBC 779	* *	ASIS
99	Cn	Ae 4	337/341	Sis	LRBC 781	* *	ESIS
100	Cn	Ae 4	337/341	Sis	LRBC 781	* *	[]SIS
101	Cs	Ae 4	337/341	Sis	LRBC 782/783	* *	.ΔSIS.
102	Cs	Ae 4	337/341	Sis	LRBC 783	* *	.ESIS.
103	Cn	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 791		ASIS
104	Cs	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 792		.ESIS[]
105	Cn	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 793		.ASIS.
106	Cs	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 796	N	
107—							
108	Cs	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 798	HR	
109	Cn	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 799	HR	[]SIS
110—							
111	Cs	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 800	✿	ISIS
112	Cs	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 800	✿	
113—							
116	Cn	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 801	✿	ASIS

117–							
119	Cn	Ae 4	341/346	Sis	LRBC 801	✚	ΓSIS
120	CD	Ae 4	337/341	Sis	G 1 típus		[]SIS*
121	CD	Ae 4	337/341	Sis	G 1 típus	✚	[]SIS
122–							
123	II C	Ae 4	337/341	The	LRBC 854		SMTSA
124	II C	Ae 4	337/341	The	LRBC 854		SMT(s)
125	Cs	Ae 4	341/346	The	LRBC 859		SMTSΓ
126	Cs	Ae 4	341/346	The	LRBC 859		SMTSΔ
127	Cs	Ae 4	341/346	The	LRBC 859		SMTSε
128	Cn	Ae 4	341/346	The	LRBC 860		SMTSA
129	Cs/Cn	Ae 4	341/346	The	LRBC 859/861 ?		[]TSΔ
130	CD	Ae 4	335/341	Nic	cf LRBC 1125/1131 1133/1144		SMNA
131	CD	Ae 3	335/341	Nic	cf LRBC 1125/1131 1133/1144		SMN[]
132	Cs	Ae 3	337/341	Nic	LRBC 1136		SMNA
133	C	Ae 4	337/339	Kyz	LRBC 1273		SMKΔ
134	C	Ae 4	337/341	Ant	LRBC 1374		SMANΓ
+ 135	Cs	Ae 4	337/341	Ant	cf LRBC 1379, 1386		SMANT
136	Cs	Ae 4	337/341	Ant	LRBC 1380		SMANEI
137–							
138	C	Ae 4	337/341		C 716		
139–							
140	C	Ae 4	337/341		C 760–761		
141–							
143	Cs	Ae 4	341/346		C 335		
144–							
150	Cs/Cn	Ae 4	341/346		V 20 M 30 típus		
+ 151	Cn	Ae 4	341/346		C 176		
152–							
160	Cn	Ae 4	341/346		cf C 176		
161–							
162	Cs	Ae 4	341/346		C 293		
163–							
168	CD	Ae 4	341/346		VD típus		
169–							
170	II C	Ae 4	335/340		C 114		
171	II C	Ae 4	335/340		C 114, 116, 120		SM[]
172	II C	Ae 4	335/340		C 119		
173–							
174	Cs	Ae 4	335/341		C 95		
175	Cs	Ae 4	335/341		C 99		
176–							
178	Cs	Ae 4	335/341		C 102		
179	CD	Ae 4	335/341		G 1 típus		
180–							
183	CD	Ae 4	335/341		G 1 típus		

184	CD	Ae 4	335/341		G 1 típus		
185—							
197	CD	Ae 4	335/341		G 1 típus		
+198	CD	Ae 3	318/320 (?)		egykorú hamisítvány		(2. ábra)
199	Iul	Ae 3	355/360	Rom	LRBC 688		RQS
200	Cs	Ae 3	352/354	Aqu	LRBC 930		AQS
201	CG	Ae 3	352/354	Aqu	LRBC 933	II/	AQP
202	Cs	Ae 4	355/360	Aqu	LRBC 951		[]QS
203	Iul	Ae 4	355/360	Aqu	LRBC 954		AQS
204	Iul	Ae 4	355/360	Aqu	LRBC 956		·AQT
205	Cs	Ae 2	346/350	Sis	LRBC 1116		ΓSIS
206	Cn	Ae 3	346/350	Sis	LRBC 1128		ASIS
207	Cs	Ae 3	346/350	Sis	LRBC 1133		ASISZ
208—							
209	Cs	Ae 3	346/350	Sis	LRBC 1133		[]SISK
210	Cs	Ae 2	350	Sis	LRBC 1171	A/	·BSIS
211	Cs	Ae 3	350	Sis	LRBC 1181		CSIS
+212	Cs	Ae 2	351	Sis	cf LRBC 1185	III/	·BSIS*
213—							
214	CG	Ae 2	351/354	Sis	LRBC 1217	I/	SIS·S
215	CG	Ae 2	351/354	Sis	LRBC 1217	I/	SIS·S
216	CG	Ae 3	351/354	Sis	LRBC 1217	I/	[]SIS·S
217	Cs	Ae 3	351/354	Sis	LRBC 1218		ASIS
218—							
219	Cs	Ae 3	351/354	Sis	LRBC 1218		BSIS
220	CG	Ae 3	351/354	Sis	LRBC 1219		SIS
221	Cs	Ae 3	351(354)	Sis	LRBC 1222/1228		ASIS
			361				
222	Cs	Ae 3	351(354)	Sis	LRBC 1222/1228		ΓSIS ₄
			361				
223	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1234	M/	ASIS ₄
224—							
225	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1234	M/	BSIS ₄
+226	Cs	Ae 3	355/361	Sis	cf LRBC 1234	M/	ASIS (2. ábra)
227	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1234/36	M/	BSIS[]
					38/40		
228	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1234/36	M/	ΓSIS[]
					38/40		
229—							
231	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1234/36	M/	[]SIS
					38/40		
232	Iul	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1235/37	M/	ΔSIS[]
233	Iul	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1236	M/	ΔSISD
234	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1240	M/	BSISL
235—							
236	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1240	M/	[]SISL
237	Iul	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1241	M/	ASISL
238	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1241	M/	ΓSISL

239	Cs	Ae 3	355/361	Sis	LRBC 1242	L/	BSIS
240	Cs	Ae 4	355/361	Sis	cf LRBC 1245/ 46/50/52/53/54		ASIS[]
241	Cs	Ae 4	355/361	Sis	LRBC 1246		ASIS*
242	Cs	Ae 4	355/361	Sis	LRBC 1246		FSIS*
+243	Iul	Ae 4	355/361	Sis	cf LRBC 1249	S/	ASI [] (2. ábra)
244	Cs	Ae 4	355/361	Sis	LRBC 1253/54		[]SISR
245	Iul	Ae 3	361/363	Sis	LRBC 1255		ESISC
246	Cs	Ae 3	351/354	Sir	LRBC 1603		ASIRM
247—							
248	Cs	Ae 3	351/354	Sir	LRBC 1603		BSIRM
249	Cs	Ae 3	351/354	Sir	LRBC 1605		BSIRM.
250—							
251	Cs	Ae 3	351/354	Sir	LRBC 1603/05		[] IRM
252—							
253	Cs	Ae 4	355/361	Sir	LRBC 1615/17		[] SIRM
254	Cs	Ae 2	346/350	The	LRBC 1635		TESΔ
255	Cs	Ae 2	351/354	The	LRBC 1679	.S*.	TS
256	Cs	Ae 3	351/354	The	LRBC 1683		[] TSA
257	Cs	Ae 3	351/354	The	LRBC 1683		[] TS[]
258	Cs	Ae 2	351/354	Her	LRBC 1893	Γ/	SMHB
259	Cs	Ae 2	346/350	Con	LRBC 2022		CONS[]
260	Cs	Ae 3	351/354	Con	LRBC 2039		CONSB
261	CG	Ae 3	351/354	Con	LRBC 2040		CONSB
262	Cs	Ae 3	351/354	Kyz	LRBC 2496		SMK []
263—							
264	CG	Ae 3	351/354	Kyz	LRBC 2497		SMK B
265	Cs	Ae 3	355/351	Kyz	LRBC 2504		SMK E
266	Cs	Ae 4	355/361	Kyz	LRBC 2504		SMK []
267	Cs	Ae 3	346/350		C 58		
268	CD	Ae 3	346/350		F 2 típus		
269	CG	Ae 3	351/354		C 10		
270	Iul	Ae 3	354/361		C 16		
271—							
272	Cs	Ae 3	355/361		C 47	M/	
273—							
274	Iul/CG	Ae 3	355/361		FH típus		
275—							
277	Iul	Ae 4	355/361		C 41—51		
278—							
301	Cs	Ae 4	355/361		C 188		
302	Cs	Ae 4	355/361		C 188	*/	
303	Iul/CG	Ae 2	351/361		FH típus		
304	Iul/CG	Ae 3	351/363		FH típus		
305	Cs	Ae 3	346/354		cf C 33		
306—							
307	Cs	Ae 2	346/361		C 46		

308	Cs	Ae 3	346/364	C 47		SM
309	Cs	Ae 3	346/361	C 47		
+310	Cs	Ae 3	346/361	C 47		
+311–						
330	Cs	Ae 3	346/361	C 47		
331–						
348	CD	Ae 3	346/361	FH típus		
+349	CD	Ae 3	346/361	FH típus		
350–						
357	CD	Ae 3	346/361	FH típus		
+358	CD?	Ae 4	4. sz.	kopott		
+359–						
364	CD?	Ae 3	4. sz.	kopott		
+365	CD	Ae 4	4. sz.	kopott		
+366	CD?	Ae 3	4. sz.	kopott		
+367	CD	Ae 4	4. sz.	kopott		
+368–						
372	CD?	Ae 3	4. sz.	kopott		
373–						
387	CD	Ae 4	4. sz.	kopott		
+388	Cs	Ae 3	337/361	incusus		(2. ábra)
389	Iov	Ae 3	363/364	C 35		
390	G	Ae 3	367/375	Lug RIC 2b 22 a	OF/∩I	
391	V	Ae 3	364/367	Are RIC 9a 2b	OF/II	
392	Vn	Ae 3	364/367	Are RIC 9b 2b	OF/II	CONST
393	Vn	Ae 3	364/367	Rom RIC 17b 1–4		SM[]
394	V	Ae 3	364/367/ 375	Rom RIC 17a/24a 9a–b		PRÍ[]
395	Vn	Ae 3	364/367/ 375	Rom RIC 17b/24b 10a–b		[] SECVNDA
396	Vn	Ae 3	364/367/ 375	Rom RIC 17b/24b 11a–b		[] TERTIA
397	Vn	Ae 3	364/367/ 375	Rom RIC 17a–b/24a–b 12b		[] QVA[]
398	Vn	Ae 3	364/367	Aqu RIC 9b 1a–b	A/	SMAQ[]
399	V	Ae 3	364/367	Aqu RIC 9a 1b	A/	SMAQS
400	Vn	Ae 3	367/375	Aqu RIC 11b 16b		[] QS
401	V	Ae 3	364/367	Sis RIC 5a 1		ASISC
402	Vn	Ae 3	364/367	Sis RIC 5b 1		BSISC
403	Vn	Ae 3	364/367	Sis RIC 5b 2		[] SISC
404–						
405	Vn	Ae 3	364/367	Sis RIC 7b 1–2		[] SISC
406–						
407	V	Ae 3	364/367	Sis RIC 5a 3		ΓSISC
408	Vn	Ae 3	364/367	Sis RIC 7b 3		ASISC
409	Vn	Ae 3	364/367	Sis RIC 5b 1–4		[] SISC
410	V	Ae 3	364/367	Sis RIC 5a 5	/A*	ΓSISC

411—							
413	V	Ae 3	364/367	Sis	RIC 7a 5—7	*A/	[] SISC
414	V	Ae 3	364/367	Sis	RIC 5a 7—8		[] ΓSISC
415—							
416	Vn	Ae 3	367/375	Sis	RIC 14b 10	/R	[] SISC
417	V	Ae 3	367/375	Sis	RIC 14a 11	/D	
418	G	Ae 3	367/375	Sis	RIC 15c 11	D/	*ASISC
419	Vn	Ae 3	367/375	Sis	RIC 15b 11—12	D/	[] SISC
420	G	Ae 3	367/375	Sis	RIC 15c 15	S/F*	ΓSISC
421	V	Ae 3	367/375	Sis	RIC 15a 16	*F/M	ΔSISC
422	Vn	Ae 3	367/375	Sis	RIC 15b 16	*F/M	ASISC
423	G	Ae 3	367/375	Sis	RIC 14c 16	M/F*	ΓSISC
424	G	Ae 3	367/375	Sis	RIC 14c 18	M/P*	[] SIS
425	G	Ae 3	367/375	Sis	RIC 14c 35	F/AR	ASISCVE
426	V	Ae 3	364	Sir	RIC 6a 2		BSIRM
427—							
430	V	Ae 3	364/367	The	RIC 16a 1		TESB
431	Vn	Ae 3	364/367	The	RIC 16b 1		TESΓ
432	Vn	Ae 3	364/367	The	RIC 16b 1—2		TES[]
433	Vn	Ae 3	364/367	The	RIC 18b 2		TESA
434	Vn	Ae 3	364/367	The	RIC 18b 3—5	*/	TESA
435	G	Ae 3	367/375	The	RIC 26c 11	/B	]TES[
436	Vn	Ae 3	367/375	The	RIC 27b 23?		TES*
+ 437	CD	Ae 4	335/341		G 1 típus átvert		(2. ábra)
438	Vn	Ae 3	367/375	Con	RIC 42b 1—4	Q/*	
439	Vn	Ae 3	364/467	Nic	RIC 9c 2		SMNB
440	Vn	Ae 3	364/367	Nic	RIC 12b		SMN[]
441	Vn	Ae 3	364/375		C 47	A/	
442	Vn	Ae 3	364/375		C 47	Q/	
443	V	Ae 3	364/375		C 12		
444	V	Ae 3	364/375		C 37		
445—							
449	Vn	Ae 3	364/375		C 11		
450—							
456	Vn	Ae 3	364/378		C 47		
457	G	Ae 3	367/378		C 16		
458	VD	Ae 3	364/378		SR típus	/	
459—							
460	VD	Ae 3	364/378		GR típus		
461—							
464	VD	Ae 3	364/378		SR típus		
465	Ius	Ae	527/565	Ant	cf BMC VII t 9		

Jegyzetek a katalógushoz

1. Kopott, 5,86 g
2. Kopott, az előlapi körirat ...AVTCAAEEN... más, mint a BMC-ben. 4,12 g
3. E./Női fej jobbra H./ Jobbra ugró állat (oroszlán?) felette és alatta olvashatlan körirat, 4,12 g
4. E./Pallas Athene fej j. H./ Meztelen Neptun(?) jobbraáll. 6,33 g
5. E./FAV jobbra néző fej H./ Balra ülő Róma(?) palladiumot és lándzsát tart, mellette pajzs, BMC n. h., C. n. h.
10. E./ Sugárkoronás mellkép köpenyben páncélban jobbra, olvashatlan körirat H./ Sol balra áll, kezét emeli, baljában glóbus.
11. E./ ...AVG sugárkoronás mellkép köpenyben páncélban jobbra H./ álló alak (?)
14. Nincs jegy a hátapon a mezőben.
17. E./ ...AVDIVS AVG sugárkoronás fej jobbra H./ Balra álló nő hadijelvényeket tart, olvashatlan körirat.
22. Öntvény
47. De a verdejegyben Δ officina jegy.
53. Az előlap kopott, alig olvasható.
54. A verde csak Thessalonica lehet, lásd RIC VII/504 old.
59. De a verdejegyben Δ officina jegy.
62. De a jegy végén csillag.
63. E./ CON babérkoszorús mellkép köpenyben páncélban jobbra.
151. A verdejegy kivehetetlen, a mezőben . (pont).
198. VICTORIAE LAETAE PRINC PERP – két szemben álló Victoria oltár felett pajzsot tart, amelyen VOT/PR felirat látható – típus egykorú utánzata. E./ NITCOST ... NSTAVNC a császár mellképe kivehetetlen fejdísszel, páncélban jobbra. H./ ...ONTVAVG. EII — ? —, két Victoria oltár felett pajzsot tart, Ae 3 nagyságú bronz, 2,02 g, $\uparrow \uparrow$
212. LRBC nem hozza ezt a jegyet, $\frac{\text{III}}{\text{BSIS}}$ variációt hozza.
226. Verdejegy variáció, a jobb mezőben . (pont).
243. Verdejegy variáció, a bal mezőben S.
310. Az előlapi körirat elválasztása: TI – VS
- 311 – 330. Az előlapi körirat elválasztása: N – TIVS
349. E./ olvashatlan kötirat, mellkép köpenyben, páncélban, jobbra néző fej, Ae 3 töredéke két darabban.
358. H./ babérkoszorúban VOT és számok.
- 359 – 364. E./ jobbra néző fej H./ ?
365. E./ ...TAN... gyöngydiadémós fej jobbra H./ ?
366. E./ Mellkép fejdísszel balra, köpenyben, páncélban. H./ ?
367. E./ Mellkép balra H./ ?
- 368 – 372. E./ Mellkép jobbra H./ ?
388. E./ DN CONSTAN – TIVS PF AVG, gyöngydiadémós mellkép köpenyben, páncélban jobbra, a fej mögött Δ H./ mint az előlap, de negatívban.
437. E./ ...CONSTANTIVS ... jobbra néző mellkép köpenyben páncélban (II. Constantius), amelyre egy Valentinianus kori GLORIA ROMANORVM típusú ábra van ráverve – a foglyot húzó császár keze és a fogoly látszik a II. Constantinus dinasztia kori fejen. H./ GLORIA EXERCITVS 2 jelvényes típus, TEST

*A katalógusban használt rövidítések jegyzéke**Császárnevek:*

A. Sev.	Alexander Severus
C	I. Constantinus
II C	II. Constantinus
Car	Caracalla
CD	Constantinus Dinasztia
CG	Constantius Gallus
Cn	Constans
Cp	Constantinopolis
Cr	Crispus

Cs	II. Constantius
G	Gratianus
Iov	Iovianus
Iul	Iulianus
Just	Justinianus
L	I. Licinius
UR	Urbs Roma
V	I. Valentinianus
VD	Valentinianus Dinasztia
Vn	Valens

Hátlapi típusok:

FH	FEL TEMP REPARATIO katona lovast szúr le (lásd: LRBC II. tábla 196, 424, 2625, 2295)
F 2	FEL TEMP REPARATIO a császár pajzzsal, labarummal balra áll, mellette két fogoly (LRBC II tábla 592)
G 1	GLORIA EXERCITVS két katona között egy hadijelvénny (RIC VII, II. tábla 255)
G 2	GLORIA EXERCITVS két katona között két hadijelvénny (RIC VII, II. tábla 288)
GR	GLORIA ROMANORVM az álló császár egyik kezében labarumot tart, másik kezével foglyot húz maga után (LRBC III. tábla 338)
IC	IOVI CONSERVATORI Jupiter áll, egyik kezében villámot vagy Victoriát, másik kezében sceptrumot tart, előtte sas (RIC VII, XII. tábla 4, 20)
SR	SECVRITAS REIPVBLICAE Victoria balra meggy pálmát és koszorút tart (RIC IX, I. tábla 5)
VD	VICTORIAE DD AVGG Q NN két egymással szembe forduló Victoria koszorút tart (LRBC I. tábla 140)
VL	VICTORIAE LAETAE PRINC PERP két Victoria oltár felett pajzsot tart VOT/PR felirattal (RIC VII, I. tábla 159)
V 20 M 30	VOT/XX/MVLT/XXX koszorúban

Pézné fajták:

Ae	bronz
Ae 2	} bronz pénzek a 4. században különböző nagyságban.
Ae 3	
Ae 4	
AeAn	bronz antinianus
AeD	bronz denár
An	antoninianus
FAe 2	redukált follis Ae 2 nagyságú
FAe 3	redukált follis Ae 3 nagyságú
Sem	semis
SubD	subaeratus denár

Verdék:

Ant	Antiochia
Aqu	Aquileia
Are	Arelate
Con	Constantinopolis
Hre	Heraclea
Kyz	Kyzicos
Lug	Lugdunum
Med	Mediolanum
Nia	Nicaea
Nic	Nicomedia
Rom	Roma

Sir	Sirmium
Sis	Siscia
Sto	Stobi
The	Thessalonica
Tic	Ticinum

Egyéb rövidítések:

cf	confero
n.h.	non habet

Irodalom:

- BMC Catalogue of the Roman Coins in the British Museum – Császárkorra vonatkozó kötetei – I–VI London 1923–1962
Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London 1908, I–III
A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum megfelelő kötetei (Bithynia, Macedonia kötetek)
- C Cohen Henry: Description historique des monnaies. Paris–London 1880–1892, I–VIII. megfelelő kötetei
- LRBC P. V. Hill–J. P. C. Kent–R. A. G. Carson: Late Roman Bronze Coinage. I–II 324–346, 346–498, London 1965.
- RIC The Roman Imperial Coinage. Vol. I–IX. London 1923–1981 megfelelő kötetek.

BIBLIOGRÁFIA

- ALFÖLDI A 1926. *Alföldi, A.* Anyaggyűjtés a római pénzek Magyarországon készült egykorú utánzatainak osztályozásához. NK 25(1926) 37–48.
- ALFÖLDI M 1949. *Alföldi, M.* A szökeedenci későrómai éremlelet. AntHung 2(1949) 1–2, 1–7.
- BARB 1936. *Barb, A.* Der Münzfund von Jabing (374 n. Chr.). NZ 29(1936) 61–68.
- BÍRÓ–SEY 1961–62 *Bíróné Sey, K.* A Zsófia-pusztai lelet. NK 60–61 (1961–62) 29–48.
- BÍRÓ–SEY 1964. *Bíró–Sey, K.* A Find of Centenionales from Brigetio. FolArch 25(1964) 147–160.
- BÍRÓ–SEY 1977. *Bíró–Sey, K.* Coins from Identified Sites of Brigetio and the Question of Local Currency. RégFüzSer II. No. 18. 1977. 1–188
- BÍRÓ–SEY 1978. *Bíró–Sey, K.* A döbrönte későrómai éremlelet. VMMK 13(1978) 51–88.
- BRUNŠMID 1912. *Brunšmid, J.* Nekoliko nasasca novaca na skupu u Hrvatskog i Slavoniji. Vjesnik Hrvatskoga Arch. Drustva, Zagreb (1912)
- BURGER 1966–67. *Burger, A.* Későrómai éremlelet Kacsokról (Somogy m.). NK 66–67 (1967–68) 3–22.
- BURGER 1971. *Burger, A.* Römerzeitliche Münzfunde aus dem Bereich von Pécs (1926–1928). 16(1971) 105–122.
- CZURDA–RUTH 1970. *Czurda–Ruth, B.* Der Schatzfund von Jabing, 1934 (313–375 n. Chr.). Eisenstadt 1970.
- GÖBL 1970. *Göbl, R.* Regalianus und Dryantilla. Wien 1970.
- JÓNÁS 1933–34. *Jónás, É.* Az árpási római éremlelet. NK 31–32 (1932–33) 3–27.
- KUBITSCHKE–VOETTER 1909. *Kubitschke, W.–Voetter, O.* Ein Münzfund aus Veszprém. NZ 2(1909) 117–136.
- LRBC 1965. lásd katalógushoz használt irodalom rövidítéseinél
- POLASCHEK 1925. *Polaschek, E.* Zwei römische Münzschatze aus Wien. NZ 18–19(1925) 127–132.
- RADNÓTI 1942. *Radnóti, A.* Későrómai éremlelet Öregesémről. NK 41(1942) 11–23.
- SOPRONI 1966–67. *Soproni, S.* Valentinianus-kori éremlelet Hajdúnánás-Tedejéről. DMÉ (1966–67) 91–116.

DER MÜNZFUND VON PÉCSVÁRAD

1986 gelangte ein älterer Münzfund in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums.¹

Zu dem Schatz gehören insgesamt 465 Münzen. Die darin vorgefundene, älteste bestimmbare Prägung ist eine bronzene Kolonialmünze aus Makedonien von Caracalla (Kat. 1.) Als jüngste Prägung gilt ein Follis des Kaisers Justinian. Das Rückgrat des Fundes bilden jedoch reduzierte Follis und Centenionales der Constantinus-Dynastie, den Abschluß dagegen Prägungen der Valentinian-Dynastie. Der Fund wurde von der Familie des Abgebers mehrere Generationen hindurch aufbewahrt, so ist wahrscheinlich, daß die sehr frühen Münzen (Kat. 1.–4.) und die sehr späte Prägung (Kat. 465), die sich in die Fundgruppe nicht einfügen, eigentlich nicht zum Schatz gehört hatten und erst im Verlauf des Aufbewahrens dazukamen. Trotzdem wird hier die ganze Gruppe publiziert (Kat. 1.–465), allerdings mit der obigen kritischen Anmerkung.

Der Fund enthält keine Münzen aus den ersten Jahren der Herrschaft von Constantinus dem Großen. Vom Jahr 313 an bis 337 scheint der Geldumlauf, wenn auch durch wenige Münzen ausgewiesen, dennoch kontinuierlich (Kat. 23.–85.). Sie sind reduzierte Follis von Constantinus dem Großen, Licinius, Constantinus II., Constantius II., Urbs Roma und Constantinopolis in der Größe Aes 2–3. Der Zeitraum nach dem Tod von Constantinus dem Großen bis zur Geldreform im Jahr 346 (Kat. 86.–197.) hebt sich nicht nur hinsichtlich der Kontinuität des Einfließens der Münzen sondern auch anhand der Zunahme ihrer Zahl gut ab. Besonders häufig sind die Münzen mit der Größe Aes 4 vom Typ GLOR IAEXERC ITVS mit 1 Signum und VICTORIAEDDAVGGQNN. Seltener kommen vor die Konsekrationsmünzen Constantinus' des Großen (auf dem Revers mit Quadriga) oder die Münzen mit stehendem Kaiser VN MR, Constantius II. oder Constans (auf dem Revers) mit Lorbeerkranz, vom Typ VOT /XX/MVLT/ XXX, ebenfalls in der Größe Aes 4.

Den Großteil des Fundes bilden Prägungen aus den Jahren 346 bis 361 (Kat. 199.–387.), darunter Centenionales mit der Rundschrift FEL TEMP REPARATIO und der Darstellung eines Soldaten, der einen Reiter ersticht² LRBC Taf. II., Abb. 424., 2626., 2295.), seltener Majorinae von Constantius II., Julianus und Constantius Gallus. Eine erwähnenswerte Anzahl gibt es vom Typ SPES REI-PVBLICE (sic!), der ebenfalls für Constantius II. und Julianus in der Größe Aes 4 geprägt wurde.

Die Centenionales der Valentinian-Dynastie (Kat. 390.–464.) sind zum überwiegenden Teil durch die Typen GLORIA RO-MANORVM und SECV-RITAS – REIPVBLICAE vertreten. Zum Fund gehört eine einzige Münze mit RESTITVTOR REIP von Valentinian I. aus der Prägestätte in Sirmium.

Von den interessanteren Münzen des Fundes wurden Fotos angefertigt. Getas Denar vom Typ BMC 236 (Kat. 6., Abb. 1) ist aus Bronze. Der Fund enthielt auch einen Suberate-Denar von Maximinus Thrax (Kat. 7., Abb. 1).

Laut RIC ist eine Variation mit dem Münzzeichen VRBS ROMA (Kat. 59., Abb. 1) aus der Prägestätte in Constantinopolis aus der Zeit von 330 bis 333 unbekannt. Auch das Münzzeichen, das mit einem Stern beendet ist, stellt eine Münzzeichen-Variante der Münze Constantius' II. vom Typ GLOR-IA EXERC-ITVS aus Nicomedia der Zeit von 330 bis 337 dar. Ein derartiges Münzzeichen ist weder laut RIC noch LRBC bekannt (Kat. 62., Abb. 1). Der Centenionalis Constantius' II. vom Typ FEL TEMP-RAPARATIO mit Reiter aus der Prägestätte in Siscia aus dem Zeitraum von 355 bis 361 weist ebenfalls eine Münzzeichen-Variante auf. Auf dem Revers ist ein Punkt im rechten Feld zu sehen (Kat. 226., Abb. 2). Im linken Feld des Revers der Bronzemünze von Julianus Aes 4 SPES REI-PVBLICE aus der Prägestätte von Siscia befindet sich ein „S“ (Kat. 243., Abb. 2), was auch als eine Münzzeichen-Variante bezeichnet werden kann.

Zum Fund gehören eine Fälschung aus der gegebenen Zeit wie auch zwei Münzen, die anhand ihrer Prägetechnik interessant sind.

Es handelt sich um die Kopie des reduzierten Follis von Constantinus dem Großen aus der gleichen Zeit (Kat. 198., Abb. 2), eine Nachahmung des Typs mit der Rundschrift VICTORIAE LAETAE PRINC PERP und zwei Victorien auf dem Revers, die ein Schild über einem Altar halten. Unter den Kopien der Münzen im 4. Jahrhundert aus der gleichen Zeit ist dies der häufigste Typ.³ Die Originalmünzen vom Typ VICTORIAE LAETAE wurden zwischen 318 und 320 geprägt, während ihre Fälschungen erst danach, aber vermutlich kurz darauf angefertigt wurden.

Zu den prägetechnischen Raritäten gehört die incuse Prägung der Vorderseite von Aes 3 Constantius' II. (Kat. 388., Abb. 2).

Im 4. Jahrhundert kam es selten vor, daß eine Münze übergeprägt wurde.⁴ In unserem Fall wurde auf die Vorderseite einer Münze aus der Zeit der Constantinus-Dynastie mit dem Revers GLORIA EXERC-ITVS und 2 Signum eine Rückseite mit GLORIA ROMANORVM aus der Valentinian-Zeit geprägt (Kat. 437., Abb. 2). Das Münzzeichen aus der Valentinian-Zeit ist nicht zu sehen, so kann die Prägung nicht näher datiert werden.

Den Fund habe ich in Bezug auf die Verteilung nach Prägestätten zweigeteilt. Tafel I. zeigt die Verteilung nach Prägestätten zwischen 313 und 364, Tafel II. die zwischen 364 und dem Zeitpunkt des Abschließens. Dabei erhält man das übliche Bild: An erster Stelle stehen die Prägungen aus Siscia, dann folgen diejenigen aus Thessalonica und Aquileia. Das gilt für beide Perioden. Das späteste Münzzeichen aus der Prägestätte von Siscia ist F/ AR ASISCV von Gratian, das auf das Ende der Zeit von 367 bis 375 zu datieren ist (Kat. 425.).

Aus den anderen Prägestätten stehen keine bewertbaren Münzzeichen aus der Zeit nach 375 zur Verfügung. Der Schatzfund schließt also mit Prägungen aus der Zeit vor 375 ab.

Aus dem letzten Drittel des 4. Jahrhunderts sind sehr viele Münzfunde aus dem Gebiet der Provinz, ja sogar aus dem Barbaricum ans Tageslicht gekommen. Dabei werden zwei Gruppen bei diesen Funden unterschieden. Die erste Gruppe der Funde bilden die, die vor 375, die zweite diejenigen, die danach abschließen. Zu den Schätzen, die vor dem Tod Valentinians I. oder zur dessen Zeit in der Erde verborgen wurden, gehören ein früherer Fund von Pécs⁵ sowie die Funde von Lupoglav⁶, Szökedencs⁷, Kacsok⁸, Döbrente⁹, Jabing¹⁰, Wien-Krotten-

bach¹¹, Öregcsém¹², Szőny¹³ und außerhalb der Provinz, im Barbaricum, der Fund von Tedej¹⁴. Die andere Fundgruppe muß etwas später in die Erde gebracht worden sein, weil auch Prägungen aus der Zeit nach 375 (Vakentinian II., Theodosius I.), wenn auch in kleiner Anzahl, enthalten sind. Die Funde von Veszprém¹⁵, Árpás¹⁶ und der andere Fund von Szőny¹⁷ gehören dazu.

Der Gruppe der Münzfunde, die mit dem Ende der ersten Periode (364–375) abschließen, kann auch der Fund von Pécsvárad zugeordnet werden. Früher, bei der Publizierung des Fundes von Szőkedencs, faßte Mária Alföldi die Funde zusammen, die bis dahin (1949) gefunden worden waren. Sie bewertete sie auch und verknüpfte ihre Verbergung in der Erde mit einem historischen Ereignis: dem Einfall der Sarmaten und Quaden. Dazu gehören die Funde von Szőkedencs, Öregcsém, Jabing und Wien-Krottenbach. Im Verlauf der seitdem vergangenen fast 40 Jahre wurden die Schätze von Pécs, Pécsvárad, Kacsok, Döbrente, Szőny und Tedej gefunden (Abb. 3).

Nach der Münzzeicheneinteilung laut RIC, die auch eine chronologische Folge darstellt, werden die Funde mit folgenden Münzzeichen abgeschlossen:

Siscia

RIC XXVII	[*] K	Q	ASISC	Szőny
		R		
RIC XXV	F	^c A	ASISCVE	Pécsvárad
		R		
RIC XXXV	F	^r R	BSISC ₄	Jabing
		S		
RIC XXXVI	^c A	.	FSISCK	Lupoglav
	S	R		
RIC XXXVII	.	^r R	BSISC ₄	Pécs
	S	R		
RIC XXXVII	.	^c A	nSISCx	Szőkedencs
	S	R		
RIC XXXVII	.	^c R	ΔSISCE	Kacsok
	R	S		
RIC XXXVII	^c A	.	ASISCE	Döbrente
	R	S		
RIC XXXVII	^c A	.	FSISC ₄	Wien-Krottenbach

	S	C	
	.	c	
RIC XXXVIII		A	BSISC ₄
			Öregcsém

Abgesehen vom Fund vom Szőny ist die Münzzeichenreihe des Fundes von Tedej aus dem Barbaricum am ältesten: RIC XXXIII F^A/_R BSISC₄

Aus der Zusammenstellung kann geschlossen werden, daß die Funde, die im mittleren Teil der Provinz in die Erde kamen, mit den gleichen Reihenmünzzeichen abschließen. Die angewachsene Zahl der Schatzfunde zeugt von der Stärke des quadisch-sarmatischen Angriffes in den Jahren 374–375.¹⁸

ÜBER EIN INSIGNE DES GEPIDENKÖNIGS OMHARUS VON APAHIDA (SIEBENBÜRGEN)*

ATTILA KISS

1. Einleitung

Vor der archäologischen Forschung häuft sich selbst im Falle der authentisch, mit fachkundigen Methoden erschlossenen, an Funden reichen Gräber eine ganze Reihe der Lösung harrender Aufgaben. Diese Aufgabe wird im Zusammenhang mit den Funden von Gräbern, die der zeitgenössischen oder neuzeitlichen Störung, Ausplünderung zum Opfer gefallen sind bzw. nicht fachgemäß erschlossen wurden, noch komplizierter. Dies trifft auch dem Omharus-Grab von Apahida zu, wo günstigere Fundumstände, z. B. die Feststellung des genaueren Lage der Gegenstände die Bestimmung ihrer Funktion erleichtern hätte können.

*Schon nach Abschluß meiner Studie ist die Meinung von I. Bóna erschienen: (26. XI. 1986): „Auf dem zweiten Ring kann unter einem kleinen Kreuz der Name OMHARIVS gelesen werden, wo die Buchstaben RI ligiert sind. Auf dem dritten, der ein Siegelring war, ist ein Kreuz und ein Monogramm zu sehen. Aus der vermutlich griechischen Spiegelschrift können gleicherweise die Namen OMARIVS oder AVD-OMARIVS entziffert werden, es ist überhaupt nicht überraschend, daß es sich um den auf dem zweiten Ring lesbaren gleichen Namen handelt. Eine gepidische historische Persönlichkeit von solchem Namen wird von den auf uns gebliebenen Quellen nicht erwähnt. Die zweite Hälfte des Namens kann in korrekter Weise aus dem gotischen Wort harjaz (= ‚Heer‘) ausgelegt werden. Da das Monogramm auch die Auflösungsmöglichkeit Audomharius zuläßt, erhalten wir eine fehlerlose ostgermanische Namensform: Audomharjaz, lateinisch (Aud) Omharius, mit der Bedeutung der ‚Herr des Heeres‘, das ‚Heil des Heres‘. Diesen Namen dürfte nur einer der Gepidenkönige geführt haben (vgl. mit den Namen Ardariks, der ‚König der Ackerländer‘ oder Gunderith/Gunderiks, der ‚König der Krieger‘). Daß er König war, unterstützt auch der Name des fränkischen Königs Chlotarius = Lothar und des alamanischen Königs Hariobaudes, der erste im Sinne von ‚Ruhm des Heeres‘, der letzte als ‚Heerenbesieger‘“ (Bóna 1986 147). In meinen Text benutze ich unter Akzeptierung der Möglichkeit *Audomharjaz oder *(Aud)Omharius die traditionelle Namensform Omharus. (Nb. das gotische Wort ‚harjaz‘ d. h. Heer ist richtig: *barjis*, vgl. *Hutterer* 1973, 34, 252; *Hutterer* 1986, 229, 414).

2. Die Fundumstände und der Fundort des Grabes I von Apahida

Am 14. Juli 1889, Sonntags um 10 Uhr erschien in Kolozsvár/Klausenburg (heute Cluj-Napoca, Rumänien) bei dem Universitätsprofessor H. Finály, der damals gleichzeitig auch Direktor des „Erdélyi Nemzeti Múzeum“ (Nationalmuseum von Siebenbürgen) zu Kolozsvár war, Sándor Magyary, ein Pachtinhaber aus Apahida von zwei Zigeunertagelöhnern begleitet, von denen Finály den einen, namens András Lőrincz schon als früheren Fundlieferanten kannte.¹ S. Magyary und seine Begleiter legten auf den Tisch, die von Finály 1889 publizierten Gegenstände – mit Ausnahme des Schalenbeschlages² Nr. 8 nach Finály („dies ist eines der Stücke, die nachträglich gefunden wurden“³) und von de Fingerringen Nr. 9 nach Finály des Stückes mit der Inschrift OMHARUS⁴, „das zweite aus den nachträglich gefundenen Gegenständen“.^{5,6}

Finály hat die „nur wallachisch [d. h. rumänisch] verstehenden Tagelöhner bis ins kleinste ausfragend“ folgendes festgestellt: In Apahida stießen in der an der östlichen Seite des Friedhofes gelegenen Schottergrube am 12. Juli 1889, Freitag nachmittag vier Tagelöhner bei der Schottergewinnung auf ein Grab. „Einer von uns schlug mit seiner Spitzhacke in einen harten Gegenstand hinein, dessen eine Seite von ihm auch eingebrochen wurde; wir befreiten diesen Gegenstand, der dieser Krug war und deren Seite eingeschlagen ist, der ausgebrochene Teil zerbrach in Stücke, bloß ein größeres Fragment konnten wir erhalten. Sorgfältig nachgeforscht, legten wir nacheinander die hierhergebrachten Gegenstände heraus. Es fehlt nichts, was wir erhalten haben ist alles hier.“ Diese Betonung kommt – in Kenntnis des vom Ungarischen Nationalmuseum 1897 gekauften goldenen Pendiliums und goldenen Siegelringes – äußerst verdächtig vor. Der unbekannte Schreiber des vom 22. Juli 1889 aus Apahida datierten Briefes mit der Unterschrift „r.l.“ (= „rendes levelező“ = ständiger Korrespondent), der in der Zeitung Erdélyi Híradó am 24. Juli 1889, in der Mittwochnummer erschienen ist, berichtet darüber, daß die vier Tagelöhner sich zuerst dazu entschlossen haben, die Funde selbst anzubringen, erst nachher haben sie sich entschieden, sie zum Pächter Sándor Magyar (sic) zu bringen, der „den Arbeitern mitgeteilt hat, sie mögen die Schätze bei ihm lassen – und werden daraus ihren Teil bekommen. Später brachte der rechtschaffene Pächter den Fund nach Kolozsvár.“⁷ Wurden vielleicht das Pendilium und der Siegelring aus dem Jahre 1897 von den übrigen Funden zu dieser Zeit getrennt?

Auf die Frage von H. Finály: „waren diese Gegenstände nicht in einem Gefäß, antworteten sie [nämlich die Tagelöhner], daß sie fürwahr auf Spuren von

¹ Finály 1889, 305.

² Fettich 1953, Taf. 26:6.; Kiss 1982, 170–171. Abb. 4:1.

³ Finály 1889, 316.

⁴ Fettich 1953, Taf. 22:2.

⁵ Finály 1889, 316.

⁶ „Anlaßlich dieser Wühlereien haben sie noch einen Schmuck mit Gehänge und einen Goldring gefunden – wie darüber Finály berichtet. Es scheint, daß diese mit den in das Ungarische Nationalmuseum gelangten Stücken identisch sind, Taf. XXI, 3-3a, Taf. XXII, 5-5a“: Fettich 1953, 43. Diese Feststellung von Fettich ist aber nicht stichhaltig, da seiner Aufmerksamkeit die vorangehend angeführten Bemerkungen von Finály entgangen sind.

⁷ r. 1.

an Eisen genägelten Eisenstücken stießen“ und als Finály sie fragte: „waren das nicht Spuren eines Sarges, antworteten sie einstimmig, daß diese solche gewesen sein konnten, denn auch Knochen waren unter ihnen. Na und der Schädel? ... auch einen solchen gab es, jedoch brachten wir ihn nicht mit, sondern begruben wir ihn wieder. Wissen Sie wohin? Ja, wir wissen es.“⁸

Finály nahm auf den Vorschlag des Pachtbesitzers S. Magyary die vom Goldschmied und Juwelier Elek Szathmáry (Kolozsvár) geschätzten Gegenstände sofort in Obhut „unter der Bedingung, daß Verkäufer und Finder die Sargreste, Knochen und auch den Schädel verpflichtet sind einzubringen, auf dem Fundort so lange nicht weitergraben bis ... zur Aufnahme der näheren Umstände des Fundes“ Finály nicht eine Lokalbesichtigung unternimmt.⁹

„Inzwischen verbreitete sich die Nachricht vom Funde, natürlich, zumindest zehnfach vergrößert. Der Dorfrichter, die [griechisch-katholischen und orthodoxen] Pfarrer, der Pächter der Schottergrube und sein Werkführer verfielen alle in das Fieber der Schatzgier und des Neides. Die Finder des Schatzes [nämlich die vier Tagelöhner] sah man alle als Diebe an, die sie vom Glück des Auffindens des Schatzes beraubten und deshalb wurden zuerst die vier Tagelöhner nicht mehr zugelassen, um den Schädel zu suchen, sondern gingen davon aus, daß wo soviel Schatz war, dort müssen auch noch mehrere sein, sie fielen mit fiebrigem Eifer über die Fundstelle und brachten an ihr und in ihrer Umgebung eine so wilde Wühlerei zustande, daß als ich mich an Ort und Stelle begab,¹⁰ es schier unmöglich war die Fundstelle selbst nach ihrer Lage, Richtung und Tiefe genau zu bestimmen. Inmitten dieses Gewühls¹¹ fand man noch ein Schmuckbruchstück und einen Fingerring, den die ersten Finder nicht erhalten hätten,¹² jedoch wurde es zugleich auch ermittelt, daß das Grab bzw. die Stelle des Sarges nicht unter dem Bodenniveau tiefer gewesen sein konnte, als höchstens zwei Meter, da ein- zwei Zentimeter weitergegraben, schon überall das Wasse hochgestiegen ist, obwohl der Fund noch im ganz trockenen Boden gelegen war.“ Finály sammelte noch an Ort und Stelle „einige Fragmente vom Sarg und ein Paar Knochen- überreste“ ein.¹³

Der heutigen archäologischen Beurteilung nach hätte H. Finály mit Befragung der vier Zigeunertagelöhner mit mehr oder weniger Sicherheit die annäher-

⁸ *Finály* 1889, 305.

⁹ *Finály* 1889, 306

¹⁰ Den Zeitpunkt teilte der damals 64 Jahre alte Finály nicht mit. Dem Publizisten der Zeitung „Kolozsvár“ (XYZ) wurde der zweite Teil des Fundes („ein ebenso schwerer Fingerring, wie der neuliche, Goldbruchstück und bronzene Kleinigkeiten“) „vorgestern“ – der Erscheinung der Zeitung am 18. Juli 1889, am Donnerstag, nach; laut der Mitteilung des Artikels wahrscheinlich am 17. Juli 1889 (oder vorher) – gefunden. Aus der Logik des Textes folgend begab sich H. Finály danach, also nach dem Auffinden des zweiten Teiles des Fundes an Ort und Stelle. Dasselbe bestätigt auch der Berichtstatter der Zeitung „Kolozsvár“ (XYQ).

¹¹ Nach der Mitteilung des Briefes aus Apahida mit der Unterschrift *r. 1.* (= ständiger Korrespondent) „nach drei Tagen“, also wahrscheinlich am 15. Juli, am Montag. Laut dem Publizisten der Zeitung „Kolozsvár“ (XYZ) hingegen am 17. oder 18. Juli. Wahrscheinlich handelt es sich um eine mehrere Tage lang anhaltende „Schatzausgrabung“ (vg. *Makey* 1985, 13–14.), als der Tage später nach der Entdeckung des Grabes an Ort und Stelle persönlich erscheinende H. Finály tatsächlich nichts mehr beobachten konnte!

¹² Diese sind *Finály* 1889, Funde Nr. 8 und Nr. 9

¹³ *Finály* 1889, 305–306

de Lage der Funde innerhalb des Grabes feststellen müssen, zumindest in solchem Maße, was sich im Grabe in der Gegend des Schädels bzw. der Füße befunden hat. Daß er hierzu nicht nur prinzipiell die Möglichkeit gehabt hätte, darauf verweist ein Zeitungsartikel aus Kolozsvár von einem unbekannten Verfasser: „der eine Kelch [Krug] war neben dem Schädel, der andere bei dem Fuß niedergelegt.“¹⁴ Natürlich läßt sich heute nicht mehr feststellen, wie weit sich diese Angabe auf die Beobachtung der Finder beruht bzw. was ihr der unbekannte Verfasser des Artikels zugefügt hat. Ebenso kann heute auch das nicht mehr festgestellt werden, wie weit das Wegbleiben der genauen Bestimmung der Lage der Funde innerhalb des Grabes der Bewandertheit von Finály in der klassischen Archäologie angerechnet werden kann oder der Tatsache, wie er sich unmittelbar oder durch einen Dolmetscher mit den nur rumänisch verstehenden – möglichen – Informatoren verständigen konnte. Jedenfalls brachte die weggebliebene Feststellung der Stelle der Funde im Verhältnis zum Skelett, vor allem in der Bestimmung der Funktion der Pendilien einen erheblichen Nachteil mit sich.

Im Februar 1897, also siebeneinhalb Jahre nach der Auffindung des Omharus-Grabes bot Dávid Springer, Juwelier aus Gyulafehérvár (zur Zeit Alba Julia, Rumänien) in einem Briet dem Ungarischen Nationalmuseum verschiedene Gegenstände zum Ankauf an. Von diesen stellte im Nationalmuseum J. Hampel von zwei Stücken fest, daß die Goldgegenstände einen Teil des Grabfundes von Apahida bilden und so kaufte das Ungarische Nationalmuseum das ganze Angebot.¹⁵ Den Akten des Nationalmuseums nach (Nr.122/1897) erhielt J. Hampel keine Antwort auf seine Zeilen, in welchen er sich über die Herkunft der Funde erkundigte. Das Bild ist klar: im Juli 1889 hat der Täter – dessen Person wir auf Grund der zwischen der Grabausplünderung und dem Verkauf verstrichenen siebeneinhalb Jahre in deren Kreise suchen müssen, die 1889 aus der vom „Erdélyi Nemzeti Múzeum“ (Nationalmuseum von Siebenbürgen) zu Kolozsvár ausgezahlten beträchtlichen Summe ihren Anteil bekommen haben – den bei der Ausplünderung des Omharus-Grabes von Apahida gestohlenen Monogramming und die Goldpendilie – vielleicht in Geldnot geraten – und sich von den rechtlichen Folgen fürchtend, nicht in Kolozsvár, wo man sofort nach der Bergung des Fundes im Museum für die Öffentlichkeit eine Ausstellung veranstaltet hat¹⁶ und auf diese Weise hätte man sie erkennen können, sondern im weiter gelegenen Gyulafehérvár verkauft. Der Juwelier, der die ungeklärten Besitzverhältnisse wahrscheinlich vermutete, brachte die erworbenen Stücke – seine Karten nicht aufdeckend – ebenfalls nicht in Kolozsvár in das Museum, sondern in der weit gelegenen Hauptstadt in Kauf.

Auf Grund des Gesagten, wurden die Funde von Apahida Grab I, d. h. des Omharus-Grabes in den folgenden Stufen bekannt (Tab.1).

¹⁴ XY

¹⁵ Zu den vermutlich nicht zum Omharus-Grab gehörenden Gegenständen (*Csallány* 1961, 222–223, Taf. 207:6)

¹⁶ r. 1.

Tabelle 1

Vier Tagelöhner 12. VII. 1889	Dorfrichter, Pfarrer, Pächter usw. 12–13? VII. 1889	Finály Juli 1889	D. Springer 1897
5 goldene Pendilien	1 goldener Fingerring (OMHARUS)	eiserne Sargbe- schläge	1 goldene Pendilie
1 goldene Fibel	1 goldener Schalen- beschlag	Menschenknochen	1 goldener Siegelring
1 goldener Fingerring			
1 goldene Gürtel- schnalle			
1 goldene Schuh- schnalle			
2 Silberkannen			
1 goldbeschlagene Glasschale			
Schädel*			
eiserne			
Sargbeschläge**			

* blieb an Ort und Stelle begraben, sein weiteres Schicksal ist unbekannt, ging aller Wahr-
scheinlichkeit nach durch die Menge der Goldsucher zugrunde

** blieben an Ort und Stelle, eventuell fand Finály einige von diesen

Ein Teil der im Grab I von Apahida bei der Bergung noch vorhandenen und gewiß damals abhanden gekommenen Gegenstände läßt sich logischerweise beweisen: so z. B. aus den goldenen Randbeschlägen der Holzschale¹⁷ zwei Stücke¹⁸ und eventuell den goldenen Omphalosbeschlag der Holzschale,¹⁹ ferner das Paarstück der goldenen Schuhschnalle.²⁰

* * *

Die Fundstelle des Omharus-Grabes und des Grabes II von Apahida wurden zusammen 1972 von K. Horedt und D. Protase an ihrer Karte festgelegt.²¹

3. Die Forschungsgeschichte des Fundes von Apahida I., d. h. des Omharus-Grabes

Den 1889 erkannten Teil des Grabfundes von Apahida I (Omharus-Grab) publizierte und wertete H. Finály blitzschnell aus: er schloß seine Publikation über das am 12. Juli 1889 gefundene Grab – mit wissenschaftlich auch heute noch stichhaltiger Datierung und einem vergleichenden Material – am 17. September 1889 ab, so daß sie am 15. Oktober schon der wissenschaftlichen Forschung zur

¹⁷ Fettich 1953, Taf. 23:6.

¹⁸ Kiss 1982, 171, Abb. 4:1

¹⁹ Kiss 1982, 171, Abb. 4:1.

²⁰ Fettich 1953, Taf. 23:7.

²¹ Horedt – Protase 1972, Abb. 2.

Verfügung stand.²² Auch J. Hampel förderte durch die Veröffentlichung der Funde in seiner ungarischen zusammenfassenden Arbeit die Bekanntgabe dieses wichtigen Grabfundes mit der wissenschaftlichen Welt.²³ Die am 26. Februar 1897 durch das Ungarische Nationalmuseum angekauften, zum Omharus-Grab gehörenden Funde wurden von J. Hampel noch im selben Jahr, am 15. Juni veröffentlicht.²⁴ Das gesamte Fundmaterial wurde von der internationalen archäologischen Forschung durch die große zusammenfassende Arbeit von J. Hampel bekannt.²⁵ Die kritische Ausgabe der Funde erschien 1953 aus der Feder von N. Fettich.²⁶

Die Bearbeitung der Funde des Omharus-Grabes von Apahida, die Bestimmung des Namens und des gesellschaftlichen Ranges das bestatteten Omharus nahm von der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre einen neuen Aufschwung. In seiner 1958 erschienenen Arbeit stellte K. Horedt – nach dem Vergleich der Funde des Childerich-Grabes in Tournai und des Omharus-Grabes von Apahida – fest, „daß in Apahida gleichfalls ein König bestattet wurde,“²⁷ der nach Ardarich Gepidenkönig war.

Die Etymologie des Namens von Omharus gab 1965/66 W. Betz an.²⁸ Die neueren Ergebnisse summierte 1973 H. Kuhn.²⁹

Als Insignien des christlichen³⁰ Königs Omharus bestimmte J. Werner die goldene Zwiebelknopffibel,³¹ die Chlamys/Tunika,³² den goldenen Siegelring mit griechischem Buchstaben³³ und den goldenen Handgelenkring.³⁴ Das 230,20 g schwere Goldarmband trug der König Omharus am rechten Handgelenk als germanisches³⁵ Insigne; die goldene Zwiebelknopffibel und die mit ihr bekommene Chlamys/ Tunika,³⁶ sowie den goldenen Siegelring als byzantinische Machtinsignien.³⁷

Außer der Bestimmung der Königsinsignien kam es auch zur Bearbeitung der Mehrheit der Grabfunde: so zur Bestimmung des Kreises der goldenen Zwie-

²² *Finály* 1889, Die unter dem Titel „Der Fund von Apahida“ erschienene und an H. Finály (*Banner – Jakabffy* 1954, 426; *Bóna* 1986, 571.) zugeschriebene Abhandlung (XYZ) ist eigentlich ein „auf Grund eines Artikels von Prof. Heinrich Finály“ (XYH 761) verfaßter Auszug. Der nicht genannte Verfasser des Auszuges (wahrscheinlich der Redakteur der Ungarischen Revue, der Historiker P. Hunfalvy) hat in Gegensatz zu der ethnischen Bestimmung von Finály auf Grund historischer und geographischer Argumente (*Jordanes bis heute* gültig festgelegt: „Der Apahidaer Grabschatz ist daher ein Gepidenschatz.“ (XYH 771)

²³ *Hampel* 1894, 39–41. Taf. 32–36.

²⁴ *Hampel* 1897, 278.

²⁵ *Hampel* 1905, II. 39–43, 53–54, 698. III. 32–36, 45.

²⁶ *Fettich* 1953, 43–45 = 145–147, Taf. 21:1–3; 22–25; 26:25–25a; 28:6–8.

²⁷ *Horedt* 1958, 82.

²⁸ *Betz* 1965–66 123. Anm. 24.

²⁹ *Kuhn* 1973, 366.

³⁰ *Finály* 1889 319.; *Werner* 1964–66, 121.

³¹ *Werner* 1965–66, 122.

³² *Werner* 1971, 49.

³³ *Werner* 1965–66, 122.

³⁴ *Werner* 1960, 171–179.; *Werner* 1965–66, 122.; *Werner* 1971, 44.; *Werner* 1980, 1–9.

³⁵ *Werner* 1960, 171–179.; *Werner* 1965–66, 122.; *Werner* 1971, 44.; *Werner* 1980, 1–9.

³⁶ *Werner* 1971, 44–45.; *Zöllner* 1971, 49–50.

³⁷ *Werner* 1975–66, 122.

belknopffibel,³⁸ zum Vergleich der goldenen Gürtelschnalle³⁹ sowie zur Rekonstruktion einer Glas- bzw. Holzschale.⁴⁰

Die im Grabe gefundenen zwei Silberkrüge konnten in den Rahmen der spätantiken Silberkunst – meines Wissens – noch nicht untergebracht werden.

Zu den im Grab zum Vorschein gekommenen sechs Goldpendilien hat die archäologische/historische Forschung bisher noch keine Stellung genommen. Vorliegende Abhandlung wünscht nicht die goldschmiedetechnische bzw. stilkritische Bearbeitung der Pendilien durchzuführen, sondern ihre Rolle im Leben bzw. im Grabe zu klären oder zumindest versuchen, eine ihrer Funktion von den möglichen Erklärungen zu geben.

4. Die Interpretierung der Pendilien

Das im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrte Goldpendilium von Apahida⁴¹ (Abb. 1–2) wiegt 78,70 g. Das Gewicht der im Besitz des Muzeul de Istorie al RSR zu Bukarest vorhandenen 5 Pendilien aus Apahida⁴² (Abb. 3–6) beträgt 65,03 g, 61,10 g, 64,72 g, 59,15 g und 57,48 g.⁴³ Das Gesamtgewicht der sechs Pendilien ist demnach 386,18 g, was das Gewicht von ca. 85 Solidi ausmachen kann. Unter Berücksichtigung der fehlenden Ketten und „Glocken“ eines Teiles der Pendilien dürfte das Gesamtgewicht der sechs Pendilien ca. 400,0 g gewesen sein. Den Wert von mindestens 85 oder wahrscheinlich von noch mehreren (88?) Solidi können wir vielleicht dann am besten schätzen, wenn wir ihn mit dem 230,20 g schweren Handgelenkring der germanischen königlichen Insignien von Apahida, d. h. mit dem Gewicht von 51 Solidi vergleichen.⁴⁴

Bei dem Interpretationsversuch der sechs Pendilien können wir mit Sicherheit als Ausgangspunkt annehmen, daß sie keinesfalls in engerem Sinne genommene Gebrauchsgegenstände waren. Gruppieren wir die Gegenstände des Omharus-Grabes von Apahida ihrer Funktion nach und ziehen wir als Vergleich die Funde des gleichaltrigen und bestimmt königlichen Childerich-Grabes und die Funde des Grabes II von Apahida heran (Tab. 2), so können wir bezüglich des Omharus-Grabes bzw. der Zusammensetzung seiner Funde als charakteristisch betrachten, daß bei diesen außer den Gegenständen mit *insignia*-Charakter⁴⁵ nur unmittelbar zur Tracht gehörende Funde (Schnallen, Fingerringe, Schuh-schnalle) sowie ein Trinkservice (2 Silberkrüge und Glas-(Holzbecher) vorkommen. Im Omharus-Grab wurden weder Waffen⁴⁶, noch Pferdebeschirrungen oder eine Bursa voller Münzen begrabene. Diese Beobachtung weist darauf hin, daß wir die 6 Pendilien – ohne praktische Funktion – in den Kreis der königlichen Insignien (Tab. 2) unterbringen und die Lösung zu ihrer Interpretation im Kreise der königlichen Insignien suchen.

³⁸ Heurgon 1958, 21–30.; Keller 1971, 52.; Bierbrauer 1975, 122–124.

³⁹ Werner 1966, 287–288.; Horedt–Protase 1972, 191–192.

⁴⁰ Kiss 1982, 171, Abb. 5–8 bzw. 170–171, Abb. 4:1

⁴¹ Inv.-Nr. 27/1897. 1.

⁴² Fettich 1953, Taf. 23:1–5 = Inv. Nr.: 54254 – 54251 – 54252 – 54253 – 54579(1)

⁴³ Für die Mitteilung der Daten spreche ich auf diesem Wege R. Harhoiu meinen Dank aus. vgl. Kiss 1986.

⁴⁴ Werner 1980, 6.

⁴⁵ Ihre Zusammenstellung: Werner 1971, 44–45.

Gegenstandstyp	CHILDERICH (<i>Böhner 1980</i>)
INSIGNIA	— goldene Zwiebelknopffibel (Abb. 135,3) goldener Siegelring (Abb. 135,5) goldener Handgelenkring (Abb. 135,7)
TRACHT	goldene Gürtelschnalle (Abb. 135,4) goldener Fingerring (Abb. 135,6) 2 goldene Schuhschnallen (Abb. 135,8–9) goldener Taschenbügel (Abb. 135,10)
BEWAFFNUNG UND PFERDEGESCHIRR	Spatha (Abb. 132) Sax (Abb. 133) Franziska (Abb. 135,1) Lanzenspitze (Abb. 135,2) goldene Spathagurtschnalle (Abb. 132,8–9) goldenes Pferdegeschirr (Abb. 137,1–35)
GEFÄß	Achatgefäß (p. 458) — —
MÜNZE	Gold- und Silbermünzen (Abb. 136)
SARG	Holz- und Eisenreste (p. 442)

Tabelle 2

OMHARUS (Fettich 1953)	APAHIDA II (Horedt – Protase 1972)
6 goldene Pendilien (Taf. XXI, 3–3a, XXII, 1–5)	—
goldene Zwiebelknopffibel (Taf. XII, 1)	—
goldener Siegelring (Taf. XXII, 5)	—
goldener Handgelenkring (Taf. XXI, 4)	—
goldene Gürtelschnalle (Taf. XXIII, 8)	Goldene Gürtelschnalle (Taf. 39, 3)
2 goldene Fingerringe (Taf. XXII, 2–3)	—
goldene Schuhschnalle (Taf. XXIII, 7)	2 goldene Schuhschnallen (Taf. 39, 1–2)
—	goldener Taschenbügel (Taf. 32–33)
—	Spatha (Taf. 34, 1–2, Taf. 42, 1)
—	—
—	—
—	—
—	goldene Spathagurtschnalle (Taf. 40, 8)
—	goldenes Pferdegeschirr (Taf. 35; 43–44; 45, 4–7; 49–56)
2 Silberkannen (Taf. XXV, 1–2)	—
goldbeschlagene Glasschale (Taf. XXIV)	goldbeschlagene Glasschale (Taf. 41)
goldbeschlagene Holzschale (Taf. XXIII, 6)	goldbeschlagene Holzschale (Taf. 37, 6–8, 9(?))
—	—
Holz- und Eisenreste(?)	Sargabdrücke (Abb. 5)

Die im Grabe des in Apahida bestatteten Gepidenkönigs Omharus vorhandenen Insignien können – wie wir gesehen haben – entweder in den Kreis der germanischen oder der byzantinischen Insignien eingereiht werden. Dies würde auch der Lage des in der zweiten Hälfte des 5. Jhs in Siebenbürgen belebten Königs gut entsprechen, da ja Omharus sich am Treffpunkt der von England bis Siebenbürgen bzw. von Skandinavien bis Nordafrika reichenden germanischen und spätromisch/antiken Welt aufgehalten hat.

Insofern wir auch trotz den zahlreichen, seitdem erschienenen Teilstudien die Bände: „Herrschaftszeichen und Staatssymbolik“ von P. E. Schramm,⁴⁷ als eines der wichtigsten Handbücher der Insignienliteratur in die Hand nehmen, so sehen wir, daß die Pendilien des Omharus-Grabes von Apahida keinesfalls in den Kreis der sog. germanischen Insignien (Lanze, Halsring, Ahnenstab, Standarten usw.) zu reihen sind. So muß die Erklärung zur Lösung der Pendilien eher unter den Insignien der antiken Welt gesucht werden.

Im Kreise des spätantiken Fundgutes hängen die Pendilien im allgemeinen von Fibeln, Diademen, seltener von Frauenpektoralien oder Metallkreuzen herunter. Im Falle des Omharus-Grabes von Apahida ist die Verbindung der Pendilien mit den Fibeln zum Teil infolge der im Grab zum Vorschein gekommenen goldenen Zwiebelknopffibel, jedoch ohne Pendilien, zum Teil der großen Anzahl der Pendilien nicht wahrscheinlich. Die Möglichkeit des Pektoralis fällt infolge des Geschlechtes der bestatteten Person aus. Es bleibt also die Möglichkeit des Diadems und des Kreuzes. Gegen das Metallkreuz sprechen zwei Argumente: einerseits hätte man den Fund wegen seinen Maßen schwerer verschweigen können als die kleineren Goldgegenstände, andererseits sind die Hängeösen der Pendilien unversehrt, diese wären hingegen bei der Entfernung von einem Metallkreuz nicht erhalten geblieben. So bleibt uns als Möglichkeit das Diadem. Im Zusammenhang damit schrieb schon H. Finály im Jahre 1889 folgendes: „daß diese Anhänger zugleich als Rassel von irgendetwas herunterhängen und dazu dienten, daß sie bei jeder Bewegung leise, jedoch hörbar klingeln, ist auf den ersten Blick klar. Jedoch was war das Ding auf dem sie hängen, dies ist die harte Frage. Ich glaube, ich befinde mich nicht weit von der Wahrheit, wenn, ich dies für irgendeinen fürstlichen Kopfschmuck oder eine kronenförmige Kappe halte. Gerade der Kopf bewegt sich selbst beim Reden am meisten und dürfte meistens jenen stillen Klang erzeugt haben, der bei dem Schütteln der Anhänger und Rassel zu hören ist. ... daß solche Anhänger tatsächlich an Kronen waren kann nicht bezweifelt werden; sie sind auf den Kronen der byzantinischen Kaiser und Kaiserinnen gewöhnlich vorhanden ... meines Wissens wurden solche noch nirgends gefunden.“⁴⁸ Die in ungarischer Sprache geschriebene Meinung von

⁴⁶ Den Grund hierfür erklärte *Horedt* 1958 82 mit dem völligen Fehlen der Waffen aus den ostgermanischen Gräbern. Jedoch trifft diese Feststellung nur für die Ostgoten zu (vgl. *Werner* 1956, 128.; *Bierbrauer* 1975 68–69.) Die Waffenlosigkeit des Grabes von Omharus (der infolge der chronologischen und geographischen Gründe bestimmt gepidischer König war) (vgl. *Kiss* 1982, 174, Anm. 38) ist auf ostgermanischer Grundlage nicht begründet, da ja aus den gepidischen Gräbern uns zahlreiche Waffen bekannt sind (vgl. *Csallány* 1961, 384–385, 388, 389, 390, 393–394 oder die Waffenbeigaben des Grabes II von Apahida: *Horedt–Protase* 1972, 181, 184).

⁴⁷ *Schramm* 1954–56

⁴⁸ *Finály* 1889, 314.

H. Finály wurde von der internationalen Forschung nicht bekannt und blieb (vielleicht deshalb) ohne Reflexionen. In der archäologischen Literatur kann die „neutrale“ Benennung der sechs Pendilien beobachtet werden: *fünf Goldanhänger*,⁴⁹ *pendeloques à clochettes ornée de Granats*,⁵⁰ *Gebänge aus Gold mit Granateinlagen*,⁵¹ *Anhänger mit Tierkopf – pendefits en forme de têtes d'animaux*,⁵² *6 große Goldanhänger in Tierkopfform mit Ketten und glockenartigen Endgliedern*,⁵³ *die goldenen Abhänger*.⁵⁴ In der neueren Literatur erscheint wahrscheinlich in Kenntnis des Textes von Finály die Möglichkeit der Benennungen „*sechs Anhänger eines Kopfschmuckes*“⁵⁵ und „*verschwundene Krone*“.⁵⁶

Im spätrömischen bzw. byzantinischen Reich lebte die Sitte der – mit dem heutigen Wortgebrauch – „Kaiserkrönung“ mit Diadem (Stemma) vom 4. Jh. bis in das Mittelalter.⁵⁷ Über die bei der „Kaiserkrönung“ gebrauchten bzw. von den Kaisern getragenen oströmisch/byzantinischen Kronen schrieb P. Váczy folgendes:

„In Wirklichkeit waren die byzantinischen Kaiserkronen keine Reifenkronen. Weder ihr Gerüst, noch ihr Aufbau wurde aus Gold oder irgendeinem anderen festen Metall angefertigt. Bis zum 11. Jahrhundert schillerten sie in den verschiedensten Farben. Der regierende Kaiser besaß jeweils mehrere Kronen, deren Farbe sich ihrer jeweiligen Bestimmung entsprechend voneinander unterscheiden. Das Zeremonienbuch Konstantins VII. Porphyrogennetos schreibt beispielweise vor, zu welcher Gelegenheit eine Krone (*s t e m m a*) von dieser oder jener Farbe zu tragen sei. Man konnte unter weißen, roten, grünen und blauen wählen. An manchen Tagen sahen die Hofregeln sogar mehrfachen Kronenwechsel vor. Auch die Mosaikbilder bestätigen, daß gerade die frühesten byzantinischen Kronen nicht goldfarben waren. Auf dem Apסיםosaik von San Vitale in Ravenna erscheint Justinianus mit dem Diadem ..., von dessen schwarzem Grund sich das Schimmern der Perlen und das Funkeln der Edelsteine vorteilhaft abhebt. Von schwarzer Grundfarbe sind auch die auf den Mosaiken der Hagia Sophia von Konstantinopel abgebildeten Kronen vom Ende des 9. und von der Wende des 10. zum 11. Jahrhundert. Erst im Laufe des 11. Jahrhunderts kamen die farbigen Kronen außer Mode, von da an ist der Grundstoff der kappen- und kuppelförmigen Kronen bereits goldfarben. Die byzantinischen Kronen konnten nur unter der Voraussetzung verschiedenfarbig sein, daß ihr Grundstoff aus Textilien bestand, worin sich Byzanz wieder einmal als Erbe Roms erwies.“⁵⁸

Über den Prozeß, wie die römischen, sodann oströmisch/byzantinischen Diademe zu den Germanen gelang sind, schreibt C. Brühl folgendes: „Ein „Diadem“ in verschiedener Gestalt, zumeist jedoch als „juwelengeschmücktes Banddiadem“ gehörte seit Tagen Konstantins d. G. zum kaiserlichen Ornat. ...

⁴⁹ Hampel 1894, 40.

⁵⁰ Odobesco 1889 – 1900, II. 83, Abb. 98.

⁵¹ Hampel 1905, II. 53.

⁵² Fettich 1953, 44, 116.

⁵³ Werner 1973, 365.

⁵⁴ Horedt 1979, 139.

⁵⁵ Horedt 1972, 105.

⁵⁶ Kiss 1982, 171.

⁵⁷ Treitinger 1956, 7 – 16.

⁵⁸ Váczy 1972, 187.

Schilderhebung des Caesar Julian im Februar 360 läßt jedoch erkennen, daß ein *diadema* zur Einkleidung des Kaisers gehörte. Im 5. Jahrhundert wird dann eine förmliche Krönung durch den Patriarch von Konstantinopel üblich... Allein schon die Tatsache, daß eine *corona* fester Bestandteil des Kaiserornats war, erlaubt die Vermutung, daß die um *imitatio imperii* bemühten Herrscher der Germanenreiche des 6. bis 7. Jahrhunderts gleichfalls auf Besitz von Kronen – im Plural! – bedacht waren, da Purpurverbrämung (*trabea*) und *corona* offenkundig auch zur konsularischen Amtstracht gehörten.⁵⁹ In der Tat, dürfte auch dieser letztere Gesichtspunkt gefördert haben, daß diese Sitte und der Gegenstand zu den germanischen Königen gelangen konnten, da ja die in den Provinzen herrschenden germanischen Könige – zumindest formal – als hochgestellte römische Amtsträger die Herrschaft führten. In dieser doppelten Funktion (germanischer König und gleichzeitig römischer Amtsträger) erhielt Theoderich d. Gr. als *patricius Italiae* das Diadem.⁶⁰

Die historische Forschung berichtet aus 507/508 über die früheste fränkische „Krönung“, als in Tours Chlodwig/Chlodovech mit dem von Anastasius I. erhaltenen Diadem gekrönt wurde: „*Igitur [Chlodovech patricius] ab Anastasio imperatore codecillos de consolato accepit, et in basilica beati Martini tunica blattea indutus et clamide, imponens vertice diademam. Tunc ascenso equite, aurum argentumque in itinere illo, quod inter portam atrii et ecclesiam civitatis est, praesentibus populis manu propria spargens, voluntate benignissima erogavit, et ab ea die tanquam consul aut augustus est vocitatus*“ – „Damals erhielt er vom Kaiser Anastasius ein Patent als Konsul und legte in der Kirche des heiligen Martinus den Purpurrock und Mantel an und schmückte sein Haupt mit einem Diadem. Dann bestieg er ein Pferd und streute unter das anwesende Volk mit eigener Hand Gold und Silber auf dem ganzen Weg von der Pforte der Vorhalle bis zur der Bischofskirche der Stadt mit der größten Freigiebigkeit aus; und von diesem Tage an wurde er Konsul oder Augustus genannt.“⁶¹

Die Verbreitung der Diademe/Kronen im 5–7. Jh. im Kreise der wandalischen, fränkischen, westgotischen und langobardischen Könige beweisen a) historische Daten,⁶² b) ihr Erscheinen an wandalischen, westgotischen und langobardischen Münzen,⁶³ c) die allgemein gültige Charakterisierung des Bischofs Isidorus von Sevilla (ca. 560–636): „*imperatores Romani et reges quidam gentium aureas coronas utuntur*“⁶⁴ und d) die auf uns gebliebenen Kronen.⁶⁵ So ist es nicht wahrscheinlich, daß aus der germanischen Mode der *imitatio imperii* gerade die an der Grenze des Byzantinischen Reiches gelebten Gepidenkönige ausgeblieben

⁵⁹ Brühl 1982, 19.

⁶⁰ Krüger 1971, 373.; Wolfram 1979, 381.; Gussone – Steuer 1983, 367.

⁶¹ Gregor von Tours II, 38.

⁶² Jäschke 1970, 585–586.; Schneider 1972, 207–212.; Gussone – Steuer 1983, 367–368.

⁶³ Gussone – Steuer 1983, 367; ihr Zweifel teile ich nicht, nämlich das ikonographische Auftreten der *diadema|corona* und ihre wirkliche Tracht drücken gleicherweise den Prozeß der *imitatio imperii* aus. Es ist evident, daß viel größer ist die Wahrscheinlichkeit des Verbleibens einer Königsdarstellung mit Diadem auf einer Silbermünze, als das Verbleiben einer schriftlichen Quelle über die Königskrönung oder einer erhalten gebliebener *diadema|corona*!

⁶⁴ Etymologiae XIX. cap. 30 – angeführt bei Brühl 1982, 19.

⁶⁵ Brühl 1982, 19.

wären – es ist aber schon eine andere Frage, daß im Vergleich zu den fränkischen Gebieten im sehr dürftig geschriebenen Quellenmaterial über das gepidische Königtum in dieser Hinsicht keine Daten erhalten geblieben sind!

So kann und darf man im Falle des auf die Wende zwischen dem dritten und vierten Viertel des 5. Jhs datierten Omharus-Königgrabes auf Grund der a) im Grabe vorhandenen sonstigen königlichen Insignien (Handgelenkring, Goldfibel, [mit Tunika/Chlamys] und Siegelring), b) der schweren goldenen Pendilien, c) der Angaben aus der Wende des 5–6. Jhs (bezüglich des Diadems von Theoderich (491) und von Chlodwig (507/508)) auf ein königliches Diadem schließen. Auf Grund der aus Textilien gefertigten frühbyzantinischen Diademe⁶⁶ dürfte auch das Diadem von Omharus aus Textile erzeugt worden sein. Auf diese Möglichkeit weisen selbst auch die Pendilien hin, es sind nämlich ihre sämtlichen je zwei Hängeösen in unbeschädigtem Zustand. Wären diesen aus irgendeiner ‚Metallkrone‘ heruntergehangen, so ist es kaum vorzustellen, daß sie bei ihrem Auffinden, bei der Ausplünderung des Grabes oder nachher bei der Entfernung der Pendilien mit Gewalt alle intakt geblieben wären.

Akzeptieren wir die Möglichkeit, daß im Omharus-Grabe die schwerwiegenden Pendilien (Gesamtgewicht ca. 386,18 g) von einem Diadem herungergehangen sind bzw. Zierteile eines Diadems waren, so bleiben noch immer mehrere Fragen unbeantwortet: 1. wann und warum Omharus die Goldfibel (mit Tunika/Chlamys), den Siegelring mit griechischen Monogramm und eventuell das Diadem erhalten haben dürfte? 2. warum die Pendilien in barbarischem (germanischem?) und nicht in spätantikem Stil gefertigt wurden? 3. in welcher Anordnung Omharus auf seinem Diadem die Pendilien getragen hat?

1. Die Gepiden nahmen – unter Führung von Ardarich – an der Liquidierung des Hunnenreiches (454) sehr aktiv teil.⁶⁷ Sie ließen sich als Sieger in Siebenbürgen nieder und von diesem Zeitpunkt bis zur Verfassung der *Getica* von Jordanes (Mitte des 6. Jhs⁶⁸) erhielten die Gepidenkönige vom byzantinischen Hof als Verbündete regelmäßig eine finanzielle Unterstützung, mit heutigem Wortgebrauch: Militärhilfe.⁶⁹ Der wahrscheinlich nach Ardarich herrschende⁷⁰ Omharus konnte vom byzantinischen Hof – prinzipiell – zu jeder Zeit die Chlamys (Tunika) und die damit verbundene Goldfibel, den zur Beglaubigung der diplomatischen Korrespondenz mit dem byzantinischen Hof benötigten goldenen Siegelring und das vorausgesetzte Diadem (falls er es von dort erhalten hat) bekommen haben. Erhielt Omharus diese Insignien als Anerkennung seiner besonderen Verdienste, so müssen wir dessen Grund und Zeitpunkt untersuchend vor allem die Geschehnisse der Jahre zwischen 454–480 im Karpatenbecken in Betracht nehmen. Daß sich der verbündete Gepidenkönig vor dem byzantinischen Hof zu Auszeichnungen würdig macht, boten sich innerhalb dieser Periode mehrere Möglichkeiten.

Zuerst in den Jahren 454/455: für die Schaffung eines barbarischen Militärbündnisses an der Donau, ferner für den siegreichen Krieg gegen die Hunnen

⁶⁶ Vácz y 1972, 187.

⁶⁷ Jordanes, *Getica* 262–263.; Pohl 1980, 256.

⁶⁸ Hachmann 1970, 17.

⁶⁹ Jordanes, *Getica* 262 – Schmidt 1941, 532.; Pohl 1980, 263.

⁷⁰ Horedt 1958, 82–83.

und für das Zustandekommen des byzantinisch-gepidischen Bündnisses. (Diese Auszeichnung erhielt aber wahrscheinlich noch Ardarich).

Zweitens im Jahre 459: bei der Auflösung des ostgotisch-byzantinischen Bündnisses, zur Zeit des Einfalles der Ostgoten in Illyricum, als sich an der Grenze des Byzantinischen Reiches im Karpatenbecken ein treuer, auch gegen die Ostgoten einsetzbarer, gepidischer Verbündeter in den Augen des byzantinischen Hofes gewiß aufgewertet hat.

Drittens im Jahre 469: vor der Schlacht an der Bolia, zur Zeit des Militärbündnisses gegen die Ostgoten an der Donau, als sich die Gepiden nicht den Ostgoten angeschlossen und am Krieg gegen die Goten teilgenommen haben.

Viertens nach 473: nach dem Abzug der Ostgoten nach Gallien bzw. nach dem Balkan, als das Bündnis mit den Gepiden für den byzantinischen Hof – unmittelbar – eindeutig die Hegemonie über das Karpatenbecken bedeutete.

Von den obigen Möglichkeiten ist vom Gesichtspunkt der Investitur des Insigne von Omharus – aus chronologischen Gründen – am meisten die zweite, dritte und vierte Möglichkeit wahrscheinlich. Bei der Auswahl von diesen Möglichkeiten übertrifft natürlich die Entscheidung der Frage die von den Quellen gegebenen Möglichkeiten, jedoch zeigt ihre Anreihung auch an, daß es an den Grenzen des Byzantinischen Reiches im Karpatenbecken auch öfters Gründe zur Erlangung von Auszeichnungen für den verbündeten siebenbürgischen Gepidenkönig gegeben waren.

2. Nehmen wir die Hypothese an, daß die 6 Pendilien des Omharus-Grabes von Apahida Anhänger eines im Grabe zugrunde gegangenen Textildiadems („Krone“) waren, so können wir auch der Frage nicht aus dem Wege gehen, warum die Tierköpfe der ausgesprochen in „barbarischem“ Stil gefertigten Pendilien; die geflochtenen Goldketten von antikem Stil und die atypischen Rasseln (Glöckchen) (die aber dennoch am meisten an entzweiggeschnittene sog. amphorenförmige spätromisch/byzantinische Goldperlen erinnern!) nicht die an den Kaiserporträten sichtbaren, vielmehr an einer Kette hängenden, kugelförmigen Pendilien nachahmen?

Diesbezüglich läßt sich sagen, daß im Sinne des Gedankens der *imitatio imperii*⁷¹ dem König Omharus und seiner gepidischen Hofhaltung vor allem die *imitatio* wichtig gewesen sein konnte (Diadem und Pendilien), wobei es nicht die förmliche Kopierung, sondern vielleicht die sinngemäße Zurückgabe gelungen ist. Vielleicht kann die Meinung gewagt werden, daß gerade auf Grund des germanischen Stils der Pendilien und des Fehlens(?) der für die byzantinischen Banddiademe charakteristischen Ziersteine im Grabe (zumindest auf Grund dessen, daß sie nicht ins Museum gelangten), im Gegensatz zu der bestimmt aus Byzanz stammenden Goldfibel (mit Chlamys/Tunika) und dem goldenen Siegelring, das vorausgesetzte Omharus-Diadem, mit seinen Anhängern zusammen schon im gepidischen Hof hergestellt worden sein dürften! Dies würde auch die Selbstachtung, das Selbstbewußtsein des Gepidenkönigs zeigen und könnte vielleicht auch zugleich als Erklärung dazu dienen, weshalb die Form der Pendi-

⁷¹ Vierck 1974, Vierck 1978; Vierck 1981

lien – typologisch – so unbekannt ist und warum die Bestimmung ihrer Funktion ein so schweres Problem bedeutet.

3. In welcher Anordnung dürfte Omharus auf seinem Diadem die Pendilien getragen haben?

In der Zahl der von den römischen, sodann byzantinischen Kaiserdiademen herunterhängenden Pendilien kann eine ebensolche „Entwicklung“ wahrgenommen werden, wie im allgemeinen im Falle der afunktionellen Produkte.

Bei Banddiademen wurden ursprünglich die beiden Enden des Textilbandes auf dem Genick mit je einer Schnur zusammengehalten (vgl. das Porträt des Augustus⁷²). Später verzierte man diese schon funktionslos herunterhängenden Schnüre (als die Diademe schon wahrscheinlich „nach Maß“ gefertigt und dementsprechend hinten nicht mehr zusammengezogen werden mußten) mit winzigen Perlen (?) bzw. es wurde auf beide Enden der Schnur je eine größere Perle gezogen, damals waren also nur zwei Pendilien (vgl. die Münzen von Constantinus Magnus⁷³ oder das Goldmedaillon des Constantinus II.⁷⁴). Die Zahl der auf solche Weise entstandenen Pendilien verzweifacht sich in der ersten Hälfte des 5. Jhs; eine Zeit lang kamen mit von der Mitte des Genicks herunterhängenden zwei Pendilien, schon hinter den Ohren getragene weitere je eine Pendilie auf dem kaiserlichen Diadem in Mode (vgl. den Solidus von Honorius aus dem Jahre 422⁷⁵). Diese Lösung mit schon vier Anhängern/Pendilien kann dann nachher in der zweiten Hälfte des 5. Jhs an der Bronzestatue des Marcianus (450–457) von Barletta,⁷⁶ oder auf dem Mosaikbild des Justinianus in Ravenna in San Vitale⁷⁷ bzw. an seinen Münzen⁷⁸ wahrgenommen werden und sie bleibt auch in der zweiten Hälfte des 6. Jhs in Gebrauch.⁷⁹ Im Pendiliengebrauch ist der nächste Schritt, als sie von der Mitte des 10. Jhs an vor die Ohren gesetzt werden.⁸⁰

Der hier dargestellte/skizzierte „Entwicklungsvorgang“ (die Bewegung der Pendilien vom Genick den Schläfen zu, die Zunahme ihrer Zahl) kann bei den von den byzantinischen kaiserlichen Diademen/Kronen herunterhängenden Pendilien beobachtet und für die Pendilien von Apahida nur als Analogie angewendet werden. Die Pendilien von Apahida sind aber im Material, in der Ausführung und Zahl so einzigartig, daß die byzantinischen kaiserlichen Diademe – im Vergleich zu ihnen – nur einen Ausgangspunkt bilden und auf Grund ihrer Gesetzmäßigkeiten die Pendilien von Apahida (infolge der anderen Gesellschaft, der anderen ethnischen Zugehörigkeit, mit einem Wort eines anderen Milieus) letzten Endes nicht beurteilt werden können.

⁷² Vácz 1972, Abb. 1.

⁷³ Delbrueck 1933, Taf. 2–4.

⁷⁴ Vácz 1972, Abb. 5.

⁷⁵ Vácz 1972, Abb. 8.

⁷⁶ Delbrueck 1933, 221. Taf. 120.

⁷⁷ Deichmann 1958, Taf. 371.

⁷⁸ Sabatier 1862, Taf. 13:7,13; 14:6; 15:2,14; 16:21; Wroth 1908, Taf. 4:11; 5:4; 7:1,3,7; 10:2; Bellinger 1966, Taf. 15:37b,2; 37c,6; 37d,3; 37e,2.

⁷⁹ Vácz 1972, Abb. 22–23.

⁸⁰ Bank 1966, Abb. 124 – Nach Abschluß der vorliegenden Abhandlung fand ich die Arbeit von Déér 1952, in der die Entwicklung der Pendilien entworfen wurde (Déér 1952, 47–54), jedoch konnte ich seine Daten nicht mehr heranziehen.

Die Zahl der Pendlien von Apahida (6) steht nämlich mit der Zahl der gleichzeitlichen byzantinischen kaiserlichen Pendilien (4) nicht in Einklang. Wir müssen klar sehen und dementsprechend feststellen, daß hier nicht die strengen zeremoniellen Vorschriften des byzantinischen Kaiserhofes,⁸¹ sondern die Sitten des siebenbürgischen Gepidenhofes zur Geltung kommen. Vielleicht dürften die (nur von den gepidischen Botschaftern in Byzanz gesehenen) kaiserlichen Insignien (Diademe) als Vorbilder – inhaltlich – für die Imitationen der königlichen Insignien (auch Zeremonien?) im gepidischen Hof in Siebenbürgen gewirkt haben und dementsprechend sind sie nur als Analogien anzusehen.

Die Pendilien von Apahida sind auf zwei Sichten komponiert: auf eine Vorderansicht und auf eine damit völlig gleiche Hinteransicht. Die Tierköpfe hat ihr Meister in der Oberansicht dargestellt (Abb. 1, 3, 5). In der Seitenansicht wurden – in weniger erfolgreicher künstlerischer Lösung – die einander entgegengewendeten Tierköpfe, als Tiere mit geöffnetem Mund hingestellt (Abb. 2, 4, 6). Stellen wir und diese Pendilien auf ein ovales, der menschlichen Kopfform entsprechendes Diadem aufgehängt vor, so würden die Hauptansicht am Umkreis, des ovalen Grundrisses und die geöffneten Munde auf die ovalen Radien kommen.

Sollten wir die Pendilien (mit vier zwölfeckigen und zwei achteckigen Hülsen) symmetrisch auf ein Diadem aufhängen, so wäre die eine mögliche Lösung, wenn auf die beiden Seiten des Kopfes je zwei zwölfeckige, auf das Genick zwei achteckige Pendilien kommen würden. Zur Unterbringung der auf die beiden Seiten des Kopfes kommenden Pendilien bietet sich – den späten Pendilien entsprechend – eine vor und eine hinter dem Ohr, jedoch übertrifft dies schon die Grenzen unserer Hypothesen.

Die fast hundertjährige Hypothese von H. Finály über den „fürstlichen Kopfschmuck oder die kronenartig Kappe“,⁸² wonach die Pendilien Teile von diesen gewesen wären, kann – dem Anschein nach – auch von den neueren Forschungen mit einer besser nachweisbaren, anderen Theorie nicht ersetzt werden. Wenn diese hier geschilderte Hypothese auch in der Zukunft nicht widerlegt werden sollte bzw. sie die Forschung akzeptieren würde, so wäre Omharus vor Theoderich d. Gr. und Chlodwig, der erste „gekrönte“ germanische König gewesen!

* * *

⁸¹ Constantinos Porphyrogenetos, *De ceremoniis* – zit. bei *Treitinger* 1956

⁸² *Finály* 1889, 314. – Nach Abschluß des Manuskriptes stieß ich auf die Studie von *Wessel-Piltz* – *Nicolescu* 1978, sowie auf die Arbeit von *Piltz* 1977, die ich aber in meine Arbeit leider nicht mehr einbeziehen konnte.

Die im engeren und weiteren Bereich des Grabes des Königs Omharus zu Apahida zum Vorschein gekommenen Gräber mit besonders wertvollen goldenen Funden und der goldene Schatzfund,⁸³ sowie das ebenfalls in Apahida gefundene goldene Ohrgehängepaar⁸⁴ weisen darauf hin, daß in der zweiten Hälfte des 5. Jhs im Tal des Kleinen Szamosflusses – ca. 15 Km weit vom einstigen römisch-zeitlichen Napoca – sich der gepidische Königshof in Siebenbürgen befunden hat, wo auf Grund der Gräber und des Schatzfundes die königliche Familie in einem solchen Reichtum gelebt hat, der – zumindest den gegenwärtigen archäologischen Daten nach – im Kreise der gleichzeitlichen germanischen Königtümer einzigartig gewesen sein dürfte.⁸⁵

BIBLIOGRAPHIE

- BANCK 1966. *Banck, A.* Byzantine art in the collections of the USSR. Moskva – Leningrad 1966.
- BANNER – JAKABFFY 1954. *Banner, J. – Jakabffy, I.* A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Archäologische Bibliographie des Mittel-Donau-Beckens. Budapest 1954.
- BELLINGER 1966. *Bellinger, A.* Catalogue of Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitmore Collection I. Anastasius I to Maurice 491 – 602. Washington 1966.
- BETZ 1965 – 66. *Betz, W.* Omharus. in: Werner 1965 – 66 123. Anm. 24
- BIERBAUER 1975. *Bierbauer, V.* Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Biblioteca Studi Medievali 7. Spoleto 1975.
- BÓNA 1986. *Bóna, I.* Dáciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271 – 896). in: Erdély története. hrg: *L. Makkai – A. Mócsy*, Budapest 1986. 107 – 234.
- BÖHNER 1980. *Böhner, K.* Childerich von Tournai. RGA 4(1980) 441 – 460.
- BRÜHL 1982. *Brühl, C.* Kronen und Krönungsbrauch im frühen und hohen Mittelalter. HZ 234 (1982) 1 – 31.
- CSALLÁNY 1961. *Csallány, D.* Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. ArchHung 28. Budapest 1961.
- DEÉR 1952. *Deér, J.* Der Kaiserornat Friedrichs II. Bern 1952.
- DEICHMANN 1958. *Deichmann, Fr. W.* Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna. Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. III. Wiesbaden 1958.
- DELBRUECK 1933. *Delbrueck, R.* Spätantike Kaiserporträts. Berlin 1933.
- FETTICH 1953. *Fettich, N.* A Szeged – nagyszéksői hún fejedelmi lelet. La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged – Nagyszéksós. ArchHung 35. Budapest 1953.
- FINÁLY 1889. *Finály H.* Az apahidai lelet. ArchÉrt N. S. 9(1889) 305 – 320.
- FINÁLY 1898. *Finály, G.* Római telepek a Kis-Szamos völgyében. ArchÉrt N. S. 18(1898) 427 – 431.
- GREGOR VON TOURS. *Gregor von Tours*, Zehn Bücher Geschichte. Gregorii episcopi Turonensis: Historiarum libri decem. hrg: R. Buchner. Berlin o. J.
- GUSSONE – STEUER 1963. *Gussone, N. – Steuer, H.* Diadem. RGA 5(1983) 351 – 375.
- HACHMANN 1970. *R. Hachmann*, Die Goten und Skandinaviern. Berlin 1970.
- HAMPEL 1894. *Hampel, J.* A régibb középkor emlékei Magyarhonban. I-II. Budapest 1894 – 1897.
- HAMPEL 1897. *Hampel, J.* A n. múzeum régiségosztályának gyarapodása az 1897. I. negyedében. ArchÉrt N. S. 17 (1897) 277 – 279.

⁸³ Apahida II: *Horedt – Protase* 1972; Apahida III: *Matei* 1982; Someşeni: *Horedt – Protase* 1970. „In dem zweiten Grab könnte man vielleicht sogar den Gepidenkönig Ardarich vermuten.“: *Horedt* 1986, 20 – 21.

⁸⁴ *Finály* 1898, 428

⁸⁵ Für die Hilfe bei der Verfassung meiner Arbeit spreche ich auf diesem Wege Katalin B. Sey meinen Dank aus.

- HAMPEL 1905. *Hampel*, J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I-III. Braunschweig 1905.
- HEURGON 1958. *Heurgon*, J. Le trésor de Tènes. Paris 1958.
- HOREDT 1958. *Horedt*, K. Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest 1958.
- HOREDT 1972. *Horedt*, K. Neue Goldschätze des 5. Jhs. aus Rumänien. (Ein Beitrag zur Geschichte der Ostgoten und Gepiden) *Studia Gotica*. Stockholm 1972. 105–116.
- HOREDT 1979. *Horedt*, K. Die Ostgermanen im Karpatenbecken und an der unteren Donau. in: *Kunst der Völkerwanderungszeit. Propyläen Kunstgeschichte. Supplementband IV*. Frankfurt/Main – Berlin – Wien 1979. 133–140.
- HOREDT 1986. *Horedt*, K. Siebenbürgen im Frühmittelalter. *Antiquitas*, Reihe 3, Bd. 28. Bonn 1986.
- HOREDT – PROTASE 1970. *Horedt*, K. – *Protase*, D. Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj-Someşeni. *Germania* 48(1970) 85–98.
- HOREDT – PROTASE 1972. *Horedt*, K. – *Protase*, D. Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). *Germania* 50(1972) 174–220.
- JÄSCHKE 1970. *Jäschke*, K. U. Frühmittelalterliche Festkrönungen? Überlegungen zur Terminologie und Methode. *HZ* 211(1970) 556–588.
- HUTTERER 1973. *Hutterer*, M. A gót nyelv. Budapest 1973.
- HUTTERER 1986. *Hutterer*, M. A germán nyelvek. Budapest 1986.
- IORDANES. *Iordanes*, Romana et Getica. Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi VI/1. Berlin 1882. *Maertens*, W. Iordanis – Gotengeschichte nebst Auszügen aus seiner römischen Geschichte. Übers. von W. Martens. Die Geschichtsschreiber des deutschen Vorzeit V. Leipzig 1884.
- KELLER 1971. *Keller*, E. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. MBV 14. München 1971.
- KISS 1982. *Kiss*, A. Die goldbeschlagenen Schalen der Fürstengräber von Szeged – Nagyszéksős und Apahida I – II. A Szeged – nagyszéksősi és apahidai fejedelmi sírok aranyveretes csészéi. *FolArch* 33(1982) 163–184, 185.
- KISS 1986 *Kiss* A. Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5–10. Jahrhundert. (Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen.) *Acta ArchHung* 38(1986) 105–145.
- KRÜGER 1971. *Krüger*, K. H. Königgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur Mitte des 8. Jhs. München 1971.
- KUHN 1973. *Kuhn*, H. Omharus. *RGA* 1(1973) 366.
- MAKKAY 1985. *Makkey*, J. A tiszaszöllösi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében. Budapest 1985.
- MATEI 1982. *Matei*, St. Al treilea mormint princiar de la Apahida. Le troisième princier d'Apahida. *ActaMN* 19(1982) 387–391.
- ODOBESCO 1889–1900. *Odobesco*, A. Le trésor de Pétroussa. Paris 1889–1900.
- PEIRCE – TYLER 1934. *Peirce*, H. – *Tyler*, R., L'art byzantine. Paris 1934.
- PILTZ 1977. *Piltz*, E. Kamelauktion et mitra – Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques. *Acta Universitatis Uppsaliensis. Figura. N. S.* 15. Stockholm 1977.
- POHL 1980. *Pohl*, W. Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Hrsg: Wolfram, H. – Daim, F. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften Bd. 145. Wien 1980. 239–305.
- RIEGL 1964. *Riegl*, A. Spätrömische Kunstindustrie. Darmstadt 1964.
- r.l. [= rendes levelező = ständiger Korrespondent] *Vidéki élet*. Erdélyi híradó. 2(1889) Nr. 172. = 24. Juli 1889.
- SABATIER 1862. *Sabatier*, J. Description generale des monnaies byzantines. Paris 1862.
- SCHMIDT 1941. *Schmidt*, L. Geschichte der deutschen Stämme. Die Ostgermanen. München 1941.
- SCHNEIDER 1972. *Schneider*, R. Königswahl und Königserhebung im Frühmittelalter. Untersuchungen zur Herrschaftsnachfolge bei den Langobarden und Merowingern. Monographien zur Geschichte des Mittelalters. Bd. 3. Stuttgart 1972.
- SCHRAMM 1954–56. *Schramm*, P. E. Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 13/1–3. Stuttgart 1954–1956.
- TOYNBEE 1944. *Toynbee*, J. M. C. Roman Medaillons. *NSt* 5. New York 1944.

- TREITINGER 1956. *Treitinger, O.* Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken. Darmstadt 1956.
- VÁČZY 1972. *Váczy, P.* Helm und Diadem (Numismatische Beiträge zur Entstehung der byzantinischen Kaiserkrone) *ActaAntHung* 20(1972) 169–208.
- VIERCK 1974. *Vierck, H.* Werke des Eligius. in: Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner. MBV Ergbd 1 München 1974. 309–380.
- VIERCK 1978. *Vierck, H.* La „Chemise de sainte Bathilde“ a Chelles et l'influence byzantine sur l'art de cour mérovingienne au 7e siècle. in: Centenaire de l'Abbé Cochet 1875–1975. Actes du colloque international d'archéologie. Rouen 1978 521–564.
- VIERCK 1981. *Vierck, H.* *Imitatio imperii* und *interpretatio Germanica* vor der Wikingerzeit. In: Les pays du Nord et Byzance. *Figura* 19(1981) 64–101.
- WERNER 1956. *Werner, J.* Die archäologischen Zeugnisse der Goten in Südrubland, Ungarn, Italien, und Spanien. in: I Goti in Occidente. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo. III. Spoleto 1956. 127–130.
- WERNER 1960. *Werner, J.* Die frühgeschichtlichen Grabfunde von Spielberg bei Erlach und von Fürst. *BVb1* 25(1960) 164–179.
- WERNER 1965–66. *Werner, J.* Namensring und Siegelring aus dem gepidischen Grabfund von Apahida. *KJb* 9(1965–66) 120–123.
- WERNER 1966. *Werner, J.* Zu den donauländischen Beziehungen des alamannischen Gräberfeldes am alten Gotterbarmweg in Basel. *Helvetia Antiqua*. Festschrift E. Vogt. Basel 1966. 283–292.
- WERNER 1971. *Werner, J.* Neuer Analyse des Childerichgrabes von Tournai. *Rheinische Vierteljahrsblätter* (35(1971) 43–46.
- WERNER 1973. *Werner, J.* Apahida, *RGA* 1(1973) 365.
- WERNER 1980. *Werner, J.* Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. *FMS* 14(1980) 1–49.
- WESSEL–PILTZ–NICOLESCU 1978. *Wessel, K. – Piltz, E. – Nicolescu, C.* Insignien. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*. III. Stuttgart 1978. 370–498.
- WOLFRAM 1979. *Wolfram, H.* Geschichte der Goten. München 1979.
- WROTH 1908. *Wroth, H.* Catalogue of the Imperial Byzantine Coins. I. London 1908.
- ZÖLLNER 1971. *Zöllner, E.* Diskussion. in: *Werner* 1971 49–50.
- XY. XY. Értékes régiséglelet Kolozsvármegyében. *Ellenzék* 10(1889) Nr. 163. p. 661. = 16. Juli 1889.
- XYZ. Újabb kincslelet Apahidán. *Kolozsvár* 3 (1889) Nr. 166 = 20. Juli 1889.
- XYQ. Az apahidai kincslelet – saját tudósítónktól. *Kolozsvár* 3(1889) Nr.167 = 22. Juli 1889.
- XYH. Der Fund von Apahida. *UR* 10(1890) 761–771.

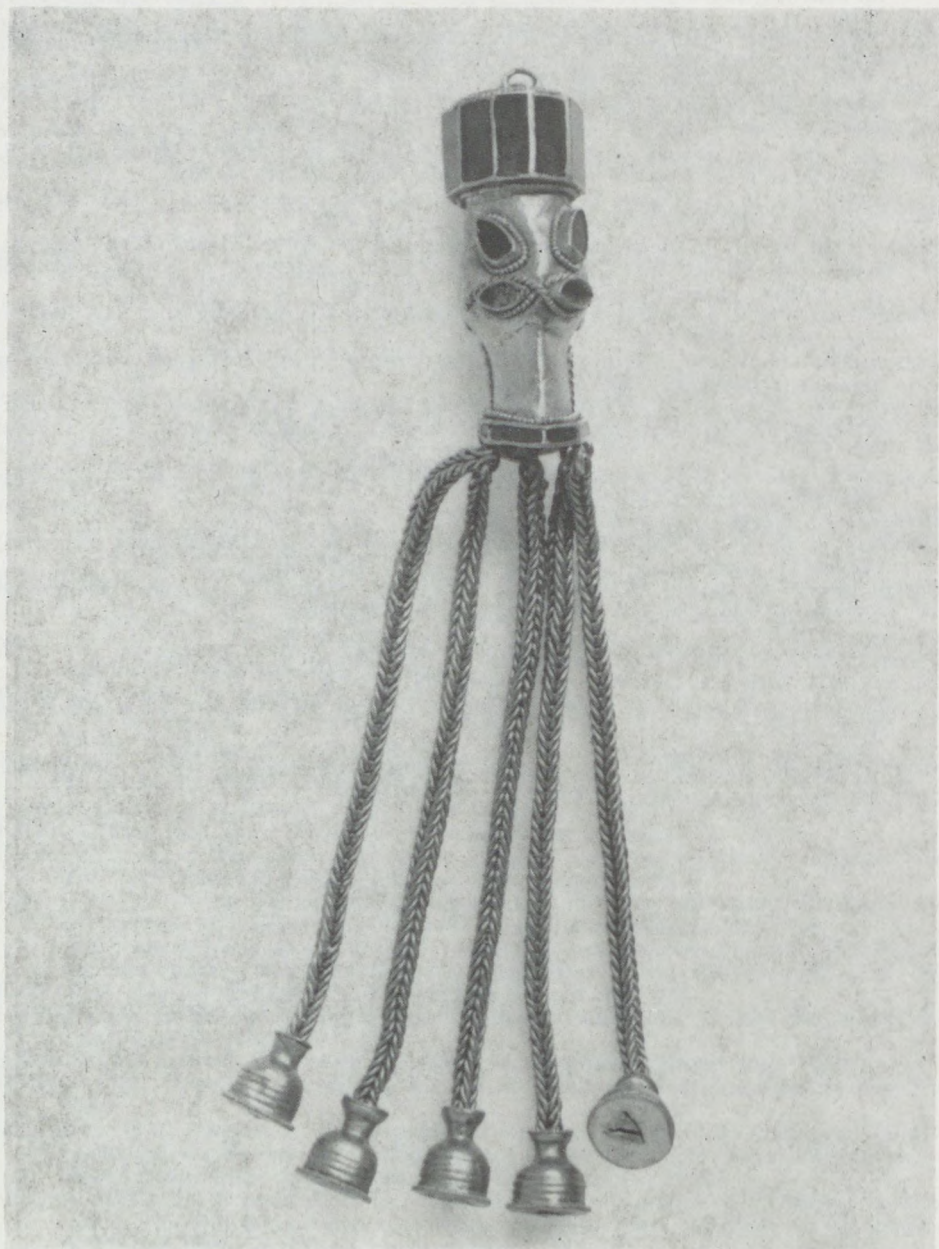

Abb. 1. Apahida. Goldpendilium des Ungarischen Nationalmuseums. Vorderansicht. —
1. ábra Apahida. Aranyesüngő. MNM. Előlnézet.

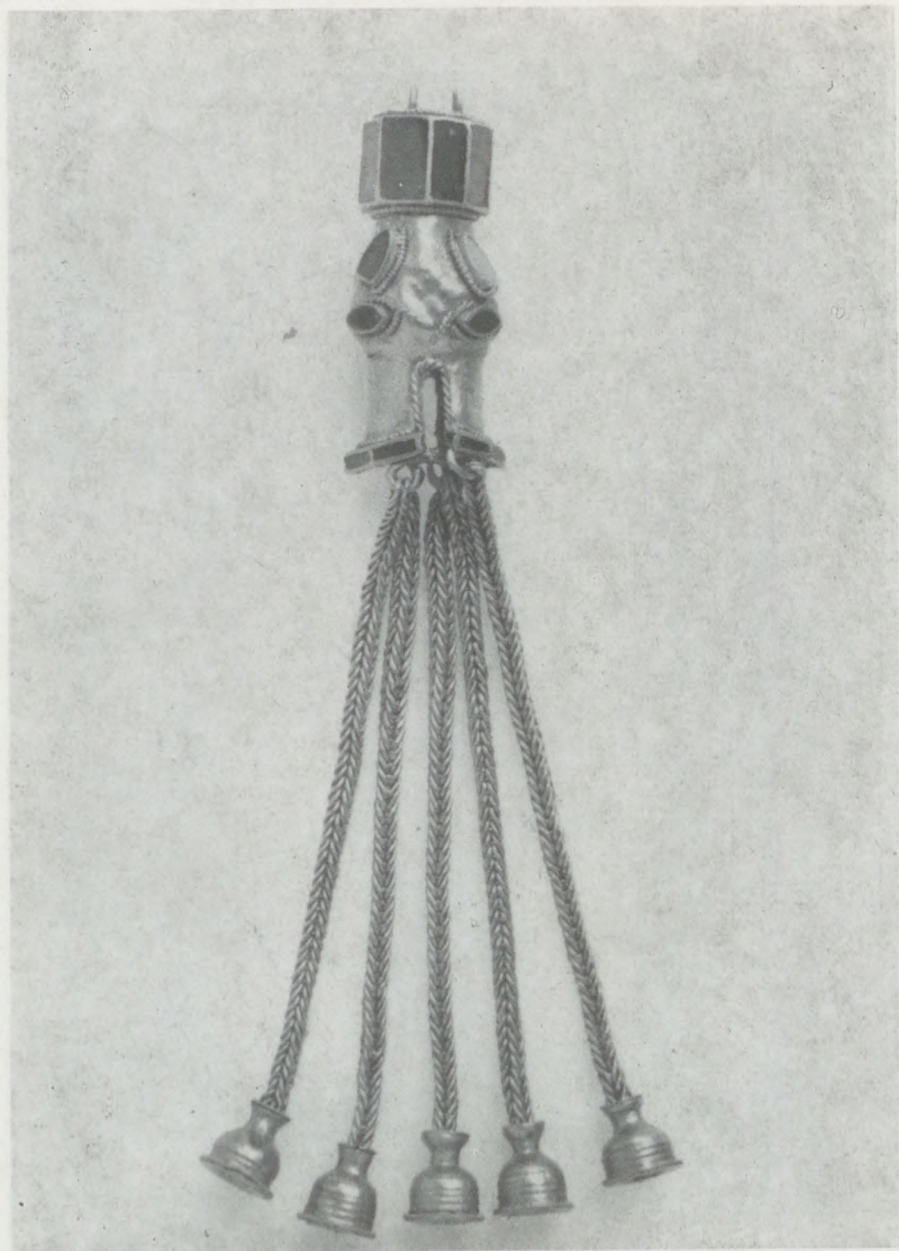

Abb. 2. Apahida. Goldpendilium des Ungarischen Nationalmuseums. Seitenansicht.
2. ábra Apahida. Aranycsüngő. MNM. Oldalnézet.

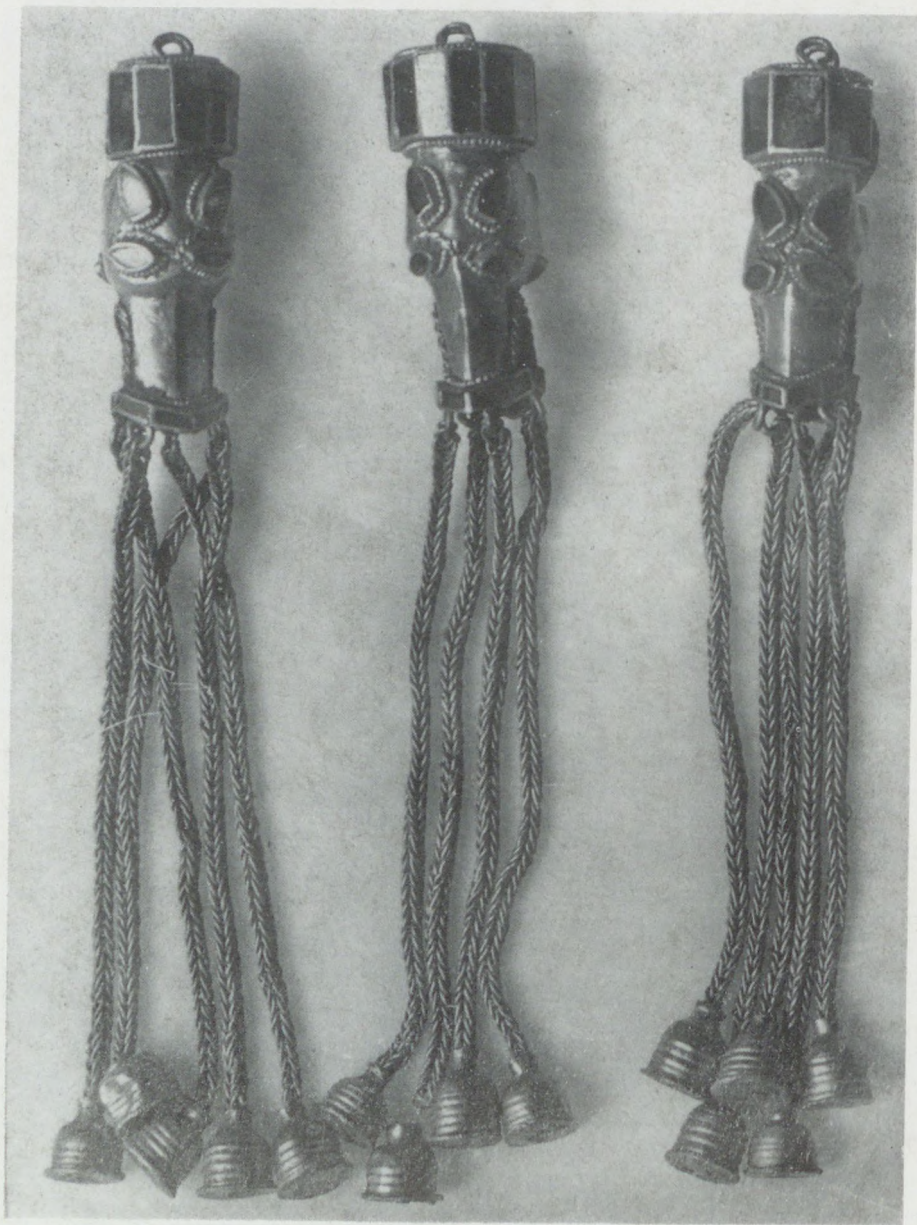

Abb. 3. Apahida. Drei Goldpendilien des Muzeul de Istorie al RSR. Vorderansicht.
3. ábra Apahida. Három aranycsüngő. Muzeul de Istorie al RSR. Előlnézet.

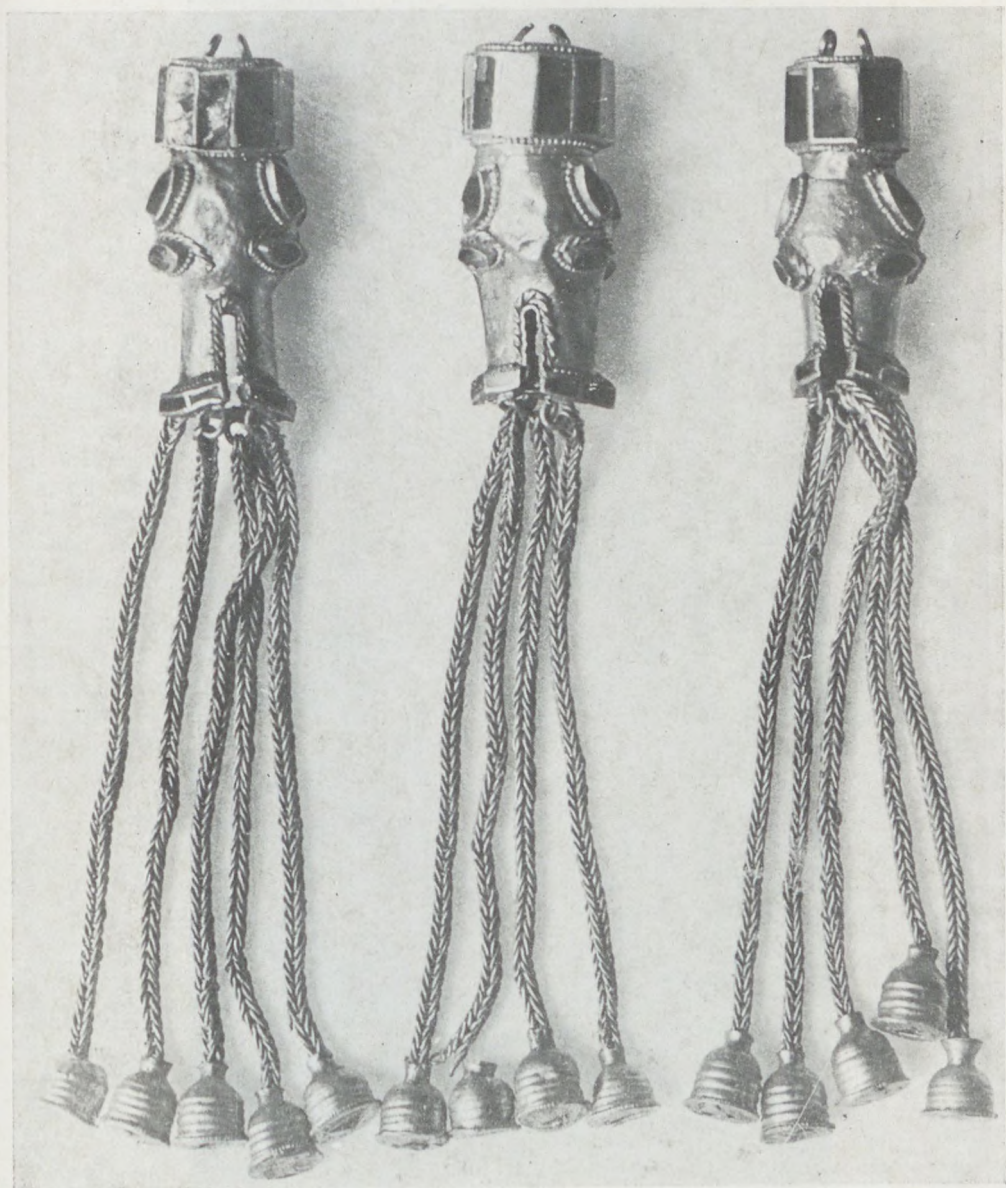

Abb. 4. Apahida. Drei Goldpendilien des Muzeul de Istorie al RSR. Seitenansicht.
4. ábra Apahida. Három aranycsüngő. Muzeul de Istorie al RSR. Oldalnézet.

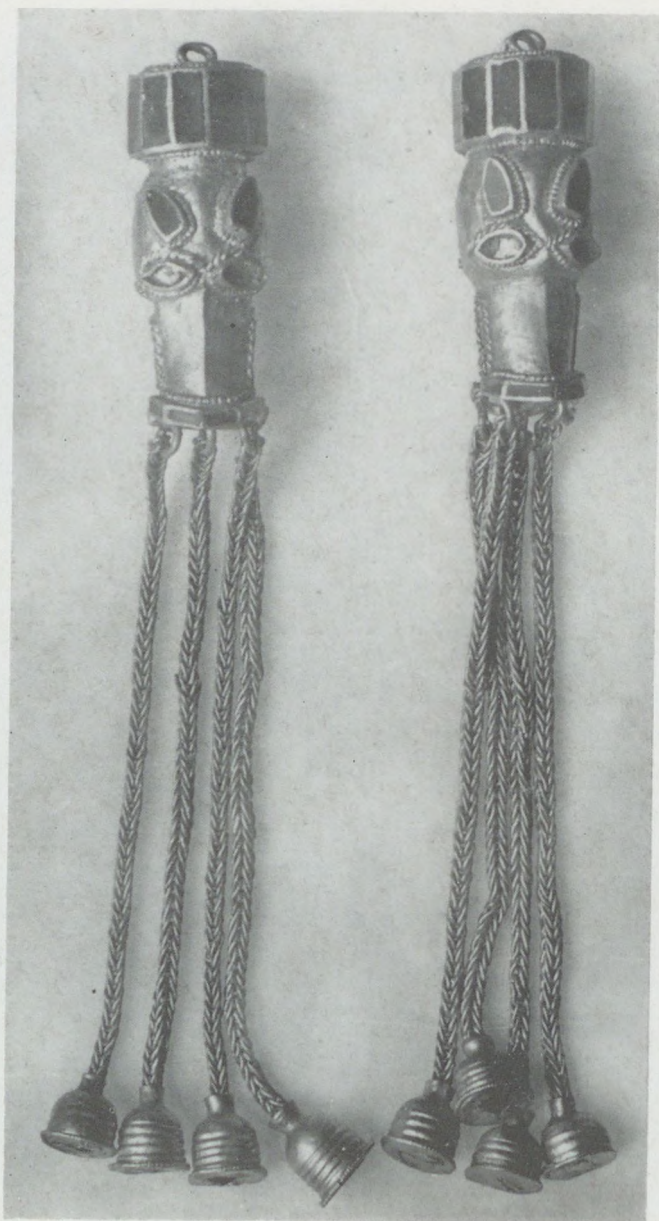

Abb. 5. Apahida. Zwei Goldpendilien des Muzeul de Istorie al RSR. Vorderansicht.
5. ábra Apahida. Két aranycsüngő, Muzeul de Istorie al RSR. Előlnézet.

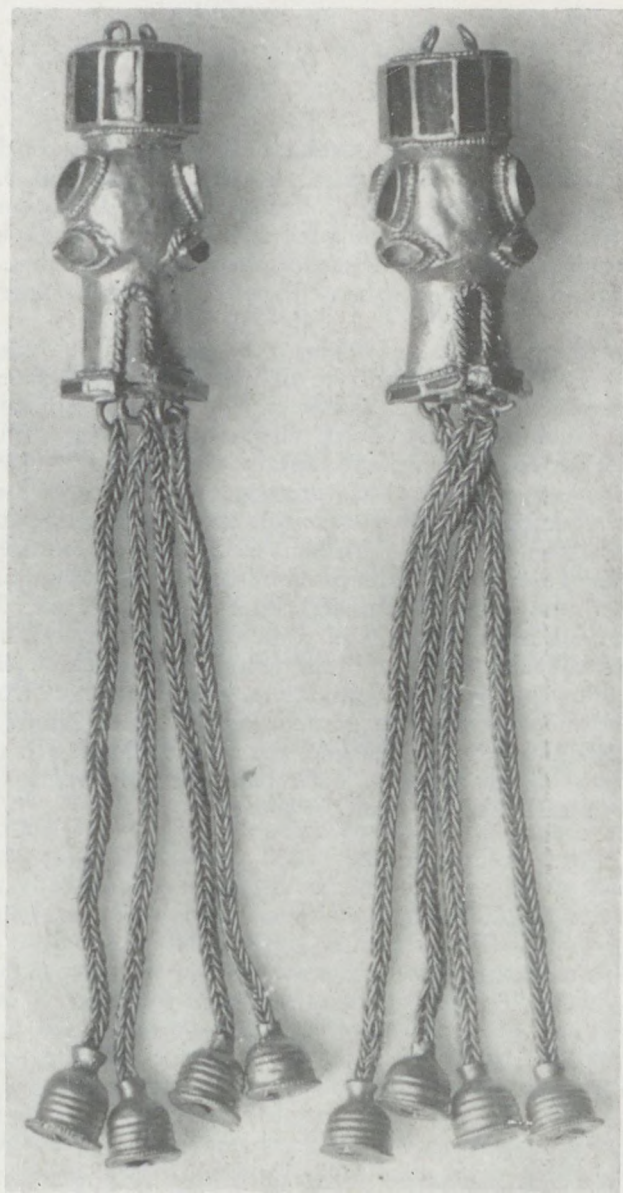

Abb. 6. Apahida. Zwei Goldpendilien des Muzeum de Istorie al RSR. Seitenansicht.
6. ábra Két aranycsüngő. Muzeul de Istorie a RSR. Oldalnézet.

AZ APAHIDAI GEPIDA KIRÁLY, OMHARUS EGYIK KIRÁLYI JELVÉNYÉRŐL

A tanulmány eleje a Kolozsvár történeti központjától légvonalban 15 km-re levő Apahidán 1889-ben kavicsbányászás közben megtalált, az 5. sz. második felére keltezett gepida királysír leletkörülményeit, a leletek múzeumba kerülésének, ill. elveszésének történetét vázolja fel, mivel e körülmények igencsak meghatározták a sírral kapcsolatos ismereteket, ill. következtetéseket. E részt a sír leleteire, a királyi jelvényekre, a sírban eltemetett rangjára vonatkozó kutatások vázolata követi.

A dolgozat az apahidai hat, egyforma, párhuzam nélküli, összesen — sérülten is — 386,18 g súlyú aranycsüngő (ti. állatfej-alakú fejről láncon csüngő 5—5 harangocska) meghatározására tesz kísérletet. Omharust — minden fegyverzet és lószerszám-lelet nélkül — arany viseleti tárgyaival; germán és bizánci eredetű arany királyi jelvényeivel és egy ivókészlettel temették el. A meghatározatlan funkciójú hat aranycsüngő ebben a környezetben logikailag csak a királyi jelvények közé sorolható. A korabeli bizánci császárok textiltől készült pántdiadémáihoz hasonló — de a sírban elporladt — diadéma meglétének lehetőségével számolhatunk. A feltételezés szerint ennek lennének részei az arany csüngők. Ezt a feltételezést megerősíti, hogy az apahidai sírral közel egykorú germán királyok koronájáról írott források maradtak fenn, ill. korabeli germán királyábrázolások bizonyítják a diadémával való „koronázás” elterjedését a germán királyságok körében. Ha a fentebbi feltevés valószínűsíthető lenne, akkor Omharus lehetett Európában a legkorábban megkoronázott germán király, akinek királyi udvara — az azonos korú, extra gazdag aranyleletekkel teli apahidai II. és III. sír, valamint a szomszédos falu — Szamosfalva — határában megtalált, velük egyidős aranykincs alapján — a mai Apahida területén lehetett.

KORAI AVAR RÉSZLEGES LOVASTEMETKEZÉSEK ÁRTÁNDRÓL ÉS BIHARKERESZTESRŐL

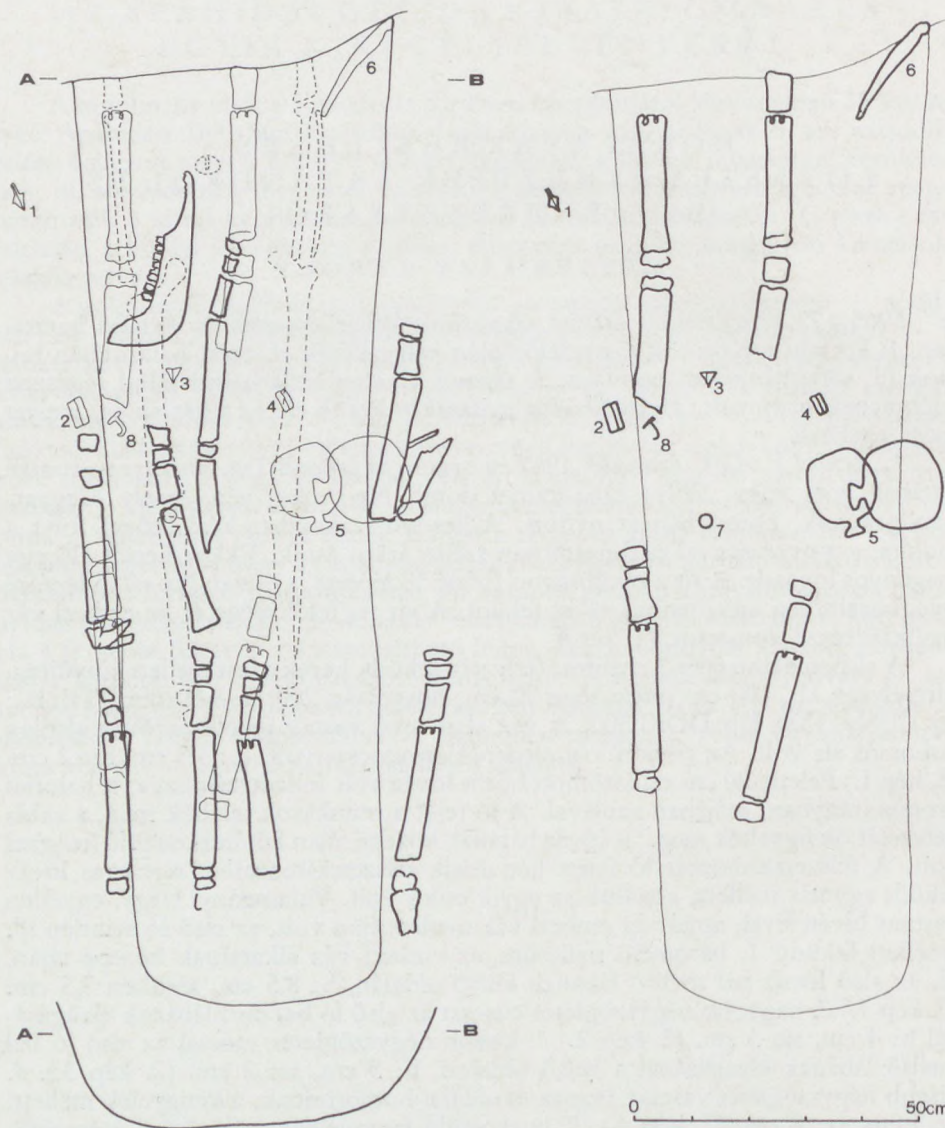
MESTERHÁZY KÁROLY

1965–73 között több ásatást végeztünk Biharkeresztes és Ártánd határában. E két falu a Körösök törmelékkúpján helyezkedik el, ezért határukban homok ill. sóderbányákat nyitottak. A számos alkalmi sóderbánya mind régészeti lelőhelynek bizonyult. Homokbánya nyitásakor került elő az a két sír is, melyet most közlünk.

1. *Ártánd F 142/1. határkő.*¹ 1967 év nyarán az ártándi Tsz. a magyar–román határon levő nagy, ÉNy–DK irányú domb Ny-i szegélyén, amely Magyarországra esik, homokbányát nyitott. A kezdeti szakaszban kézi erővel folyt a munka, s a nyomásával párhuzamosan széles árkot ástak. Ekkor került elő egy magányos lovassír. A sír a nyomsávon É felé 38 lépésre, s onnan Ny-ra 15 lépésre (megközelítőleg ugyanennyi m-re) feküdt. A sír fej felőli vége és az emberi váz mellkasi része elpusztult. (1. kép.)

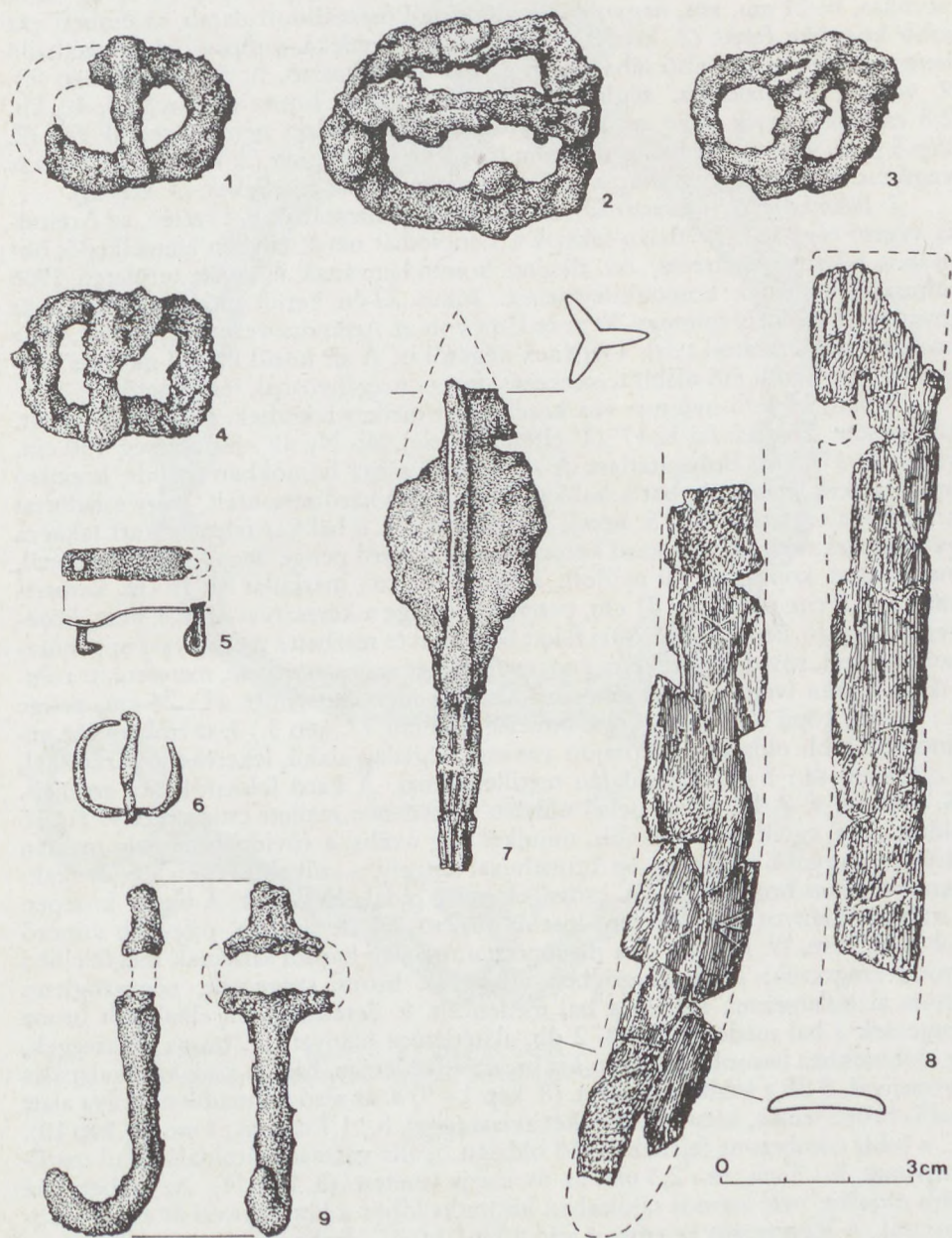
A sírban háton fekvő, nyújtott férfi váz feküdt, kezek a test mellett kinyújtva. Sírmélység kb. 190 cm, szélessége 90 cm, hosszúság 200 cm-nél több. Tájolás: fej ÉÉNy 3700, láb DDK 500. A váz alatt levő vastag fekete betöltés alapján koporsós sír volt. Az emberi váz medencéjén vascsat volt, h : 3,5 cm, sz: 2 cm. (2. kép 1.) Felette 20 cm-rel kitömött bőrös lóváz volt felszerszámozva, a halottal azonos irányban, szájában zablával. A ló fejét a munkások találták meg, a zabla helyzetét ők figyelték meg. A lóváz hátának közepe táján két hurkos fülű kengyel volt. A felszerszámozott ló felett két másik felszerszámozatlan részleges lóváz feküdt egymás mellett, közülük az egyik csikó volt. Valamennyi tárgy, egyetlen vascsat kivételével, amely az emberi váz medencéjén volt, az első ló szintjén ill. amellett feküdt. 1. háromélű nyílcsúcs, az emberi váz alkarjának közepe táján, ill. az alsó lóváz bal mellső lábának külső oldalán, h: 8,5 cm, sérülten 7,5 cm. (2. kép 7.) 2. nagyobb négyszögletes vascsat az első ló bal első lábának elvágásánál h: 4 cm, sz: 3 cm. (2. kép 2.) 3. kisebb négyszögletes vascsat az első ló bal mellső lábának elvágásánál a belső oldalon, h: 3 cm, sz: 2 cm. (2. kép 3.). 4. kisebb négyszögletes vascsat, hosszanti oldalai homorodóak, a kengyelek mellett, h: 3 cm, sz: 2 cm. (2. kép 4.). 5. hurkosfülű kengyelpár, különböző méretűek,

¹ *Mesterházy* 1968/70, 63.

1. kép.
Abb. 1.

Ártánd F 142/1. határkő. Korai avar sír rajza, a felszerszámozott ló külön is kiemelve
Grenzstein F 142/1 von Ártánd. Zeichnung eines frühawarischen Grabes, das be-
schirnte Pferd auch eigens hervorgehoben

2. kép
Abb. 2.

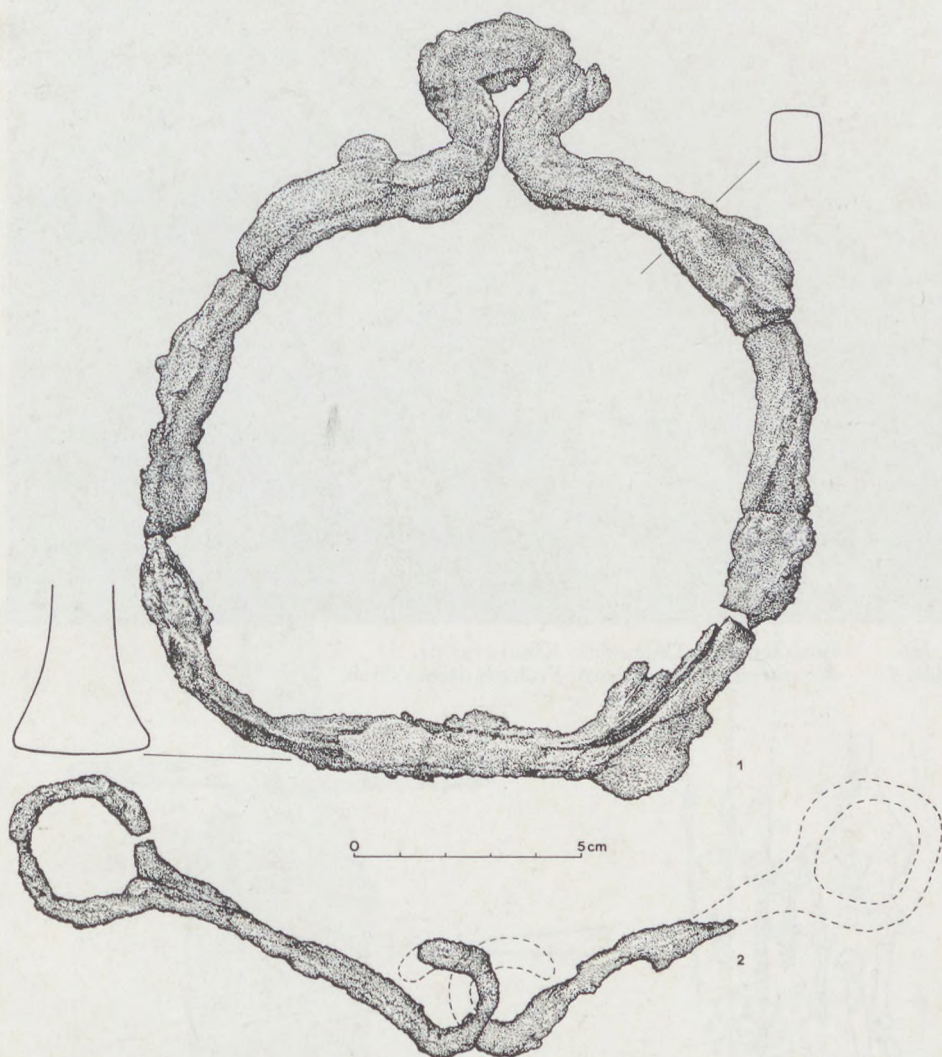
Ártánd F 142/1. határkő. Az emberi vázhoz tartozó leletek és a hevedercsatok
Grenzstein F 142/1 von Ártánd. Die zum menschlichen Skelett gehörenden Funde
und die Gurtschnallen

csak az egyik maradt meg töredékesen, $16,5 \times 14,5$ cm, (3. kép 1.). 6. íjvég csont borítása, h: 21 cm, két, nagyobb töredékekből összeállított darab, az emberi váz jobb könyöke felett (2. kép 8.). 7. vas tárgy töredéke, tompaszögben széthajló lemez, a csikó jobb első lába felett. 8. vas tegezakasztó, h: 5,5 cm (2. kép 9.). 9. vékony bronzlemez, téglalap alakú, két végén bronz aklaszeggel, h: kb. 2,3 cm volt, egyik vége a szeglyuktól hiányzik, helyét nem jegyeztük fel. (2. kép 5.). 10. vékony bronzhuzal három töredéke, talán csat? (2. kép 6.). 11. karikás végű csuklós zablá, egyik tagja 11,5 cm hosszú, másik töredékes. (3. kép 2.).

2. *Biharkeresztes* – *Lencsésbát*.² Biharkeresztes határának K-i szélén, az Ártándra vezető régi út É-i oldalán fekszik a Lencsésbát nevű, enyhén kiemelkedő, homokos felszínű határrész. Az alkalmi homokbányának használt területen 1966 júliusától végeztek komokkitermelést. Július 22-én került elő egy korai avar lovassír. A lelőhely mintegy 30 m-re É-ra volt az Ártándra vezető régi úttól, és az utolsó biharkeresztes telek kertjének végétől is. A sír körül kb. 10 méteres körzetben sem került elő újabb temetkezés, így az magányosnak tekinthető.

A háton fekvő nyújtott váz kezei a test mellett feküdtek. Feje előre nézett, álla leesett. Tájolás: fej K 17' (1' eltérés É felé), láb Ny 49'. Sírmélység 130 cm, vázhossz 170 cm. Bolygatatlan. A sír a tiszta sárga homokban feküdt, koporsó nyomai nem látszóttak, bár a bal kar felett fekvő kard arra utalt, hogy a halottat koporsóba fektették. (4–5. kép.). Mellékletek: 1. a bal kar felett, a kart takarva gyűrűsmarkolatú, egyélű kard keresztvassal. A kard penge hegye a bal csuklónál, markolata a koponyán túl nyúlt. Teljes h: 85 cm, markolat h.: 10 cm, keresztvas sz.: 8,5 cm, penge h.: 71 cm, penge szélessége a keresztvas alatt 4,5 cm, közepén 3,5 cm. (6. kép 1–2) 2. A fej felett bal oldalt és részben a mellen vaskopja hosszú köpűvel, rövidebb keskeny pengével. Penge csúcsán gerinc, metszete itt rombusz. Nyaka ívelt, a köpű az összekalapálás mentén nyitott. H.: 24 cm, penge h.: 11 cm, köpű h.: 13 cm, köpű átmérője 3,2 cm. (7. kép 3.) 3. az emberi váz gerincének jobb oldalán középtájon vas csat, téglalap alakú, lekerekedő sarkokkal, h.: 4,5 cm sz.: 3 cm. hátoldalán textillenymomat. A kard felcsatolására szolgált. (8. kép 14) 4. A bal alkar belső oldalán a medence mellett csont tégely. Külső oldala sima, egyik vége szűkebb, mindkét vég ovális, a rövidebb tengely mentén átfúrt, a nagyobb nyílásban ép bronzhuzal tengely, a szűkebb végén levő lyukakban töredékes bronzhuzal. A csővégek belső oldala lecsiszolt. A tégely közepén kettétört, hiányos. H.: 9,5 cm, kisebb átmérő 2,8 ill. 2,3 cm, nagyobb átmérő 3,4 ill. 2,5 cm. (9. kép 1.). 5. a medencén a téglalap három sarkának megfelelően bronz szegecsek: a. derékszögben elkalapált bronz szegecsek, négyszögletes bronz alátétlemezzel, két db a bal medencén. b. derékszögben elkalapált bronz szegecsek a bal medence felett, 2 db. alátétlemez hiányzik. c. bronz aklaszegek, az előbbiekhöz hasonlóak, kettőn kis bronz alátétlemez, három csak az elkalapálás nyomaival, 5 db a jobb medencén. (8. kép 1–9) d. az alsó harmadik csigolya alatt ovális bronz lemez, hátsó oldalán két aklaszeggel, h.: 1,7 cm, sz.: 1 cm. (8. kép 10). 6. a jobb combsont fejének belső oldalán ovális vascsat, hátoldalán alul textillenymomat, h.: 3 cm, sz.: 2,3 cm. az öv csatja lehetett. (8. kép 11). Az emberi váz jobb oldalán, vele azonos tájolásban kitömött lóhör a koponyával és a négy lábcsonttal. A lószerszám az emberi váz jobb lábánál, részben a ló hátsó lábai alatt.

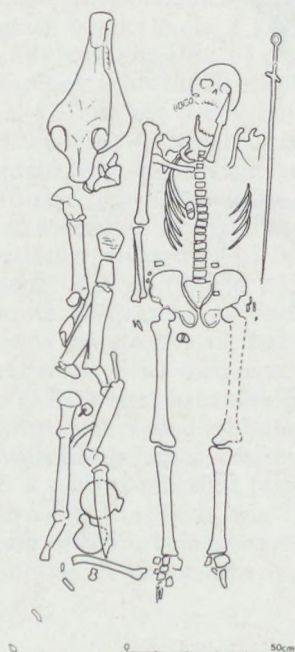
² Mesterházy 1968, 51.; Mesterházy 1968/70, 62.

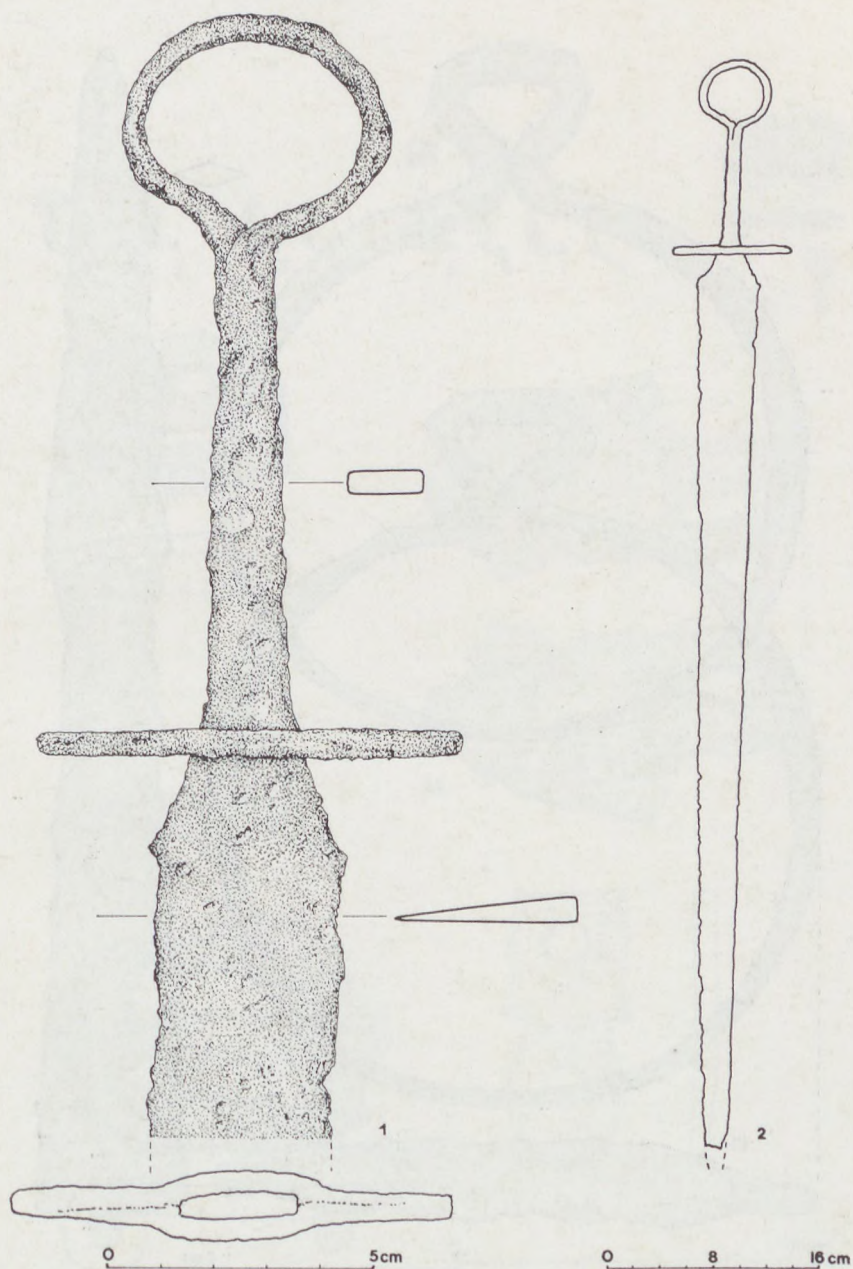
3. kép. Ártánd F 142/1. határkő. Kengyel és zabla.
Abb. 3. Grenzstein F 142/1 von Ártánd. Steigbügel und Trense

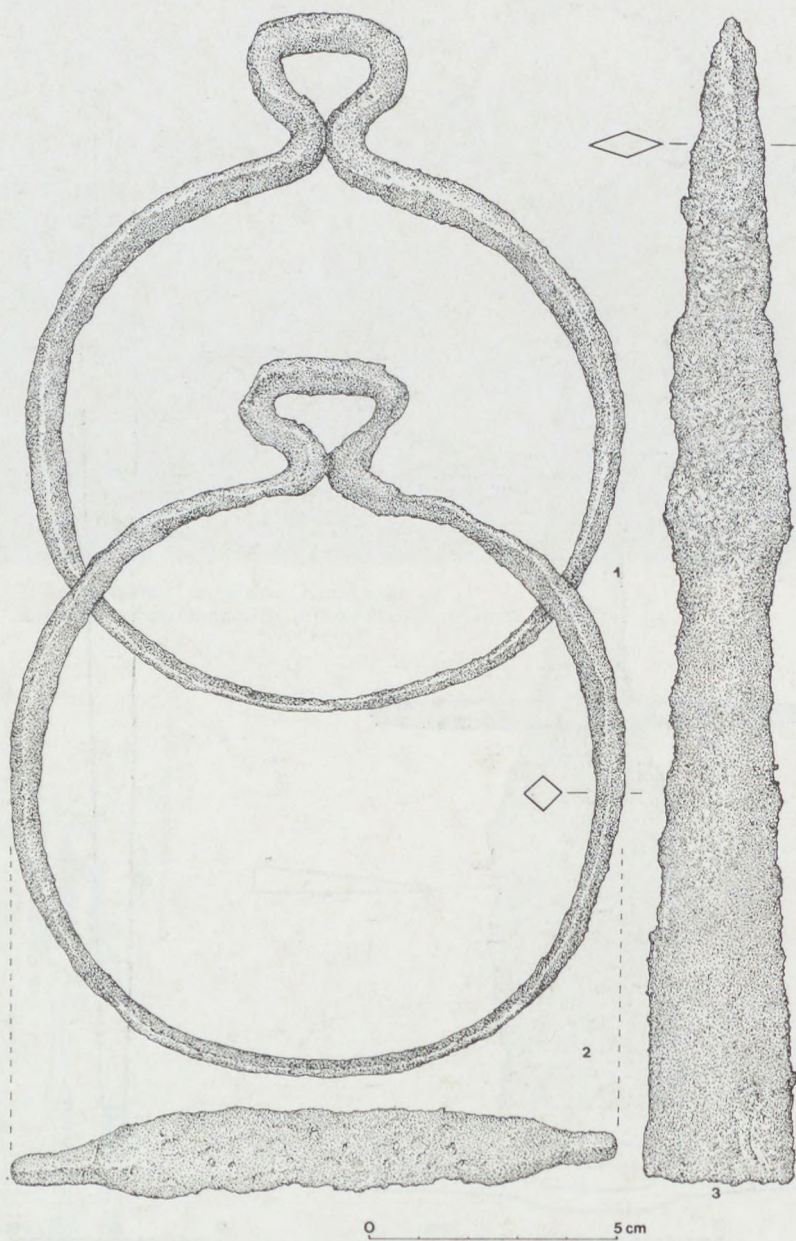
4. kép. Biharkeresztes-Lencsészát. Korai avar sír.
Abb. 4. Biharkeresztes-Lencsészát. Frühawarisches Grab.

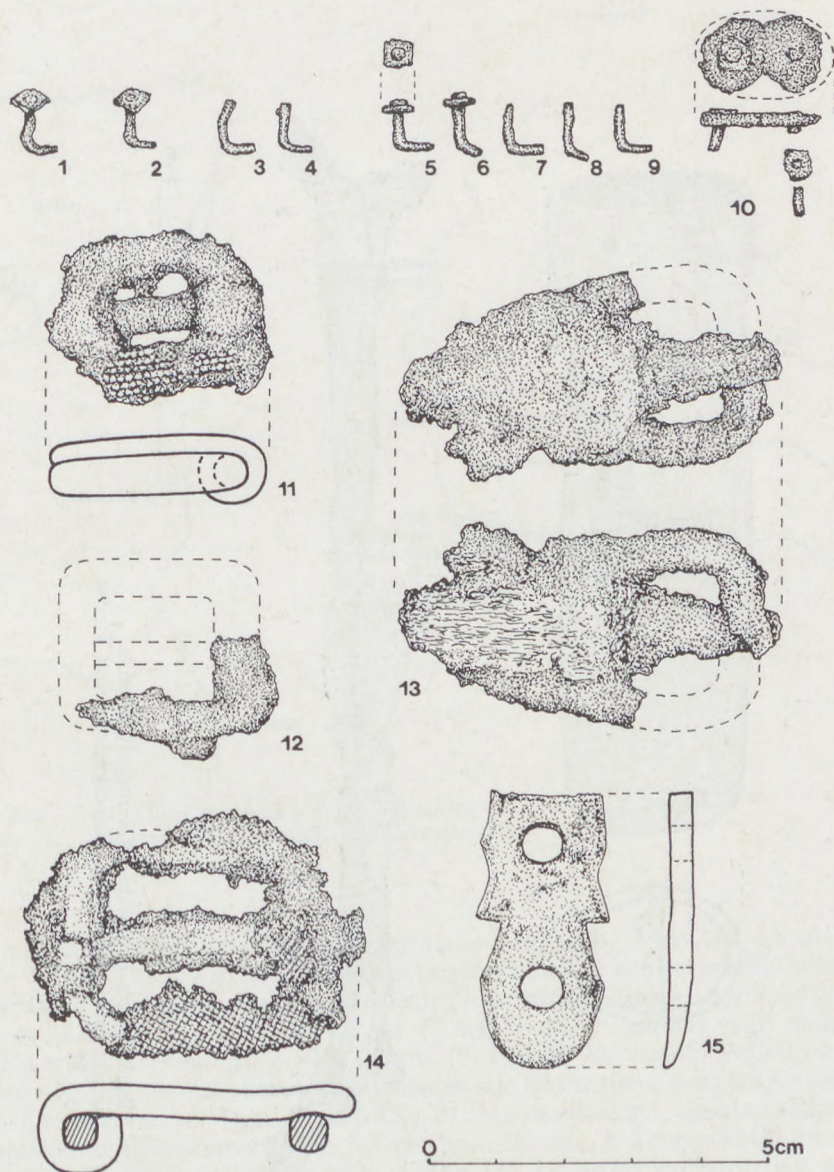
5. kép. Biharkeresztes-Lencsészát. Korai avar sír rajza.
Abb. 5. Biharkeresztes-Lencsészát. Zeichnung eines
frühawarischen Grabes

6. kép. Biharkeresztes-Lencsészát, Gyűrűsmarkolatú kard.
 Abb. 6. Biharkeresztes-Lencsészát, Ringknaufschwert

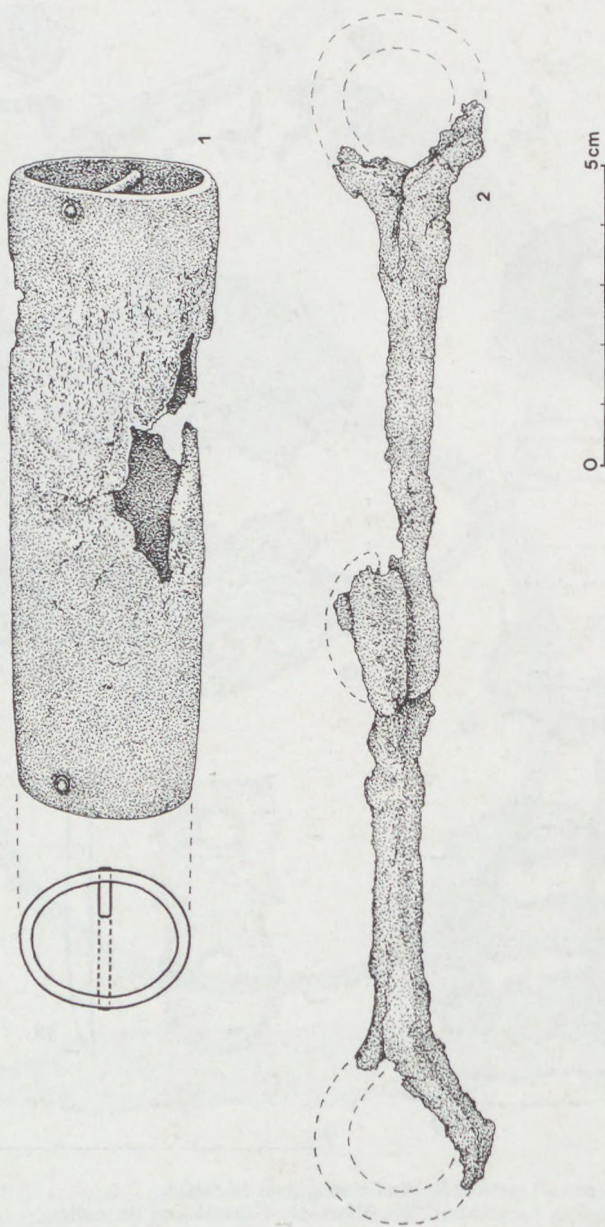

7. kép. Biharkeresztes-Lencsésbát. Kengyelek és kopja.
 Abb. 7. Biharkeresztes-Lencsésbát. Steigbügel und Speer.

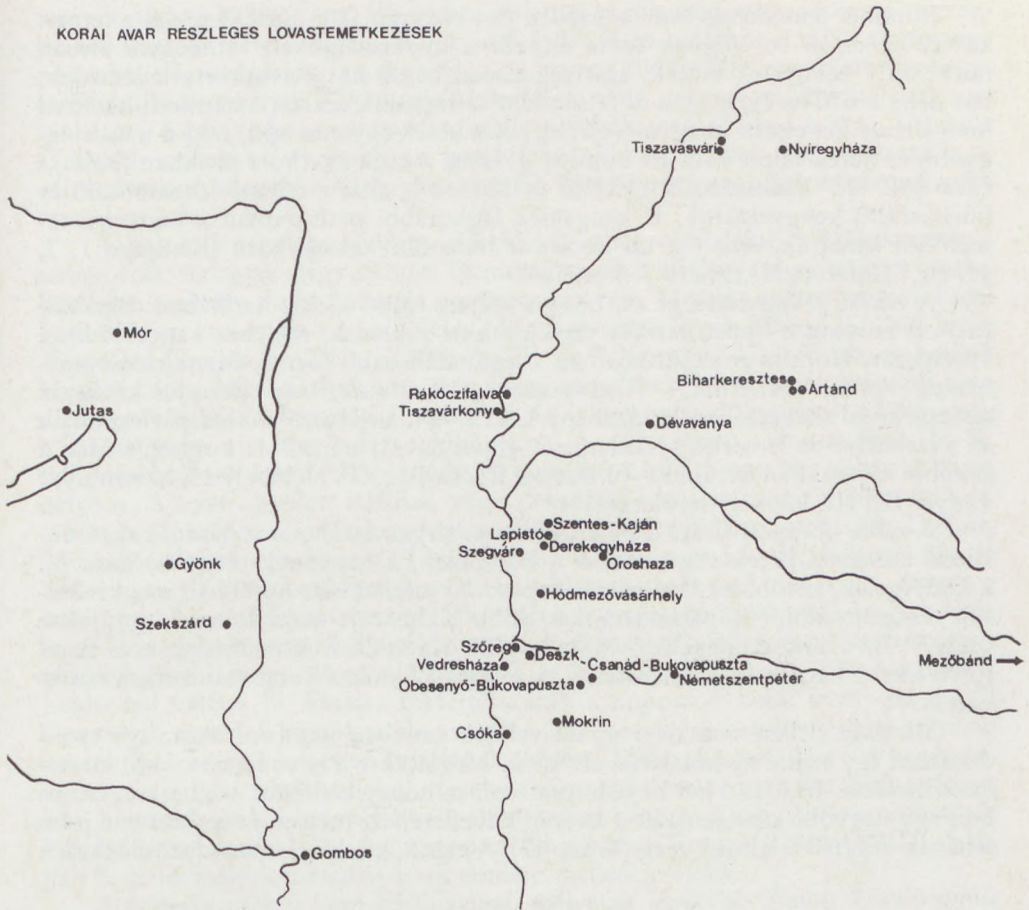
8. kép.
Abb. 8.

Biharkeresztes-Lencsés hát. Az öv szegecsei és csatok.
Biharkeresztes-Lencsés hát. Die Nieten des Gürtels und Schnallen

9. kép. Biharkeresztes-Lencsésbát. Csonttégely és zabla.
Abb. 9. Biharkeresztes-Lencsésbát. Knochentiegel und Trense

KORAI AVAR RÉSZLEGES LOVASTEMETKEZÉSEK

10. kép. Avar kori részleges lovastemetkezések
Abb. 10. Awarenzeitliche partielle Pferdebestattungen

7. a ló hátsó lábának patáinál téglalap alakú vascsat, h.: 3 cm, sz.: 2,5 cm. töredékes. (8. kép 12). 8. a ló hátsó lábai alatt egymás mellett két hurkosfülű vaskengyel, száruk négyszögletes, talpalló keskeny, félkörös, gerincelt, egyik kengyel hiányos. $12,3 \times 14,4$ cm, $12,5 \times 14,6$ cm. (7. kép 1–2.) 9. karikás végű csuklós vaszabla a ló lábak végénél. h.: kb. 22 cm. (9. kép 2.) 10. a zabla mellett csont csat, felső vége négyzetes, oldalai tagoltak, alsó fele lekerekített, rajta két kis kerek lyuk a szíj átfűzésére. h.: 4 cm. (8. kép 15.). 11. vas hevedercsat, téglalap alakú, hozzáoxidálódott fa-lenyomattal. h: 3,5 cm, sz.: 2,7 cm. A kengyelektől 15 cm-re, a csontok felvételekor találtuk meg. (8. kép 13). 12. bronz lemeztöredék, a ló lábak végétől 25 cm-re. A leletek őrzési helye: Debrecen, Déri Múzeum, ltsz.: 77. 153.1–14.

Mindkét temetkezés kora avarkori. Ezt bizonyítják a mellékletek és a temetkezési szokások is. Vegyük sorra először a lószerszámokat. Mindegyik sírban hurkosfűlű kengyelek voltak, amelyek elsősorban a korai avarkorra jellemzőek, bár néha a 670-es évek után is feltűnnek.³ Sírrajzunk szerint az ártándi határnál levő sírban két eltérő kengyel volt: egy kisebb és egyenes aljú, míg a másik nagyobb és kerek talpú volt. Ez éppúgy gyakori a kora avarkori sírokban (Kótaj,⁴ Cikó 552. sír,⁵ Szekszárd-Bogyiszlói út 126. sír⁶), akár a felemás (hosszúfűlű és hurkosfűlű) kengyelpárok. E kengyelek legkorábbi párhuzamait a kudyrgői temetőből ismerjük, amely a mi koraavar temetőinkkel egykorú (Kudyрге 1, 7, 11. sír,⁷ Katanda II. temető 5. kurgán⁸).

A zablák jellegzetessége az, hogy a szájas külső oldala karikában végződik ezért is nevezik e típust karikás végű csuklós zablának, melyhez kapcsolódik a vezetősár. Kora avar sírjainkban ez a legáltalánosabb forma: Mandjelos/Nagytolaszi,⁹ Kótaj,¹⁰ Nyírtura,¹¹ Tiszavasvári 1, 18, 21. sír,¹² de előfordul későavar temető korai szakaszában is: Szebény I. 123–24. sírjában.¹³ Keleti párhuzamaik az avarkorból is ismertek: Kudyрге,¹⁴ Katanda II. temető 1. kurgán.¹⁵ Már a korábbi időszakban feltűnnek, pl. Bolsaja Rečka BE XIV. lelőhely 17. halomból,¹⁶ vagy a BE III. lelőhely területéről is.¹⁷

A zablá bekapcsolására a biharkeresztési sírban csontcsatot használtak. Gavrilova szerint a kerek végű csatok a korábbiak, a hegyesedő végűek, mint pl. a kudyrgiek, későbbiek.¹⁸ A csat bekapcsolási módját már korábban megkíséreltük rekonstruálni.¹⁹ A párhuzamokat előbb Kalmár J. majd Bóna I. gyűjtötte össze.²⁰ Az avarkort megelőző időből valók Katanda I. temetőjének és a Berel folyó menti kurgánok csontcsatai,²¹ de megtalálhatók a korai szauromata sírokban is.²²

Mindkét sírban volt nyereg, melyeknek azonban nem volt fém vagy csont díszítése. Így szinte nyomtalanul eltűntek. Meglétükre a hevedercsatokból következtethetünk. Ráadásul két hevedercsat volt mindegyik sírban: a biharkeresztésiben egy nagyobb csat szolgált a nyereg hevederéhez, melyet az emberi váz jobb lábának végénél találtunk meg (8. kép 13). A másik, kisebb csat, amely töredékesen

³ Kovrig – Korek 1960, 283.

⁴ Hampel 1902, 299–300.; Csallány 1958, 41, XXIII. t.

⁵ Wosinszky 1894, 100. A. kép 1–2.; Kiss-Somogyi 1984, 38. t. 30–31.

⁶ Rosner 1975–76, 82. I.t.4–5.

⁷ Gavrilova 1965, VII. t.4, XIV.t.1, XIX.t.22, stb.

⁸ Gavrilova 1965, 8. kép 9.

⁹ Ercegović – Pavlović 1982, 50, I.t.3.

¹⁰ Hampel 1902, 299–300.; Csallány 1958, XXIII.t.3.

¹¹ Csallány 1958, XXII.t.3, 6.

¹² Csallány 1958, XIV.t.1, 4.; XV.t.4.

¹³ Garam 1975, fig.9.

¹⁴ Gavrilova 1965, XII.t.14, XV.t.6.

¹⁵ Gavrilova 1965, 6. kép 2.

¹⁶ Grjaznov 1956, 38.t.4., 41.t.30.

¹⁷ Grjaznov 1956, 45.t.35.

¹⁸ Gavrilova 1965, 5.

¹⁹ Mesterházy 1969, 242.

²⁰ Kalmár 1943, 154.; Bóna 1980, 53, Abb. 10.

²¹ Gavrilova 1965, 55–56. 4. kép 10, 5. kép 11.

²² Smirnov – Petrenko 1963, XVII.t.54.

maradt meg, a ló bal hátsó láb patacsontjainál került elő, valószínűleg a nyereg-takaró felerősítésére szolgált. Az ártándi F 142/1-es határkőnél talált sírban egy nagyobb, négyszögletes vascsat szolgált a nyereg rögzítésére, s a másik kis négyszögletes csat, amelyik a kengyelek közelében volt, a nyeregtakaró szíjához tartozhatott. Kéthevederes nyergelés csatjait figyelték meg Csókán is a 45. sírban.²³ E kisebb csatok esetében ugyan gondolhatunk a kengyelek felcsatolására is, e célra azonban főleg csonttárgyakat szoktak használni, vagy a felcsatolásnak nem marad nyoma.

A halottak személyes tárgyai közül két jellegzetes darab a biharkeresztesi sírban volt. Az egyik tárgy a kopja. Nemcsak rendkívüli durvasága feltűnő, amelyben talán csak egy csolnoki kopja versenyezhet vele,²⁴ hanem az arányai is: a köpű hosszabb, mint a kopja csúcsa. Néha a köpű az egész kopja 3/5-e: Cikó 109. sír,²⁵ Várpalota-Gimnázium 210. sír,²⁶ Bóly 21. sír,²⁷ Környe 43. sír,²⁸ stb. A hosszú köpűjű kopja keleti párhuzamai még jellegzetesebbek, mert ott az arányok még szembetűnőbbek. A katandai I. temető 6. és 7. kurgánjának kopjájánál a köpű még a 2/3 nagyságot is eléri.²⁹ Hasonlóképpen 1/3 : 2/3 arányú a kokeli fázis (I–II. szd.) lándzsáinak köpűje ill. pengéje.³⁰ Jellemző a biharkeresztesi sírban a kopja helye is. A halott mellett találtuk, vége az emberi váz feje és melle felett feküdt. A kopja többnyire a lóváz koponyája mellett szokott előkerülni (Gátér 239. sír, Előszállás-Bajcsihegy 23. sír, Tiszavárkony-Hugyímpart 54. sír, Környe 43. és 104. sír stb.)³¹ Biharkeresztesen azonban a lószerszámot sem a ló mellé, hanem a halott jobb lába mellé helyezték el. A kopja helye csak hangsúlyozza, hogy a részleges lovat felszerszámozatlanul temették el. A második jellegzetes darab, a fegyverzet legszebb tárgya az egyélű pengéjű, gyűrűsmarkolatú kard volt. A kardot a halott bal vállára ill. karjára fektették, azaz a koporsón belül volt. Az övről lecsatolták, s ennek következtében a csat a halott mellére került. A kard helyzete azt mutatja, hogy a koporsó belsejének széléhez támaszkodott. Mivel a kardmarkolat a koponyán jóval túl nyúlt, jelzi a koporsó hosszát is. A kardnak a sírban levő helyzetére, a bal kar mellé való elhelyezésre néhány újabb példát említhetünk a Ferganai medence 1–6. sz-i temetkezései közül: Kajragac, Tašravat VIII. lelőhely³². E lelőhelyek a szokás iráni eredete mellett szólnak.

A biharkeresztesi kard párhuzamai, melyeket legutóbb Simon László gyűjtött össze,³³ zömmel arany ill. ezüst szerelések: Kunágota,³⁴ Kecel,³⁵ Nagy-

²³ Kovrig – Korek 1960, 281.

²⁴ Kovrig 1955b, 168, IV.t.4.; Horváth 1979, 3/2 lh.

²⁵ Wosinszky 1894, 50.; Kiss-Somogyi 1984, 9.t.7.

²⁶ Németh 1969, 20.t.7.

²⁷ Papp 1962, XXI.t.4.

²⁸ Salamon – Erdélyi 1971, 5.t.34.

²⁹ Gavrilova 1965, 54–55. 4. kép 4–5.; Hudjakov 1986, 67. kép 4.

³⁰ Hudjakov 1986, 81. 32. kép 1, 8. A későbbi, a mi avarkorunkkal egyidős kudyrgai temetőben már hiányoznak a lándzsák, bár más türk temetőkben megvannak: Gavrilova 1965, 60.; Hudjakov 1986, 67. kép. Így az a kérdés, hogy honnan származnak a kora avarkor kopjái, e szembetűnő egyezés miatt egyszerű magyarázatot nyer. Végeredményben hasonló véleményre jutott Bóna I. is: Bóna 1980, 47–48.; Bálint 1978, 206.

³¹ Kovrig 1955a, 34–35.; Salamon – Erdélyi 1971, Taf. 38.

³² Bričina 1983, 57–58.

³³ Simon 1983, 27, 40.

³⁴ László 1950, 31–33, LIX. t, LI, LII.t.; Bóna 1982–83, 88–89, 3. kép.

³⁵ László 1955, 232–33.; László 1976, 109–113.

kőrös,³⁶ Kecskemét-Sallai utca³⁷, Bócsa,³⁸ Kunbáony,³⁹ Peresčepino,⁴⁰ Glodosi,⁴¹ Szeged-Csengele,⁴² Visegrád⁴³, míg egyszerű, köznépi változatok ismertek Deszk-L-temető 13 sírjából (Klárafalva-Kukutyin az újabb lelőhelynév),⁴⁴ Sopronból,⁴⁵ Érmihályfalva-Kertaljról,⁴⁶ Mandjelos/Nagyolasziból.⁴⁷ A gyűrűsmarkolatú kardok közé számítják a függesztőfülek jellegzetessége alapján a hasonló, de kardjukat vesztett függesztőfüleket is (Tiszaújfalu,⁴⁸ Ismeretlen lelőhely-Alpár⁴⁹), vagy a markolatgyűrű nélküli némedi kardot.⁵⁰ A gyűrűsmarkolatú kardok keleti párhuzamaiként a koreai királysírok kardjait szokták említeni és az afraziabi freskók ábrázolásait.⁵¹ Véleményünk szerint azonban az előképek máshol keresendőek. Az Altaj hegységben a Berel folyó menti kurgánokban is előkerült egy gyűrűsmarkolatú, egyélű kard.⁵² Ráadásul keresztvasa is van, amely a markolat alsó részének fecskeszárny-szerű folytatása. Sajnos több azonos korú párhuzam e területről nem került elő. Hudjakov a korábbi időszak kokeli és Felső-Ob-vidéki egyélű, gyűrűs markolatú kardjaival ill. töreivel hozza kapcsolatba.⁵³ Ez utóbbiak markolatának karikája nem zárt, hanem egy visszahajló kampóhoz hasonlóan nyitott. A magyarországi kardok közül ilyen a visegrádi kard markolata.⁵⁴ A Berel folyó menti kardon levő keresztvas figyelmeztet arra, hogy a keresztvas meglétére vagy hiányára alapozó tipológia és időrend nem megbízható. A hazai általános felfogás szerint a biharkeresztési kardnak a legkésőbbi gyűrűsmarkolatú kardok közé kellene tartoznia keresztvasa miatt.⁵⁵ Ezzel szemben az ártándi és biharkeresztési sírokat a 6. sz.-ra keltezzük.

A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a türk korszakból is ismerünk gyűrűsmarkolatú kardot, mégpedig egy Tang-kori türk sírszoborról.⁵⁶

A biharkeresztési sírban csak a kardot csatolták le az övről, azaz le volt oldva, de az övet nem kapcsolták szét. Az öv csatja, melyen textilnyomok voltak a hátoldalon, azt bizonyítja, hogy az öv alatti ruha anyaga szorosan hozzátapadt. Ha a combsont belső oldalán lett volna a csat eredeti helye, akkor valószínűleg nem tapadtak volna hozzá vászonszövet maradványai. Maga az öv egyszerű, díszetlen

³⁶ Simon 1983, 13–27. I–VII.t.

³⁷ Tóth 1980, 141. Abb. 5–6.

³⁸ László 1955, 228. XLIV. t., XLVI. t.1–2.

³⁹ Tóth 1972, 148.

⁴⁰ Lvova-Semenov 1985, 77.

⁴¹ Smilenko 1965, 25.

⁴² Csallány 1939, 129. II.t.

⁴³ Tavas 1978, 178. XXI–XXII. t.

⁴⁴ Csallány 1939, 140.

⁴⁵ Gömöri 1976, 143.

⁴⁶ Némethi 1983, 8. kép 1.; Bóna 1986, 167.

⁴⁷ Ercegović–Pavlović 1982, I.t.1.

⁴⁸ Fettich 1926, 4. fig. 21.

⁴⁹ Fettich 1926, Pl.IV.; Bóna 1982, 25. 98.; Bóna 1982–83, 92.

⁵⁰ Nagy 1901, 317.

⁵¹ Ito 1971, 63.; Bálint 1978, 203–204.

⁵² Gavrilova 1965, 55. 4. kép 12.; Hudjakov 1986, 131.; Kubarjov 1984, 41. 8. kép 2. ugyanitt párhuzamok is.

⁵³ Hudjakov 1986, 79–80. 31. ábra 1.

⁵⁴ Tavas 1978, 184, 189.

⁵⁵ Simon 1983, 39–40.

⁵⁶ Xinjiangdin (1975) 131.t. A sírszobor alakjának bal keze a markolaton pihen, felette jól látható a gyűrűs markolat alatta pedig a rövid keresztvas. A kard függesztőfülei D-alakúak.

bőrvön lehetett, amelyet azonban két bőrpántból nitszegekkel fogtak össze: erre a célra szolgáltak az 5–6 mm-es aklaszögek, amelyeknek végeit elkalapálták.

Az övre lehetett felerősítve a csonttégely, amelynek mindkét végét egy-egy bronzhuzalból készült tengelyen elforduló fakorong zárta. E tégely párhuzamai mind a kora- mind a késő avarkorban megtalálhatók (kora avarkoriak: Mokrin,⁵⁷ Tarnaméra 2. sír⁵⁸), késő avarkoriak: Ártánd-Állami gazdaság 218. sír, Győr-Téglavető dűlő,⁵⁹ Budapest-Fehérvári út 43. sír⁶⁰). Szerepükkel egy korábbi cikkben foglalkoztam.⁶¹

Az Ártánd-F 142/1-es határkőnél talált sírban a halottat nagyon szegényesen temették el. Bár sírját részben elpusztítva találtuk meg, mégis feltűnő, hogy a váz mellett csak övének csatját találtuk. Személyes tárgyai a felszerázott lóval egy szinten, valószínűleg a koporsóra téve kerültek elő. Egyetlen fegyvere a keskeny végű csontmerevítő s íja volt, melyet az övre csatolhattak fel, ill. jelen esetben arról lecsatolva tették melléje. A koporsóra helyezték a tegez is, amelynek ugyan semmi nyomát nem találtuk meg, de erre utalt az akasztóhorog és egy vasnyílcsúcs is. A tegezakasztó legjobb párhuzamait a jutasi 125. sírból,⁶² Mokrin 67. sírből,⁶³ és Szegvár-Sápoldalról ismerem. Ez utóbbi példány kapcsán határozta meg szerepüket Bóna István, és kereste meg párhuzamaikat.⁶⁴ A sírban ezeken kívül egy bronzhuzalból készült csat? és egy bronz alátétlemez volt, amilyen Szeged-Csengelén is előfordult.⁶⁵

Az ártándi és biharkeresztesi két korai avar sír leleteinek keleti párhuzamai viszonylag nagy területen szétszórva találhatók meg, s önmagukban nem alkalmassak szorosabb kapcsolatok kimutatására.⁶⁶ Kivételt képeznek a különleges sajátosságok, melyek közé tartozik a kopják alakja és a gyűrűsmarkolatú kard. Ezek leginkább az Altaj hegység felé irányították figyelmünket.

Mivel minden régészeti kultúra hagyatékában a temetkezési szokások örzik legjobban az archaikus vonásokat, ezek a leghagyományőrzőbbek, további feladatunk a temetkezési szokások vizsgálata. Jelen esetben a részleges lovastemetkezés a legjellegzetesebb. A Kárpát-medencében ezideig mintegy 30 lelőhelyről ismerünk részleges lovas vagy lótemetkezést. Első összeállításukat Kovrig I. és Korek J. után⁶⁷ Kiss Attila adta meg,⁶⁸ és 16 lelőhelyet gyűjtött össze: Csóka 43 sír,⁶⁹ Deszk D-temető 175 sír,⁷⁰ Dévaványa-Köleshalom,⁷¹ Gombos 22. sír,⁷²

⁵⁷ László 1946/1977, 129–33.

⁵⁸ Szabó 1965, V.t.11, 38.

⁵⁹ Mesterházy 1972, 109–11.

⁶⁰ Nagy 1973, 71, 21. kép 10.

⁶¹ Mesterházy 1972, 110.

⁶² Rbé-Fettich 1931, IV.t.29.

⁶³ Nagy 1962, 21.

⁶⁴ Bóna 1979, 11. jegyzet. I.e. 6–5. sz.-i sazuromata sírokban is tegezfüggesztő szerepük a döntő: Smirnov–Petrenko 1963, 29. 15.t.17, 20, 26–27. Felerősítésük módjára egy 3–5. sz.-i. akasztóhorog példája utal a Balyktyiul folyócska melletti 227. kurgánból: Sorokin 1977, 6. kép 5.

⁶⁵ Csallány 1939, 129. 159. VII.t.26–27.

⁶⁶ Kőbalmi 1974, 155–56.

⁶⁷ Kovrig–Korek 1960, 288–89.

⁶⁸ Kiss 1962.

⁶⁹ Kovrig–Korek 1960, 260.

⁷⁰ Csallány 1943, 162.

⁷¹ Kovrig 1975, 136.

⁷² Pogány 1908, 408.

Jutas 173. sír,⁷³ Hódmezővásárhely-Szárászér,⁷⁴ Klárafalva B-temető 60. sír,⁷⁵ Mór-Akasztódomb 21. sír,⁷⁶ Németszentpéter,⁷⁷ Szegvár-Sápoldal (Kórógy),⁷⁸ Szentcsanak-Derekegyháza,⁷⁹ Szentcsanak-Kaján 123. sír,⁸⁰ Szentcsanak-Lapító,⁸¹ Tiszasziget-Vedresháza-Ösöntiván 84,⁸² Tiszavárkony 46. sír,⁸³ Tiszavasvári-Koldusdomb 21. sír,⁸⁴ A felsorolt sírok közül a Dévaványai kissé eltér a többitől, mert ott csak egy lókoponya volt a váz felett 100 cm-re. A későbbiekben Rosner Gyula között két részleges lótemetkezést Gyönkről (Gyönk 45. sír és 97. sír, ez utóbbi talán a 96-os férfisírhoz tartozott)⁸⁵ és tízet Szekszárd-Bogyiszlói útról (pl. a 335. sírból).⁸⁶ További részleges lovastemetkezéseket említenek vagy közölnek több-kevesebb részletességgel: Ártánd-Platthy birtok (e lelőhelyet a korábbi szakirodalom egyszerűen, a birtokos neve nélkül említi),⁸⁷ Csanád-Bukovapuszta,⁸⁸ Mezőbánd,⁸⁹ Mokrin,⁹⁰ Nyíregyháza-Moszkva u. 9.,⁹¹ Óbesenye-Bukovapuszta,⁹² Orosháza,⁹³ Rákóczi-falva-Kastélydomb 38. sír,⁹⁴ Szőreg-homokbánya,⁹⁵ Tiszavasvári-Vöröshadsereg u. 8.,⁹⁶ lelőhelyekről. A számszerű rekordot a szegvár-oromdűlői ásatás szolgáltatta, ahol az 1984-es év végéig 141 sírból már 140 részleges állattemetkezést találtak,⁹⁷ köztük az 1. sírban az emberi váz felett részleges lótemetkezést, vagy a 33. sírban felszerszámozott egész ló felett két-két részleges ló- és szarvasmarhatemetkezést is az emberi váz fejének folytatásában.⁹⁸

Összeállításunk ugyan korántsem teljes a kiadatlan és az irodalomban nem említett sírok miatt, de így is kitűnik, hogy zömmel a Tiszántúlról származnak. Az avar kori lovastemetkezéseket tipologizáló Kiss A. szerint a részleges lovastemetkezések a korai avar korból valók (kivételek a szentes-kajáni és a közöletlen orosházi sír),⁹⁹ s ezt a közölt sírok szinte egybehangozóan megerősítik. A legkésőbbiek

⁷³ Rbé – Fettich 1931, 33.

⁷⁴ Korek 1942, 156 – 59.

⁷⁵ Kiss 1962, 156.

⁷⁶ Török 1954, 54 – 56.

⁷⁷ Dörner 1960, 423.

⁷⁸ Kiss 1962, 158.; Bóna 1979, 13.; Bóna 1980, 31.

⁷⁹ Csallány 1939b, 116 – 20.

⁸⁰ Korek 1943, 17, 54.

⁸¹ Csallány 1934, 206.

⁸² Kiss 1962, 158.

⁸³ Kiss 1962, 158.

⁸⁴ Csallány 1958, 58 – 59.

⁸⁵ Rosner 1971 – 72, 75, 120, 216.

⁸⁶ Rosner 1975 – 76, 86, 103.

⁸⁷ Cséplő 1896, 413.

⁸⁸ Nagy 1911, 312.

⁸⁹ Kovács 1913, 321, 383.; Bálint 1971, 94.

⁹⁰ Kovrig – Korek 1960, 271.; Bálint 1971, 94.

⁹¹ Csallány 1963, 51.

⁹² Nagy 1911, 314.; Bóna 1979, 21.

⁹³ Juhász Irén szóbeli közlése, 1968, 43.; 1969, 45.

⁹⁴ Selmeczy – Madaras 1979 – 80, 144.

⁹⁵ Bálint – Maráz 1971, 75 – 76.; Kürti 1983, 87.

⁹⁶ Bóna 1986b, 78.

⁹⁷ Lőrinczy 1985, 58.

⁹⁸ Lőrinczy 1982, 72.

⁹⁹ Bóna 1979, 21. szerint 670 – 700 között is találkozunk e szokással, nemcsak Szentcsanakon.

valószínűleg a középvár korszakból, tehát egy átmeneti időszakból származnak, hasonlóan néhány koraavar tárgyhoz (pl. hurkosfülű kengyel). Eddig sem a biharkeresztési, sem az ártándi határkőnél talált sírnak nincs párhuzama, de a megállapítás nagyon viszonylagos értékű, mert 1979-ben még Bóna I. kénytelen volt azt a temetkezési módot is ismeretlennek ill. párhuzamnélkülinek mondani, amelyet a biharkeresztési sír képvisel.¹⁰⁰ Ami a lovak sírban való helyzetét és a sírok tájolását illeti, a variációk száma bőséges.

A korai avarkorra három féle tájolás a jellemző: a NY – K-i (fejfel Ny-ra), a K – Ny-i (fejfel K-re), és a ritka É – D-i.¹⁰¹ Ezek közül a K – Ny-i tájolás, amelyet a biharkeresztés-lencsés hátú sírban is tapasztaltunk, a Tiszántúlra jellemző Debrecen – Tiszavasvári magasságig.¹⁰² (Deszk D temető 175. sír, Szegvár – Sápoldal, Mokrin 8. sír, Óbesenő – Bukovapuszta, Tiszavasvári – Koldusdomb 21. sír.). Az É – D-i tájolás a részleges lovastemetkezések között hasonló gyakoriságú a többihez (Csóka 43. sír, Mór – Akasztódomb 21. sír, Szeged – Csengele, Német-szentpéter, Ártánd-F 142/1. határkő).

A biharkeresztés-lencsés hátú sírban, azon kívül, hogy a lóváz elhelyezése a sírban párhuzam nélkül áll a közölt anyagban, van még egy különlegessége. A kitömött lóbőrt nem felszerszámozva temették el, hanem a két kengyelt, a zablát a csontcsattal és a hevedercsatokkal együtt az emberi váz jobb lába mellé helyezték el, és kitömött lóbőrt csak ezután tették a sírba (a ló hátsó lábai a kengyelek felett feküdtek). E szokás változatát figyelte meg Kürti Béla a korai avar gerlai 1. sírban, de ott még lóváz sem volt. A lószerszám a jobb lábszár felett volt egy kupacban.¹⁰³ A Gyöngyös-vásártéri temető 38. sírjában is megfigyelték e szokást.¹⁰⁴

Ritka jelenség a lóváznak az emberi váz fölé való temetése. Ezt figyelhetjük meg Szőreg-homokbánya 2. sírban,¹⁰⁵ Tiszavasvári – Koldusdomb 21. sírban, Rákóczi-falván, Szentés – Derekegyházán, Szegvár – Oromdülő 1. sírban, Szekszárd – Bogyiszlói úton a 7. és 211. sírban,¹⁰⁶ talán ilyen sírban tekinthetjük a dévaványai 75. sírt és egy Óbesenő-bukovapusztai sírt, melyekhez most még az Ártánd F 142/1-es határkőnél feltárt sír is csatlakozik.

A koporsó felett elhelyezett egész ló ismert Szekszárd – Bogyiszlói út 106. és 155. sírjából is.¹⁰⁷ E szokás keleti párhuzamát az Altajból, a Berel folyó melletti 2. és 3. kurgánból ismerem, ahol az emberi és lóváz egyaránt fejfel K-nek feküdt.¹⁰⁸

Nem túl gyakori kettő vagy több ló eltemetése sem. Két részleges ló, köztük egy csikó volt a szekszárd-bogyiszlói úti temető 335. sírjában. A csikót a lóváz fölé helyezték el,¹⁰⁹ az emberi váz bal oldalán azonos tájolással. Két részleges és egy egész lóról olvashatunk a szegvár-oromdülői temető 33. sírból.¹¹⁰ Három egész lovat temettek el egymás mellett a Pécs-Sarohin tábornok úti késő avar temető

¹⁰⁰ Bóna 1979, 17.

¹⁰¹ Kovrig 1963, 94 – 97.; Bóna 1986b, 78.

¹⁰² Kovrig 1963, 94.

¹⁰³ Kürti 1980, 148.

¹⁰⁴ Rosner 1971 – 72, 71 – 72.; Kürti 1980, 149 – 50.

¹⁰⁵ Kürti 1983, 187.

¹⁰⁶ Rosner 1975 – 76, 96.

¹⁰⁷ Rosner 1975 – 76, 96, 100. A 155. sír rajza mást mutat.

¹⁰⁸ Gavrilova 1965, 55.

¹⁰⁹ Rosner 1975 – 76, 86, 103.

¹¹⁰ Lőrinczy 1982, 72.

251. sírjában, ahol a Ny–K-i emberi váz mellett a lovak K–Ny-i irányban, tehát fordított tájolással feküdtek.¹¹¹ Két lovat találtak több Kehideán feltárt középvári sírban,¹¹² és Pécsen a Sarohin tábornok úti temetőben is.¹¹³ Két lovat említenek a kunágotai sírból is, melyek közül csak egy volt felszerszámozva.¹¹⁴

A két vagy több lóval való temetés keleti párhuzamaiból Bóna I. adott változatást, de azok zömmel későbbiek a mi kora-avar sírjainknál, pl. Kuraj IV (Tadila) 1. és 3. kurgánját említette,¹¹⁵ ahol 3 egész lovat temettek el. Az 1. kurgán 3 lóva közül csak egy volt felszerszámozva, kettő mellett nem volt melléklet.¹¹⁶ Tuekta 3. és 4. kurgánjában 2-2 egész ló volt, koruk a 7–8. sz.¹¹⁷ A korábbi fázishoz tartozik a Jakonur-i 5. kurgán, amelyet az 5–6. századra keltezett Gavrilova. Ott is két egész lovat temettek el a férfi halottal. Mellékletei vaskopja és íj voltak.¹¹⁸ Két ló volt Katanda I. egyik sírjában is.¹¹⁹

Magyarországon nincs párhuzama három részleges ló eltemetésének, ráadásul úgy, hogy közülük csak egy van felszerszámozva, kettő lószerszám nélküli, s ezek közül az egyik csikó. Ugyanakkor 3 egész ló eltemetésének ugyanilyen formáját az írott források is említik, és a régészeti feltárások is igazolták létezését.

Már 1865-ben rátalált Wilhelm Radloff temetkezéseink párhuzamaira a Magas Altajban. Katanda I. lelőhely már említett kurgánjaiból kerültek elő. A sírokról először W. Radloff emlékezett meg, majd utána Y. A. Zaharov írt róluk, de a leletek teljes közlője A. A. Gavrilova. Az ő nyomán adjuk az összevontan leírt 5–7. kurgán adatait. A sírgödörökben 1 m mélységben a déli részen feküdtek a lovak a jobb oldalukra dőlve, fejfel Ny-ra; az egyik sírban 2 ló, a másik sírban két ló és egy csikó, a harmadikban három ló. Mindhárom sírban az egyik ló volt csak zablával és nyereggel felszerszámozva. A lószerszámhoz nem tartozott kengyel.¹²⁰ A másik párhuzamunk három egész ló eltemetésével Katanda közelében, a Berel folyó melletti kurgánokból származik. E kurgánokat is Radloff tárta fel 1865-ben. A 3. kurgánban fejfel K-i irányban egy emberi váz feküdt, felette 1 m-rel feljebb volt 3 lóváz az emberi vázzal azonos tájolásban. A lovaknál csak egynél volt lószerszám, de szintén kengyel nélkül.¹²¹

Mindkét lelőhelyen a magyarországi korai avarok elődeit véljük felfedezni, mert az eddig számításba vett kutyrgói és más 6–8. sz-i párhuzamokkal szemben Katanda I. temetője és a Berel folyó menti kurgánok 4–6. századiak, ha az eddigi keltezéseket megbízhatónak tekinthetjük.¹²² Az Altaj e vidékének temetkezéseiben ez a fázis megelőzi a kutyrgói fázist. Az, hogy nálunk e temetkezésekben részleges lovat találunk, valószínűleg nem döntő, elválasztó jelenség. A szakirodalomban közölt részleges lovastemetkezések legkorábbi előfordulásai közé tartozik a

¹¹¹ Nagy 1983, 64.

¹¹² Szőke Béla szóbeli közlése.

¹¹³ Nagy Erzsébet szóbeli közlése.

¹¹⁴ Bóna 1982–83, 89–90.

¹¹⁵ Evtuhova–Kiseljov 1941, 113.; Bóna 1979, 18.

¹¹⁶ Evtuhova–Kiseljov 1941, 103.

¹¹⁷ Evtuhova–Kiseljov 1941, 113–14.

¹¹⁸ Gavrilova 1965, 56–57.

¹¹⁹ Gavrilova 1965, 54.

¹²⁰ Radloff 1893/1968, 104.; Zaharov 1926, 78.; Gavrilova 1965, 54.

¹²¹ Radloff 1893/1968, 110–12.; Zaharov 1928, 138.; Gavrilova 1965, 55.; Erdélyi 1982, 174.

¹²² Gavrilova 1965, 51–57.; Hudjakov 1986, 125–35.

Felső-Ob menti Bolšaja Rečka néhány temetkezése, ahol még nem igazi részleges lovat találunk, hanem lóváz részeket. Van azonban egy sír ebben a temetőben a BE III. lelőhely 8. kurgánban, amelyet önálló részleges lósírnak tekinthetünk. A ló feje a sír Ny-ÉNy-i végében volt és ugyanott a lábcsonatok részei és patacsontok. A sír KDK-i végében két edény töredékei alatt feküdtek a hátsó patacsontok ill. lábcsontrészek. A sírrajzon a sír lábfelelőli végén csak az edénytöredékek látszanak.¹²³ Ugyanitt a BE XIV. ponton, a temető szélén találtak egy áldozóhelyet, ahol szintén részleges lóvázat találtak edények töredékei és más tárgyak kíséretében.¹²⁴ A bolšaja rečkai temetők alig 200 km-re K-re vannak Katandától ill. a Berel folyó menti kurgánoktól, koruk pedig egy fázissal korábbi a Katandai I. temetőnél, a 3–5. századra keltezhetőek.¹²⁵

Egy másik korai részleges lovassír Fanagoria C temetőben került elő. A 63. sírban 0,85–1,08 m mélyen, összehajtogatva találták meg a lókoponyát a mellette levő három lólábbal, és a ló alatt kb. 50 cm-re feküdt egy gyermek váza. A gyermek lábai felett vöröslakos mécseszt találtak, amelynek alapján a sírt az 1–2. sz.-ra keltezték.¹²⁶

A harmadik, s egyben legkorábbi részleges lovastemetkezés a déli Uralban került elő a Szintasta folyó mellett. Itt az i. e. 16. sz.-i sírokban összegöngyölt lóbőrös temetkezéseket találtak. Az ásató V. F. Gening indoiráni hatással magyarázza a temetkezési szokásokat.¹²⁷

A részleges ló- ill. lovastemetkezések kialakulásával legutóbb Kazakov foglalkozott. Annak ellenére, hogy a kora-avar időszakot megelőző időből nem tud újabb párhuzamokat bemutatni, a korábbi adatok alapján úgy véli, hogy e szokás Európában Ny-Szibériából terjedt el. Ezt főleg a kusnarenkovi temető részleges lovas temetkezései (2, 27, 28. sír)¹²⁸ alapján állítja. E temető népessége a 6–8. sz.-ban Ny-Szibériából települt az Ural Ny-i oldalára.¹²⁹ A 6–7. sz.-i Ny-szibériai újabb anyagból a Relkino-i temetőt említi, az Ob felső folyása mellékéről.¹³⁰

A különböző időben és rendkívül nagy területen megjelenő korai részleges ló- és lovastemetkezések különböző megjelenési formái¹³¹ (szinte kivétel nélkül lószerszám nélküli temetkezések¹³²) azt sejtetik, hogy e szokásnak lényeges elemei az Altaj-vidék népessége között sem voltak ismeretlenek. A Kárpát-medencei korai avarok valahol Kazahsztánban iráni népességtől vehették át e szokást, akár csatlakozott, akár meghódított elemektől. Hogy a lóállomány hirtelen lecsökkenése és elszegényedés következtében, tehát anyagi okok eredményeképpen¹³³ alakult-e ki ez a szokás, vagy hitvilági elképzelések alakították ki, ma még nem dönthető el. Kétségtelen, hogy 3 részleges ló eltemetése, még ha húsát el is fogyasztották, nem kelti a szegénység képzetét.

¹²³ Grjaznov 1956, 118, XLIV.t.

¹²⁴ Grjaznov 1956, 107. l. jegyzet.

¹²⁵ Gavrilova 1965, 52.

¹²⁶ Blavatskij 1941, 51.

¹²⁷ Gening 1977b, 66. 6. kép 1., 67–69.

¹²⁸ Gening 1977a, 107.

¹²⁹ Kazakov 1984, 100.

¹³⁰ Kazakov 1984, 100.

¹³¹ Tomka 1969, 149–52.; Balint 1971, 99.

¹³² Bóna 1979, 20. 132. jegyzet.

¹³³ Nagy 1946, 296.; Kovrig 1955a, 42.; Bóna 1979, 19–20.

A 4–6. sz.-i altaji és 6. sz. végi korai avar temetkezési szokás minden összekötő kapocs nélkül hirtelen a 13. századi mongoloknál bukkan fel. Plano Carpini írja a 12. fejezetben, hogy az alacsonyabbrendű mongol harcost titokban temetik el a mezőn, ahol éppen jónak látják, majd így folytatja: „Et sepelitur cum eo unum iumentum cum pullo et equus cum freno et sella, et alium comedunt et stramine corium implent, et super duo ligna vel quattuor altis ponunt, ut habeat in alio mundo... iumentum de quo habeat lac et possit sibi etiam equos multiplicare et equos in quibus valeat equitare, et ossa illius equi quem comedunt, pro anima eius comburunt, et sepe etiam conveniunt mulieres ad comburendum ossa pro animabus hominum, ut nostris vidimus oculis et ab aliis intelleximus ibidem.” Azaz „Vele temetnek egy kancát a csikájával meg egy felkantározott és felnyergelt lovat, egy másik lovat pedig megesznek, bőrét szalmával kitömik és két vagy négy cölöpre állítják fel, hogy legyen a halottnak... kancája, amely ellássa tejjel, tudjon lovakat tenyészteni és legyenek hátsólovoi. Annak a lónak csontjait pedig, amelyet elköltöttek, a halott lelkéért elégetik, az asszonyok egyébként is gyakorta összeülnek az emberek lelkéért történő csonthamvasztásra, amint azt a tulajdon szemünkkel láttuk, és másoktól is hallottuk ezen a tájon.”¹³⁴ Tomka Péter e szokás második részének eredetét és fennmaradt elemeit nyomozva megállapította, hogy a mongol nyelvi kifejezésekben nyoma maradt annak, hogy a mongolok kitömött lóbőrt áldoztak a temetésnél, s a 9. sz.-tól már vannak nyomai is a halott földbetemetésének. A gyér régészeti kutatás azonban még nem tudott felmutatni későbbi mogul temetkezéseket.¹³⁵

Plano Carpini leírásából először is az tűnik ki, hogy a leírt szokás a kevésbé tehetősekre jellemző. Teljesen egyezik e leírás az ártándi határkőnél feltárt sír leleteivel: szegényes lószerszám és szegényes felszerelés volt a sírban. Együttal megkapjuk a magyarázatát annak is, miért kellett egy csikót, egy felszerszámozott, és esetünkben egy ismeretlen nemű harmadik lovat is a halottal eltemetni. A régészeti leletek és a különleges temetkezési szokás az Altaj hegység területére vezettek minket, egy földrajzilag jól körülhatárolható területre. Felmerül a kérdés, kik voltak e vidék lakói az 5–6. sz.-ban? Ehhez jól kellene ismernünk a kínai forrásokat, ill. e források adatainak helyes feloldását. Sajnos, erről az oldalról nem kapunk egyértelmű választ.¹³⁶ Gavrilova a Tie-lő törzsek valamelyikét véli a Magas–Altaj lakójának Katanda és a Berel folyó vidékén a 4–5. sz.-ban.¹³⁷ Ligeti Lajos kutatásai azonban olyan megoldást is támogatnak, hogy az adott térségben mongolok is éltek. Ligeti szerint Baján kagán neve kifogástalanul magyarázható a mongolból. Másrészt azt is feltételezi, hogy Ny-Belsőázsiaiában a 6. sz. közepét megelőző időben, a türkök megjelenése előtt „bizonyíthatóan számolnunk kell török és mongol törzsekkel”.¹³⁸ A rendkívül jellegzetes koraavar temetkezési szokás előfordulása Plano Carpini mongoljainál támogatja Ligeti feltevését. S ha az etnikum kérdése vitatott is marad, hiszen 6–7 évszázadon át nem követhetjük a szokás mongol meglétét, a korai avarság egy részének legkorábbi szállásait sikerült megtalálnunk.

¹³⁴ W yn gaert 1929, 41.; Risch 1930, 8 1–2.; Győrfy 1965, 64–65. E szokást véli felfedezni a szegvár-sápoldali temetkezésben Kovrig–Korek 1960, 288. 139. jegyzet.

¹³⁵ Tomka 1969, 149–51.

¹³⁶ Ecsedy 1968/1979, 113, 130.; Czeglédy 1969, 103–116.; Ligeti 1986b, 159, 333–36.

¹³⁷ Gavrilova 1965, 47, 105.

¹³⁸ Ligeti 1986a, 134, 141.

Végezetül szólnunk kell arról a korai avar sírról is, amely Platthy Miklós birtokán került elő 1896-ban, annak kastélyától DNy-ra kb. fél km-re. A helyszín kb. 5–600 m-re DK-re lehet a biharkeresztes-lencsés-háti sírtól. A sírban minden bizonnyal részleges lótemetkezést találtak, ahogy már Kovrig I. is feltételezte.¹³⁹ A lószerszámhoz hurkosfülű kengyel, karikás végű csuklós zabla, négy db rojtos veret, 16 db aranylemezzel borított kantár vagy farhám dísz és szíjvégek tartoztak, ezeken kívül háromélű nyílcsúcs és íjmerevítő volt a sírban. Feltűnő, hogy itt viszonylag gazdag lószerszám maradt meg, az emberi vázhoz tartozó lelet pedig alig van.¹⁴⁰ A sír feltételezett színhelyén ma már nem látszik halomnak nyoma, de nem is valószínű, hogy volt ott halom. Ártánd határának déli felén csak természetes hátságok vannak. Így a sír halom alá temetésére¹⁴¹ nincs támpontunk. Ha most már a három sír anyagát együtt nézzük, akkor menten szembetűnik a temetkezési szokások és leletek egységessége: mindhárom helyen részleges ló, mindenütt azonos kengyelek, zablák és a halottak szegényes mellékletei, bár a három sír korántsem egyazon társadalmi réteghez tartozókat jelez. A tárgyak egy része archaikusnak látszik: pl. a kopja, szerintünk a gyűrűsmarkolatú kard is, a csontcsat és a tegezkasztó szorosan kapcsolódik az Altaj-vidéki párhuzamokhoz. De a többi tárgy között sem találunk olyat, amelyet feltétlenül a 7. sz.-ra kellene kelteznünk. Az a temetkezési szokás, amely az Ártánd F 142/1-es határkőnél levő sírban jelentkezett, szintén szorosan kapcsolódik a Berel folyó menti 4–5. sz.-i lakosság temetkezési szokásaihoz. Mindezeket figyelembe véve mindkét ártándi¹⁴² és a biharkeresztes korai avar sírt is a 6. sz.-ra keltezzük, amelyek éppúgy az Altaj 3–5. sz.-i emlékeivel mutatnak kapcsolatot, mint a mezőszilasi fülbevaló,¹⁴³ s melyek segítségével a legkorábbi avar emlékek újabb csoportját választhatjuk ki.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT 1971. *Bálint, Cs.* A honfoglaláskori lovastemetkezések. Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe–XIe siècles. MFMÉ 1971/2 (1974) 85–108.
- BÁLINT 1978. *Bálint, Cs.* Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. ActaArchHung 30 (1978) 173–212.
- BLAVATSKIJ 1941. *Blavatskij, V. D.* Отѣот о рaskопkah Fanagorii в 1936–37 г. TGIM 16 (1941) 5–74.
- BÓNA 1979. *Bóna, I.* A Szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. Das Reitergrab von Szegvár – Sápoldal. ArchÉrt 106 (1979) 3–30, 30–32.
- BÓNA 1980. *Bóna, I.* Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. ActaArchHung 32 (1980) 31–95.
- BÓNA 1982. *Bóna, I. – Nováki, Gy.* Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. Cumania 7 (1982) 18–118, 211–268.
- BÓNA 1982–83. *Bóna, I.* A XIX. század nagy avar leletei. Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. SzMMÉ 1982–83. 81–160.
- BÓNA 1986a. *Bóna, I.* Dáciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. Erdély története I. Budapest 1986. 107–234.

¹³⁹ Kovrig 1955a,

¹⁴⁰ Cséplő 1896, 412.

¹⁴¹ Kovrig 1955a, 36, 43.

¹⁴² Bóna 1981a, 167. is 6. századra keltezi az 1896-os leletet.

¹⁴³ Werner 1968, 283–84.; Bálint 1978, 205.

- BÓNA 1986b. *Bóna, I.* Szabolcs – Szatmár megye régészeti emlékei I. in: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest 1986. 15 – 91.
- BRIKINA 1983. *Bričina, C. A.* Sahoronenija voinov v jugosapadnoj Fergane. Tesisi dokladov Vsesojusnoj naučnoj konferencii Kul'tura i Iskusstvo Kirgizii. Leningrad 1983. 57 – 8.
- CZEGLÉDY 1969. *Czeplédy, K.* Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest 1969.
- CSALLÁNY 1934. *Csallány, D.* A Szarvas-lapistói népvándorlaskori sírlet. Der Grabfund von Szarvas-Lapistó aus der Völkerwanderungszeit. Dolg 9 – 10 (1934) 206 – 12, 213 – 14.
- CSALLÁNY 1939a. *Csallány, D.* Kora avarkori sírletek. Grabfunde aus der Frühawarenzeit. FolArch 1 – 2 (1939) 121 – 155, 155 – 180.
- CSALLÁNY 1939 b. *Csallány, G.* A Szentés-Derekegyházi népvándorlaskori sírlet. Der völkerwanderungszeitliche Grabfund von Szentés-Derekegyháza. FolArch 1 – 2 (1939) 116 – 19.
- CSALLÁNY 1943. *Csallány, D.* A Deszk D számú temető avar sírjai. Les tombes avars du cimetière „Deszk D”. ArchÉrt 56 (1943) 160 – 170 – 73.
- CSALLÁNY 1958. *Csallány, D.* Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár. JAMÉ 1958 (1960) 31 – 87.
- CSALLÁNY 1963. *Csallány, D.* Nyíregyháza-Moszkva u. 9. RégFüz I/15 (1963) 51.
- CSALLÁNY 1966 – 67. *Csallány, D.* Sámánészköz volt-e az avarkori „írtartó csonttégely”? War „der Knochentiegel als Salbenbehälter” ein Schamanengerät in der Awarenzeit? MFMÉ 1966 – 67 (1968:1) 61 – 72.
- CSÉPLŐ 1896. *Cséplő, P.* Ártándi sírlet. ArchÉrt 16 (1896) 412 – 16.
- DÖRNER 1960. *Dörner, E.* Mormint din epoca avară la Sinpetru-German. SCIVA 11 (1960) 423 – 34
- ECSEDY 1968/1979. *Ecsegy, I.* Nomádok és kereskedők Kína határán. Budapest 1979. 113 – 164. = Trade-and-war relations between the Turks and China in the second half of the 6th century. ActaOrHung 21 (1968) 131 – 180.
- ERCEGOVIC – PAVLOVIC 1982. *Ercegovic-Pavlovic, S1.* An Avarian equestrian grave from Mandjolos. Sirmium 4 (1982) 49 – 54.
- ERDÉLYI 1982. *Erdélyi, I.* Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982.
- EVTUHOVA – KISELJOV 1941. *Evtuhova, L. A. – Kiseljov, S. V.* Otčet o rabotah Sajano-Altajskoj arheologičeskoj ekspedicii v 1935 g. TGIM 16 (1941) 75 – 117.
- FETTICH 1926. *Fettich, N.* Garnitures de fourreaux de sabres du temps des Avars en Hongrie. Arethuse 1926. avril.
- GARAM 1975. *Garam, É.* The Szébény I – III. cemetery. In: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Red. Kovrig, I. Budapest 1975. 49 – 110.
- GAVRILOVA 1965. *Gavrilova, A. A.* Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii Altajskih plemen. Moszkva-Leningrád 1965.
- GENING 1977a. *Gening, V. F.* Pamjatniki u. s. Kušnarenkovo na r. Beloj (VI – VII vv n. e.). in: Issledovanija po arheologii Južnogo Urala. Ufa 1977. 90 – 136.
- GENING 1977b. *Gening, V. F.* Mogil'nik Sintašta i problema rannyh indoiranskih plemen. SA 1977/4 53 – 73.
- GÖMÖRI 1976. *Gömöri, J.* Karikás markolatú vaskard Sopronból. SSz 30 (1976) 143 – 50.
- GRJASNOV 1956. *Grjasnov, M. P.* Istorija drevnih plemen Verhnej Obi po raskopkam blis s. Bolšaja Rečka. MIA 48 (1956).
- GYÖRFFY 1965. *Györffy, Gy.* Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelenései. Budapest 1965
- HAMPEL 1902. *Hampel, J.* Régiségek a honfoglalás korából. ArchÉrt 22 (1902) 299 – 300.
- HORVÁTH 1979. *Horváth, I. – Kelemen, M. H. – Torma, I.* Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország régészeti topográfiája 5. Budapest 1979.
- HUDJAKOV 1986. *Hudjakov, S. Ju.* Vooruženije srednevekovyh kočevnikov Južnoj Sibiri i Central'noj Azii. Novosibirsk 1986.
- ITO 1971. *Ito, A.* Zur Chronologie der Frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea. München 1971.
- JUHÁSZ 1968/69. *Juhász, I.* Orosháza-Béke Tsz. RégFüz I/21 (1968) 43, I/22 (1969) 45.
- KALMÁR 1943. *Kalmár, J.* Népvándorlaskori akasztóhorgok és veretek. Metallhaken und Beschläge der ungarländischen Völkerwanderungszeit. ArchÉrt 1943. 149 – 159.
- KAZAKOV 1984. *Kazakov, E. P.* O kul'te konja v srednevekovyh pamjatnikah Evrazii. in: Za padnaja Sibir v epohu srednevekovja. Tomsk 1984.

- Kiss 1962. *Kiss, A.* Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. Issledovanija rituala pogrebenij s konjem avarskogo vremena. JPMÉ 1962 (1963) 153–162.
- KISS–SOMOGYI 1984. *Kiss, G. – Somogyi, P.* Tolna megyei avar temetők. Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna. DissPan III/2 (1984)
- KOREK 1942. *Korek, J.* A szárazérdülői avar lovassír. Awaren-Reitergrab in Szárazérdülő. Dolg 1942. 156–59.
- KOREK 1943. *Korek, J.* A Szentek-kajáni avarkori temető. Das awarische Gräberfeld zu Szentek – Kaján. Dolg 1943. 1–88, 91–129
- KOVÁCS 1913. *Kovács, I.* A mezőbándi ásátások. Les fouillages de Mezőbánd. Dolg 4 (1913) 265–389, 390–429.
- KOVRIG 1955a. *Kovrig, I.* Adatok az avar megszállás kérdéséhez. ArchÉrt 83 (1955) 330–44.
- KOVRIG 1955b. *Kovrig, I.* Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars. ActaArchHung 6 (1955) 163–191.
- KOVRIG 1963. *Kovrig, I.* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40 (Budapest 1963)
- KOVRIG 1975. *Kovrig, I.* The Dévaványa cemetery in: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Vol. I. Budapest 1975. 121–56.
- KOVRIG–KOREK 1960. *Kovrig, I. – Korek, J.* Le cimetière de l'époque avar de Csóka. Acta ArchHung 12 (1960) 257–97.
- KÓHALMI 1974. *Kóhalmi, K. U.* A honfoglaló magyarság fegyverzetének nomád háttere. Keletkutatás 1974 (Budapest 1975) 151–57.
- KUBARJOV 1984. *Kubarjov, V. D.* Drevnetjurkskie isvajanija Altaja. Novosibirsk 1984.
- KÜRTI 1980. *Kürti, B.* Ávarkori sírleletek a Békés megyei Gerláról. Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1980. 145–52.
- KÜRTI 1983. *Kürti, B.* Az avarok kora. Tárgyi hagyatékuk keleti párhuzamai. in: Szeged története I. Szeged 1983. 170–190.
- LÁSZLÓ 1946/1977. *László, Gy.* A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. Kolozsvár 1946. in: Régészeti tanulmányok. Budapest 1977. 125–70.
- LÁSZLÓ 1950. *László, Gy.* A kunágotai lelet aranyveretes kardja. ArchÉrt 67 (1950) 31–33.
- LÁSZLÓ 1955. *László, Gy.* Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Arch Hung 34 (Budapest 1955)
- LÁSZLÓ 1976. *László Gy.* Avar fejedelem sírja Bócsán. A keceli aranykardos sír. Cumania 4 (1976) 89–114.
- LIGETI 1986a. *Ligeti, L.* A pannoniai avarok etnikuma és nyelve. MNy 82 (1986) 129–51.
- LIGETI 1986b. *Ligeti, L.* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest 1986.
- LŐRINCZY 1982. *Lőrinczy, G.* Szegvár – Oromdülő. RégFüz I/35 (1982) 72.
- LŐRINCZY 1985. *Lőrinczy, G.* Szegvár–Oromdülő. RégFüz I/38 (1985) 58.
- LVOVA – SEMENOV 1985. *Lvova, Z. A. – Semenov, A. I.* K proverke osnovanij rekonstrukcii Peresčepinskogo meča. ASGE 26 (1985) 77–87.
- MESTERHÁZY 1968. *Mesterházy, K.* Ártánd-F 142/1-es határkö. RégFüz I/21 (1968) 51.
- MESTERHÁZY 1968/70. *Mesterházy, K.* A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966–68 (leletkataszter). The Archeological Activity of the Déri Museum in the Years 1966–68. (A survey of finds). DMÉ 1968 (1970) 61–77.
- MESTERHÁZY 1969. *Mesterházy, K.* Népvándorlás kori csontcsatok. Boucles d'os de l'époque des grandes invasions. ArchÉrt 96 (1969) 242–46.
- MESTERHÁZY 1972. *Mesterházy, K.* Ávarkori csonttégelyek. Bone-jars from the Avar age. DMÉ 1969–70 (1972) 109–116.
- NAGY 1983. *Nagy, E.* Pécs-Sárohin tábornok u. RégFüz I(1983) 64.
- NAGY 1911. *K. Nagy, Gy.* Torontál vármegye őstörténete. MVV Torontál vármegye. (Budapest 1911) 304–330.
- NAGY 1973. *Nagy, M.* A Fehérvári úti avar temető. The Avar cemetery of Budapest-Fehérvári út. BudRég 23 (1973) 59–87.
- NAGY 1962. *Nagy, S.* Mokrin. in: Seoba naroda. Red. S. Dimitriević – J. Kovačević – Z. Vinski. Zemun 1962.
- NAGY, 1946. *Nagy T.* Rec. Magyar Múzeum 1945–1946. Századok 1946. 295–99.
- NÉMETI 1983. *Németi, J.* Noi descoperiri din epoca migratilor din zona Carei (jud. Satu Mare). SCIVA 34 (1983) 134–150.
- POGÁNY 1908. *Pogány, J.* A gombosi sírmező. ArchÉrt 28 (1908) 404–415.

- RADLOFF 1893/1968. *Raddloff, W.* Aus Sibirien I–II. Leipzig 1893/Oosterhout 1968.
- RHÉ–FETTICH 1931. *Rhé, Gy. – Fettich, N.* Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Prag 1931.
- RISCH 1930. *Risch, Fr.* Johann de Plano Caprini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245–1247. Leipzig 1930.
- ROSNER 1970. *Rosner, Gy.* Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. BAME 1 (1970) 40–85.
- ROSNER 1971–72. *Rosner, Gy.* Előzetes jelentés a Gyönk–Vásártér úti avar temető feltárásáról. Vorläufiges Bericht über die Freilegung des Awarenfriedhofes von Gyönk–Vásártér (Marktplatz). BAME 2 (1972–72) 85–221.
- ROSNER 1975–76. *Rosner, Gy.* A Szekszárd–Bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései. Die Pferde- und Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld von Szekszárd – Bogyiszlói-Strasse. BAME 6–7 (1975–76) (1977) 79–108, 109.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971. *Salamon, A. – Erdélyi, I.* Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. StudArch 5 (1971).
- SELMECZI–MADARAS 1979–80. *Selmeczi, L. – Madaras, L.* Avarkori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi falván. Avar and X–XIIth century Hungarian commoner graves at Rákóczi falva. SzMMÉ 1979–80. 141–170, 171–72.
- SIMON 1983. *Simon, L.* Nagykőrös és környéke avar kori topográfiája. A nagykőrösi avar fejedelmi kard. Nagykőrös 1983. Topography of Nagykőrös and its Environs in the Avar Period. The Avar Princely Sword from Nagykőrös.
- SMILENKO 1965. *Smilenko, A. T.* Glodoski skarbi. Kiev 1965.
- SMIRNOV–PETRENKO 1963. *Smirnov, K. F. – Petrenko, V. G.* Savromati Povolz'ja i Juznoj Priural'ja. SAI D–1–9. Moskva 1963.
- SOROKIN 1977. *Sorokin, S. S.* Pogrebenija epohi velikogo pereselenija narodov v rajone Pazyrika. ASGE 18 (1977) 57–67.
- SZABÓ 1965. *Szabó, J. Gy.* Az egri múzeum avarkori emlékanyaga I. Koraavarkori sírleletek Tarnaméráról. Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I. EMÉ 3 (1965) 29–71.
- TAVAS 1978. *Tavas, I.* Kora avarkori vaskard restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 5 (1978) 175–200.
- TOMKA 1969. *Tomka, P.* Horse burials among the mongolians. ActaArchHung 21 (1969) 149–54.
- TÓTH 1972. *Tóth, E. H.* Preliminary account of the Avar Princely Find of Kunbáony. Cumania 1(1972) 143–68.
- TÓTH 1980. *Tóth, E. H.* Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét–Sallai Strasse. ActaArchHung 32 (1980) 117–152.
- TÖRÖK 1954. *Török, Gy.* Kora-avar sírok Mór. Ranneavarskie mogily v s. Mór. ArchÉrt 81 (1954) 54–60.
- WERNER 1968. *Werner, J.* Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. StZ 16 (1968) 279–86.
- WOSINSZKY 1894. *Wosinszky, M.* A czikói (Tolna m.) sírmező. ArchKözl 17 (1894) 35–101.
- WYNGAERT 1929. *Wyngaert, A. van den.* Sinica Franciscana I. Quaracchi-Firenze 1929.
- XINJIANGDIN (1975). *Xinjiangdin Keziwelinoian medini yadikarliklar* 1975. Beyjing.
- ZAHAROV 1926. *Zaharov, A. A.* Materialy po arheologii Sibiri. Raskopki akad. V. V. Radlova v 1865 g. TGIM 1 (1926) 71–106.
- ZAHAROV 1928. *Zaharov, A. A.* Materials on the Archeology of Siberia. ESA 3 (1928) 132–140.

FRÜHAWARISCHE PARTIELLE PFERDEBESTATTUNGEN AUS ÁRTÁND UND BIHARKERESZTES

1. *Ártánd, Grenzstein F/142/1.* In Sommer 1967 kam etwa 15 m von der ungarisch-rumänischen Grenze bei einer gelegentlichen Sandgewinnung ein einsames awarisches Reitergrab zum Vorschein. Orientierung: NNW-SSO, mit dem Kopf nach NNW. Auf dem Becken des menschlichen Skeletts war eine Eisenschnalle (Abb. 2, 1). 20 cm über dem menschlichen Skelett lag in ähnlicher Orientierung ein beschirrtes partielles Pferdeskelett. Auf demselben Niveau fanden wir eine dreiflügelige Pfeilspitze (Abb. 2, 7), die Reste der Beinendversteifung eines Bogens (Abb. 2, 8) und einen eisernen Köcherhaken (Abb. 2, 9), also auch zum menschlichen Skelett gehörende Gegenstände vor. Weitere 20 cm nach oben lagen zwei partielle Pferdeskelette nebeneinander, ein Fohlen und ein Pferd, beide ohne Beschirrung (Abb. 1). Das Grab war eine Sargbestattung, die Pferde und die Beigaben lagen über dem Sarg.

2. *Biharkeresztes—Lencsésbát.* Am östlichen Rand der Gemarkung der Gemeinde, an der nördlichen Seite der nach Ártánd führenden Straße kam auch dieses partielle Reitergrab anlässlich einer gelegentlichen Sandgewinnung zum Vorschein. Das menschliche Skelett lag mit dem Kopf nach O, in derselben Richtung befand sich an seiner rechten Seite das Pferd. Neben dem Pferdeskelett fanden wir kein Pferdegeschirr, die Steigbügel Zäume und die Trense lagen mit den Schnallen zusammengelegt neben dem rechten Fuß des männlichen Skeletts, zum Teil unter den Beinen des Pferdes. Über den Kopf des Toten wurde seine Lanze, über die linke Schulter sein Schwert gelegt, an der inneren Seite des linken Ellbogens war ein Knochentiegel. An der Brust des Toten lag eine Eisenschnalle als Zeichen dessen, daß sein Schwert abgekoppelt neben ihn gelegt wurde. Die Lage des Schwertes läßt auf eine Sargbestattung schließen, obwohl Sargreste nicht beobachtet werden konnten (Abb. 4–5).

Die Charakterisierung des Fundmaterials. Beide Gräber enthielten Steigbügel mit Schlingenösen. Diese Steigbügel sind aus Ungarn vor allem aus der Frühawarenzeit bekannt, obwohl sie zuweilen auch nach den Jahren 670 gleichfalls erscheinen.³ Ihre frühesten östlichen Parallelen liegen in den Gräberfeldern von Kudyrga und Katanda 2 vor.⁸

Die Trensen sind gleichfalls für die Frühawarenzeit charakteristisch^{10–12}, jedoch kommen sie auch in den frühen Gräbern der spätawarischen Gräberfelder vor.¹³ Ihre östlichen Parallelen sind auch aus der Awarzeit bekannt (Kudyrga, Katanda Gräberfeld 2¹⁵), jedoch erscheinen sie auch schon früher (Bolšaja Rečka Fundort BE XIV, Hügelgrab 17¹⁶).

Zum Einschnallen der Trense wurde im Grab von Biharkeresztes eine Knochenschnalle benutzt (Abb. 8, 15). Laut Gavrilova gehören die mit rundem Ende — wie auch das Stück von Biharkeresztes — zur früheren Periode (vor dem 6. Jh.), die spitz ausgehenden (z. B. von Kudyrga) sind die späteren.¹⁸ Ihre Befestigungsweise versuchten wir schon früher zu rekonstruieren.¹⁹

Beide Gräber enthielten auch Sattel, jedoch wiesen nur je 2 Eisenschnallen

darauf hin: Gurtschnallen (Abb. 2,2, Abb. 8,13) und die Schnallen der Satteldecke (Abb. 2, 4, Abb. 8, 12).

Von den persönlichen Gegenständen der Toten sind der Speer und das Ringknaufschwert charakteristisch. Die Proportionen des Speeres (Abb. 7,3) sind auffallend: die Klinge ist kürzer als die Tülle. Außer den ungarischen Parallelen (Cikó, Grab 109, Környe Grab 43 usw.²⁵⁻²⁸) sind die östlichen Pendants sehr charakteristisch, da dort die Proportionen noch mehr in die Augen stechen, die Klinge ist zuweilen nur ein Drittel des ganzen Speeres (Katanda 1. Gräberfeld 6 und 7. Kurgan, Kokel).³⁰ Die Stelle des Speeres ist im Grabe gleichfalls typisch: sie zeigt, daß auch das Pferdegeschirr nicht neben das Pferd gelegt wurde, wie dies im allgemeinen üblich war.

Zahlreiche Parallelen des einschneidigen Ringknaufschwertes sind vorhanden. Von diesen sind uns sowohl vornehme³³⁻³⁴ wie auch einfache Varianten bekannt.⁴⁴⁻⁴⁷ Das Vorbild kennen wir aus dem Altaigebirge, aus den Kurganen am Berelfluß.⁵² Dieses Schwert hat auch eine Parierstange. Dies beweist zum Teil, daß das Schwert von Biharkeresztos aus einer frühen Zeit stammt. Das Schwert wurde abgekoppelt neben den Toten gelegt (Abb. 6).

Auf den Gürtel befestigte man den Knochentiegel (Abb. 9, 1), den wir sowohl aus den früh- wie auch aus den spätaurenenzeitlichen Gräbern kennen.⁵⁷⁻⁶⁰ Mit ihrer Rolle befaßten wir uns in einem früheren Aufsatz.⁶¹

In dem neben dem Grenzstein F 142/1 bei Ártánd gefundenen Grab wurde der Tote nur sehr armselig bestattet. Seine persönlichen Gegenstände befanden sich mit Ausnahme einer Gürtelschnalle mit dem beschirrten Pferd auf demselben Niveau, sind wahrscheinlich auf den Sarg gelegt zum Vorschein gekommen. Seine einzige Waffe war der Bogen (Abb. 2, 9). Auf den Sarg legte man den Köcher: hierauf verweisen eine Pfeilspitze und der Köcherhaken (Abb. 2,7,9).

Von den Grabfunden wenden nur die Form des Speeres und das Ringknaufschwert auf eine engere geographische Region: auf den Hohen Altai unsere Aufmerksamkeit.

Bestattungssitten. Die awarische partielle Reiterbestattung ist aus Ungarn auf Grund der Mitteilungen von etwa 30 Fundstellen bekannt (Abb. 10)⁶⁹⁻⁹⁸ Mit einigen Ausnahmen (Szentés-Kaján, Orosháza) stammen sie aus der Frühawarenzeit. Die spätesten sind wahrscheinlich aus der mittelawarischen Übergangszeit, den Steigbügeln mit Schlingenöse ähnlich. Im mitgeteilten Material sind die Bestattungssitten des Grabes ohne Parallelen.

In der Frühawarenzeit waren 3 Hauptorientierungsgruppen. Von diesen gehört das Grab von Biharkeresztos in die sich mit O-W Orientierung bestattende Gruppe. Das Grab von Ártánd folgt der seltener vorkommenden N-S Orientierung. Die häufigste ist eigentlich die W-O Orientierung.

Das Charakteristikum des Grabes von Biharkeresztos ist, daß das Pferd nicht beschirrt war. Die Variante dieser Bestattung zeigt, als das Grab schon keine Pferdeknöchel, sondern nur das Pferdegeschirr enthält (Gerla, Gyöngy).¹⁰³⁻¹⁰⁴

Partielles Pferdeskelett über dem menschlichen Skelett. Diese seltene Erscheinung kommt in Szőreg, Tiszavasvári usw. vor.¹⁰⁵⁻¹⁰⁶ Diese Sitte wurde auch mit einem ganzen Pferd beobachtet. Ihre östlichen Parallelen sind aus dem Altaigebirge, aus den Kurganen 2 und 3 am Berelfluß bekannt.¹⁰⁸ Auch die Bestattung mit zwei oder mehreren Pferden ist selten. Die östlichen Parallelen der in Ungarn zum Vorschein gekommenen Gräber (zwei partielle Pferde, unter diesen ein

Fohlen: Szekszárd–Bogyiszlói út, drei Pferde, von welchen zwei partiell sind, das dritte ist ein ganzes Pferd: Szegvár–Oromdúlő Grab 33, ferner Kehida, Pécs, Kúnágota^{109–114}) erwähnt István Bóna.^{115–116} Diese stammen aber hauptsächlich aus dem 6–8. Jh. Die früheren kamen aus dem Kurgan 5 von Jakonur und aus dem Gräberfeld von Katanda 1 zum Vorschein.^{118–119} Eine spezielle Bestattungsform von 3 Pferden finden wir in Ártánd. Ihre archäologische Parallele kommt nur im Gräberfeld von Katanda 1 vor. Auch dort finden wir 3 Pferdeskelette, obwohl an dieser Stelle ganze Pferde, unter ihnen ein Fohlen begraben wurden und von den drei Pferden war nur das eine beschirrt.¹²⁰ Drei ganze Pferde kamen auch aus den Kurganen am Berelfluß zum Vorschein. Auch dort war nur das eine Pferd mit Beschirrung versehen.¹²¹ An beiden Stellen vermuten wir die Vorfahren der Frühawaren Ungarns entdeckt zu haben, da im Gegensatz zu Kudyrga und den bisher registrierten anderen Parallelen des 6–7. Jh. das Gräberfeld von Katanda 1. und der Kurgane am Berelfluß aus dem 4–6. Jh. stammen. Obwohl dort ganze Pferde bestattet wurden, ist dies dennoch kein wesentlicher Unterschied, da in den Gräbern des 3–5. Jh., etwa 200 Km von Katanda, bei Bolšaja Rečka schon ein partielles Pferd zum Vorschein gekommen ist.^{123–124} Zu den ältesten partiellen Pferdebestattungen gehört das Grab des Gräberfeldes von Fanagoria C aus dem 1–2. Jh.¹²⁶ Im Ural, am Sintastafluß fand man in den Gräbern aus dem 16. Jh. v. u. Z. partielle Pferdebestattungen.¹²⁷ Laut A. P. Kazakov gelangte diese Sitte von der Kasachensteppe, richtiger aus W-Sibirien nach Europa.¹² Es scheint, daß diese Sitte auch in der Altaigegend bekannt war (Bolšaja Rečka, wenn sie auch nicht allgemein ausgeübt wurde). Die Vorfahren der Awaren dürften sich irgendwo im Gebiet des heutigen Kasachstan mit dieser Sitte bekannt gemacht haben.

Über die oben beschriebene Bestattungsweise der drei Pferde berichtet auch Plano Carpini. Er beobachtete diese Sitte im 13. Jh. bei den Mongolen und stellte fest, daß mit dem Toten gemeinsam ein beschirrtes und aufgesatteltes Pferd, eine Stute mit ihrem Fohlen bestattet wurden, damit der Tote im Jenseits eine Stute hat, die ihn mit Milch versorgt, die Zucht von Pferden ermöglicht und über Reitpferde verfügt.¹³⁴ Laut Plano Carpini ließen sich auf diese Weise die Armen bestatten. Überraschend ist diese Ähnlichkeit mit den Erscheinungen des bei dem Grenzstein F 142/1 von Ártánd erschlossenen Grabes.

Die archäologischen Funde und die eingenartige Bestattungssitte führten in das Gebiet des Altaigebirges, in eine geographisch gut umgrenzbare Region. Die Bewohner dieser Gegend waren im 5–6. Jh. wahrscheinlich Mitglieder irgendeines Stammes der tie-lö,¹³⁷ obwohl die Forschungen von Lajos Ligeti auch eine solche Lösung unterstützen, daß im gegebenen Raum auch Mongolen gelebt haben. Laut Ligeti läßt sich der Name des Khagans Baján einwandfrei aus dem Mongolischen ableiten.¹³⁸

Außer diesen beiden Gräbern wurde schon 1896 in Ártánd ein frühawarisches Grab gefunden.^{139–140} Diese 3 Gräber schließen sich mit völlig einheitlichem Fundmaterial und ihren Bestattungssitten aneinander. Nicht nur der Speer und das Schwert, der Köcherhaken und die Knochenschnalle archaisieren unter den Funden, sondern auch die außerordentlich eigenartigen Pferdebestattungen. Auf Grund alldieser datiere ich die frühawarischen partiellen Pferdegräber von Ártánd und Biharkeresztés auf die beginnende Awarzeit, auf das 6. Jh.

SGRAFFITO-DÍSZES TÖRÖK KERÁMIA AZ OZORAI VÁRKASTÉLYBÓL

GERELYES IBOLYA

A sgraffito-díszes kerámia hosszú úton, sokszoros áttételeken keresztül jutott el Magyarország területére. Ez a díszítés-mód időben a 8–9. sz.-ig, területileg a közel-keleti térségig vezethető vissza. Nálunk egyértelműen a török hódoltság időszakához köthető, a korszakon belüli pontosabb keltezése azonban ma még megoldatlan kérdés. E kerámiatípus szűkebb időhatárok közé helyezése két szempontból is fontos lenne. Részben segíthetné a sgraffito-díszes edények etnikai hátterének felderítését, részben pedig a korban előforduló többi kerámia-típus pontosabb keltezéséhez is hozzájárulhatna.

A sgraffito-díszes talpastálak használatának idejét általában a 16. sz. második felére szokták helyezni abból a megfontolásból, hogy a 16. sz. végén török kézre kerülő Egerben e táltípus ismeretlen.¹ Érdeemes lenne azonban megvizsgálni, hogy a másfél évszázadon át folyamatosan török kézen levő helységekből is megszűnik-e a kerámia használata a 16–17. sz. fordulóján. Amennyiben ez a feltevés beigazolódik, úgy valóban el kell fogadnunk a tárgyak 16. sz.-i. keltezését.²

Az alábbi tanulmány az 1545-től 1686-ig török végvárként szolgáló ozorai várkastély területén előkerült sgraffito-díszes török talpastálakat elemzi.³

Az 1981. óta folyó feltárás során az igen nagy mennyiségű hódoltságkori leletanyagban belül csekély számban kerültek elő sgraffito-díszes darabok. Előkerülésük körülményei azonban éppen a fentiekben felvetett keltezési probléma megoldásához nyújtanak új, megbízható adatokat.

I. XX/A szelvény 1. sz. gödör (1. kép).

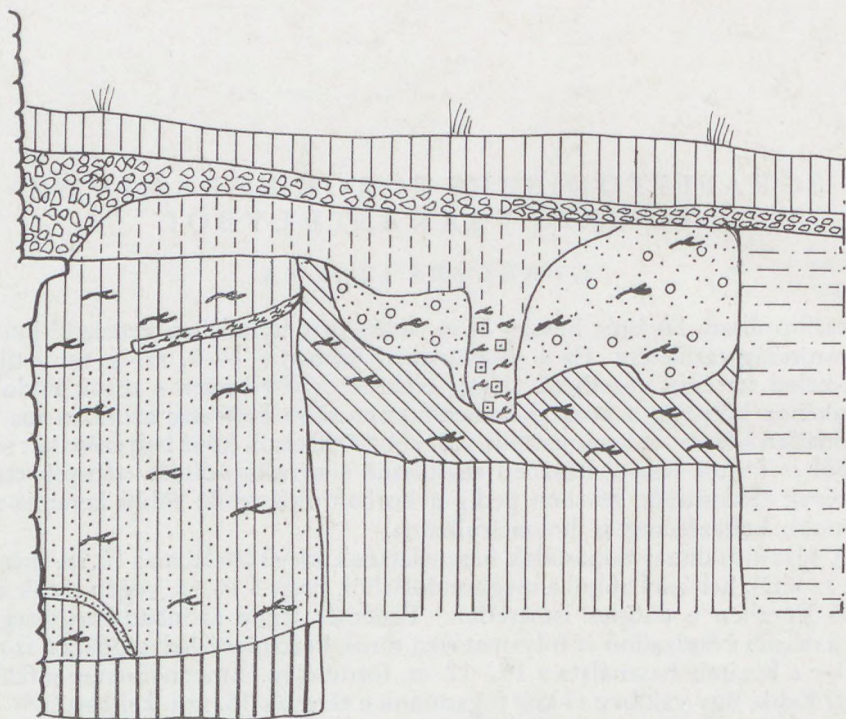
A várkastély K-i oldalán, közvetlenül az épület fala mellett bontottuk ki a szelvény első gödrét. Átmérője 110 cm, mélysége a palota övpárkánya alatt 160 cm volt. Betöltésében a mai felszíntől mért 104 cm-es mélységben T. Ferdinánd korabeli (1527–1564), 1550-es évszámú, ezüstözött réz denárt találtunk.⁴ Közvetlenül

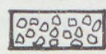
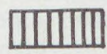
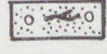
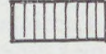
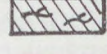
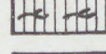
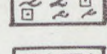
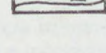
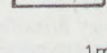
¹ Gerő 1978, 350.; Soproni 1981, 53.

² Jelen tanulmány szerzője egy korábbi munkájában a budavári és a Visegrád-alsóvári zárt török kori leletegyüttesek anyagát vizsgálva arra a következtetésre jutott, miszerint a sgraffito-díszes talpastálak a 17. sz. elején-első felében is használatban voltak. Vö. Gerelyes 1986, 81.

³ Az ozorai várkastély feltárásáról és török kori szerepéről lásd az alábbi tanulmányokat: Koppány 1979, 198.; Gerelyes–Feld 1986, 161.

⁴ CNH III. 40. H. 935. A pénzérem meghatározását Székely Györgynek köszönhetem.

	HUMUSZ		SÁRGÁSBARNA FASZENES
	BAROKK TÖRMELEK		SÖTÉTBARNA
	VILÁGOSBARNA		SÁRGA LÖSZÖS FASZENES HOMOKOS
	BARNA		SZÜRKÉSBARNA FASZENES
	BARNA, FASZENES		PATICSOS FASZENES
	HAMUS CSÍK		BAROKK CSATORNA

1. kép.
Abb. 1.

A XX/A szelvény északi metszete: az 1. sz. gödör metszete
Nördliche Profilwand des Blockes XX/A: Profil der Grube 1

a gödör betöltésének legfelső rétege alatt egy jól elváló hamus csíkot figyelhetünk meg. Sem a hamus réteg fölötti, sem az az alatt feltárt leletanyag jellegében nem különbözött egymástól. A hamus réteg alatt a gödör teljes betöltése egynemű, barna színű, kissé faszenes föld volt. Éppen ezért alábbi elemzésemben a gödör teljes anyagát egységes egésznek tekintettem.

Leletanyag

Talpastálak

1. A gödör betöltésének legalján került elő egy csaknem ép sgraffito-díszes talpastál. (2. kép) Vörös színű agyagból készült. Az alacsony talpgyűrűhöz félgömb alakú, lekerekített peremű tál kapcsolódik. Külső oldala mázatlan. Belső oldalán fehér engobe fölött sárga máz-alapon sgraffito-díszítés látható: a tál öblében két, zölddel kontúrozott koncentrikus kör, felmenő oldalán hét elhegyesedő végű levél, ugyancsak zöld színnel kontúrozva. A levelek belsejében barna mázzal pettyezett, bekarcolt vonalak.

Egy szinte pontosan ugyanilyen tál⁵ (3. kép), valamint egy rendkívül hasonló töredék került elő (4. kép) a budavári palotában is. A töredékes darab korát az együttesben talált egyéb kerámia-anyag alapján nagy valószínűséggel a 16. sz. végére – 17. sz. elejére helyezhetjük.⁶ Hasonló mintával díszített töredékeket ismerünk a szolnoki török erődítés területéről is.⁷ E díszítésmód balkáni párhuzamaként a belgrádi várban talált darabokat említhetjük meg.⁸

Fazekak

1. A gödör betöltéséből két kiegészíthető edény és több peremtöredék tartozott e csoportba. Vöröses-barna színű, kavicsal erősen soványított agyagból készültek. Tojásdad alakú testük a nyak-résznél erősen összeszűkül, peremük kifelé hajló, kívül megvastagított, legömbölyített, alul élben végződő. Vállukon többsoros, vékony, bekarcolt vonaldíszítés fut körbe.⁹ (5. kép 3. 5.)

E fazekak a helybeli-környékbeli kerámia továbbélését és használatát bizonyítják a hódoltság korában. Pontosán ilyen edények kerültek elő Ozorán a 16. sz. elejére-első felére keltezhető¹⁰, valamint török kori leletegyüttesekben.¹¹ Ugyancsak ismertek ezek a fazekak a hódoltság korában már nem élő Sarvaly falu ásatási anyagából is.¹²

2. A gödörben feltárt fazekak többsége e típusba tartozott. Anyaguk világos sárgás-vörös, vagy világosbarna színű, kissé szemcsés agyag. Tojásdad alakú testük nyakuknál összeszűkül, peremük kifelé hajló, kívül kissé megvastagított. Vállukon vékony, vízszintes bordázat fut több sorban. Vékony falú, jól

⁵ Gerő 1978, 359. Abb. 10.

⁶ Gerelyes 1987, s.a.

⁷ Kovács 1984, 4. tábla 1., 5. tábla 3–5.

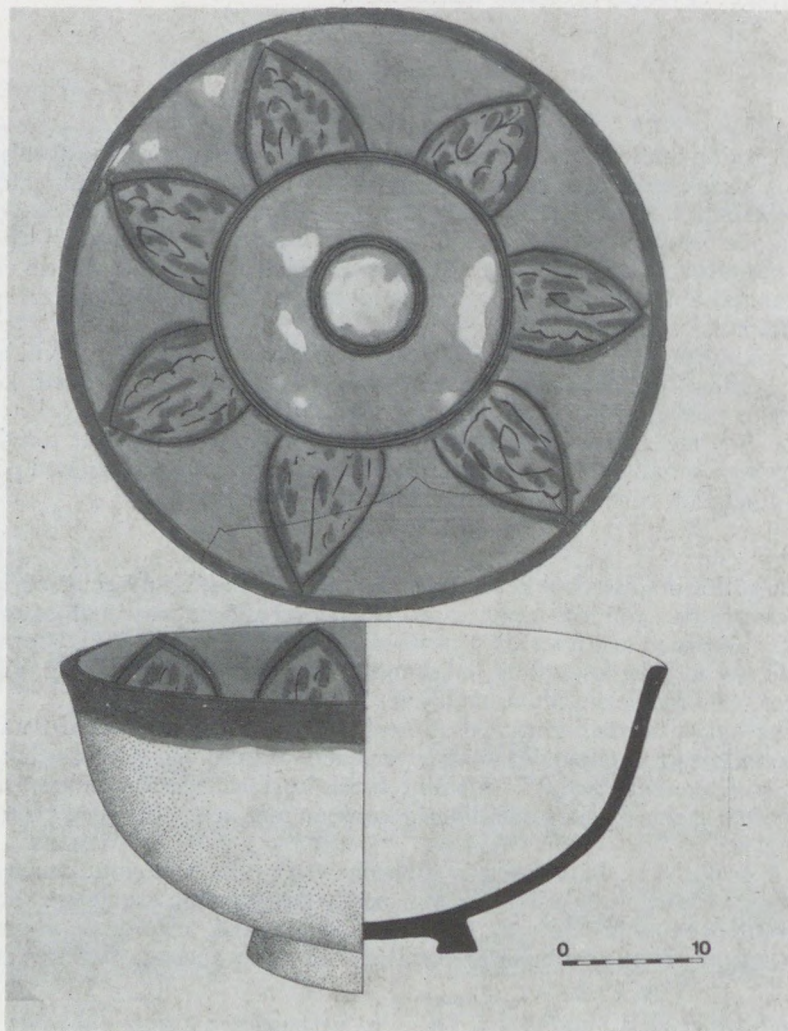
⁸ Birtašević 1970, 59. 66. képek.

⁹ A gödör teljes anyaga a simontornyai Vármúzeumban van beletárolva: OZ 87.1.1 – 174. leltári számokon.

¹⁰ Feld–Gerelyes 1985, 168. 5. kép 2. 4.

¹¹ Gerelyes–Feld 1986, 9. kép 2.

¹² Holl–Parádi 1982, 93. Abb. 42.

2. kép.
Abb. 2.

Sgraffito-díszes talpastál a XX/A szelvény 1. sz. gödréből
Sgraffitoverzierte Fußschüssel aus Grube 1 des Blockes XX/A

3. kép Sgraffito-díszes talpastál a budavári palotából
 Abb. 3. Sgraffitoverzierte Fußschüssel aus dem Schloß der Festung Buda

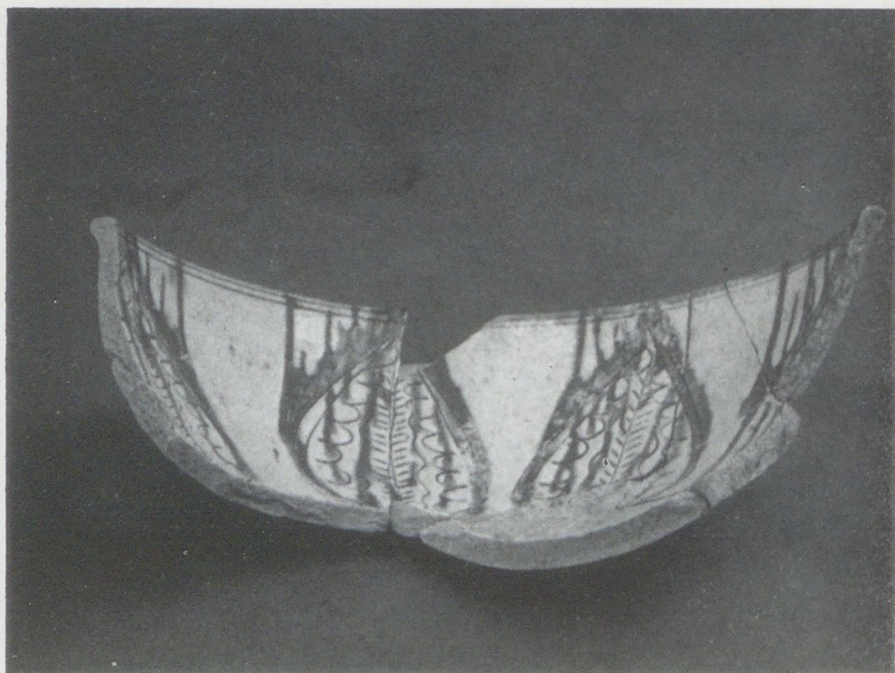
iszapolt edények. (6. kép 2.) E csoportba soroltam a perem kiképzésükben kissé eltérő, de jellegükben azonos fazekakat is (6. kép 1.). Ez az edénytípus szép számmal került elő az „A” jelű akna középkori (15–16. sz.-i) anyagából.¹³ Az egyértelműen a 17. sz.-ra keltezhető együttesekben viszont ismeretlen. E tények alapján korát a 16. sz. végénél későbbre nem tehetjük.

3. Az e típusba tartozó fazekakból három csaknem ép darab került elő (5. kép 4. 6. kép 4.). Elsősorban jellegzetes, két bordával tagolt, kifele hajló peremük miatt soroltam őket egy csoportba. Egyik közülük ügyetlenül megformált, vastagabb falú, féloldalas edény, mely jellegét tekintve inkább a kézikorongon készült fazekak közé tartozhatna. (6. kép 3.).

4. a) Az idetartozó fazekak közös jellemzője finoman iszapolt, sárgás-fehér anyaguk, vékony faluk, valamint, hogy belső oldaluk mázas. Testük tojásdad alakú, peremük kifele hajló, kívül vékony, vízszintes bordával tagolt (7. kép 1.3.4.) E fazéktípus ismert Ozoráról, az eddig feltárt törökkori gödrök anyagából,¹⁴

¹³ Feld – Gerelyes 1985, 172. 8. kép 1–2.

¹⁴ Gerelyes – Feld 1986, 169.

4. kép. Sgraffito-díszes talpastál töredéke a budavári palotából
 Abb. 4. Fragment einer sgraffitoverzierten Fußschüssel aus dem Schloß der Festung Buda

valamint a török hódoltság területéről több helyről is, pl. a 16. sz. második felére keltezhető békési török palánkvár anyagából.¹⁵

4. b) A csak töredékesen megmaradt kis edény a gödör korának meghatározásához rendkívül fontos. Finoman iszapolt, sárgás-fehér színű agyag. Belső oldala sárga mázas, külső oldalát apró háromszögek alkotta bepecsételés díszíti. (7. kép 2.)

Pontosan ilyen edények kerültek elő a visegrádi Alsóvár 26. sz. gödréből¹⁶, valamint a budavári palota VIII. gödréből¹⁷, mindkét esetben sgraffito-díszes talpastálak társaságában. A visegrádi gödör különösen értékes, hiszen anyagában 1556-os évszámú, I. Ferdinánd korabeli denár került elő. Ugyancsak ismert ez az edénytípus Vácról, ahol 15. sz. végi, 16. sz. eleji edényekkel együtt tárták fel.¹⁸

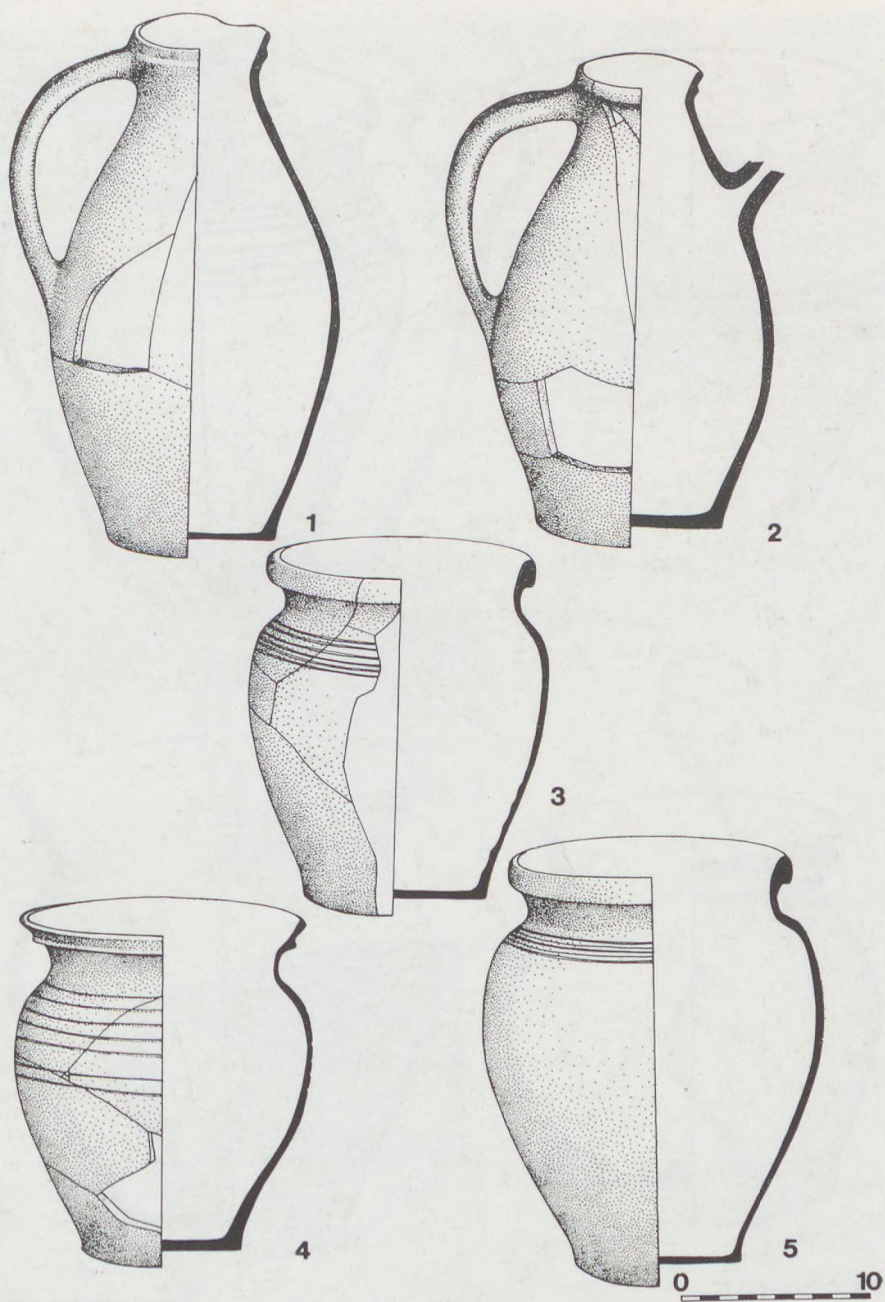
A párhuzamok alapján a fazék korát a 15. sz. végére – 16. sz. első felére-közepére helyezhetjük.

¹⁵ Gerelyes 1980, 108. 8. kép 4.

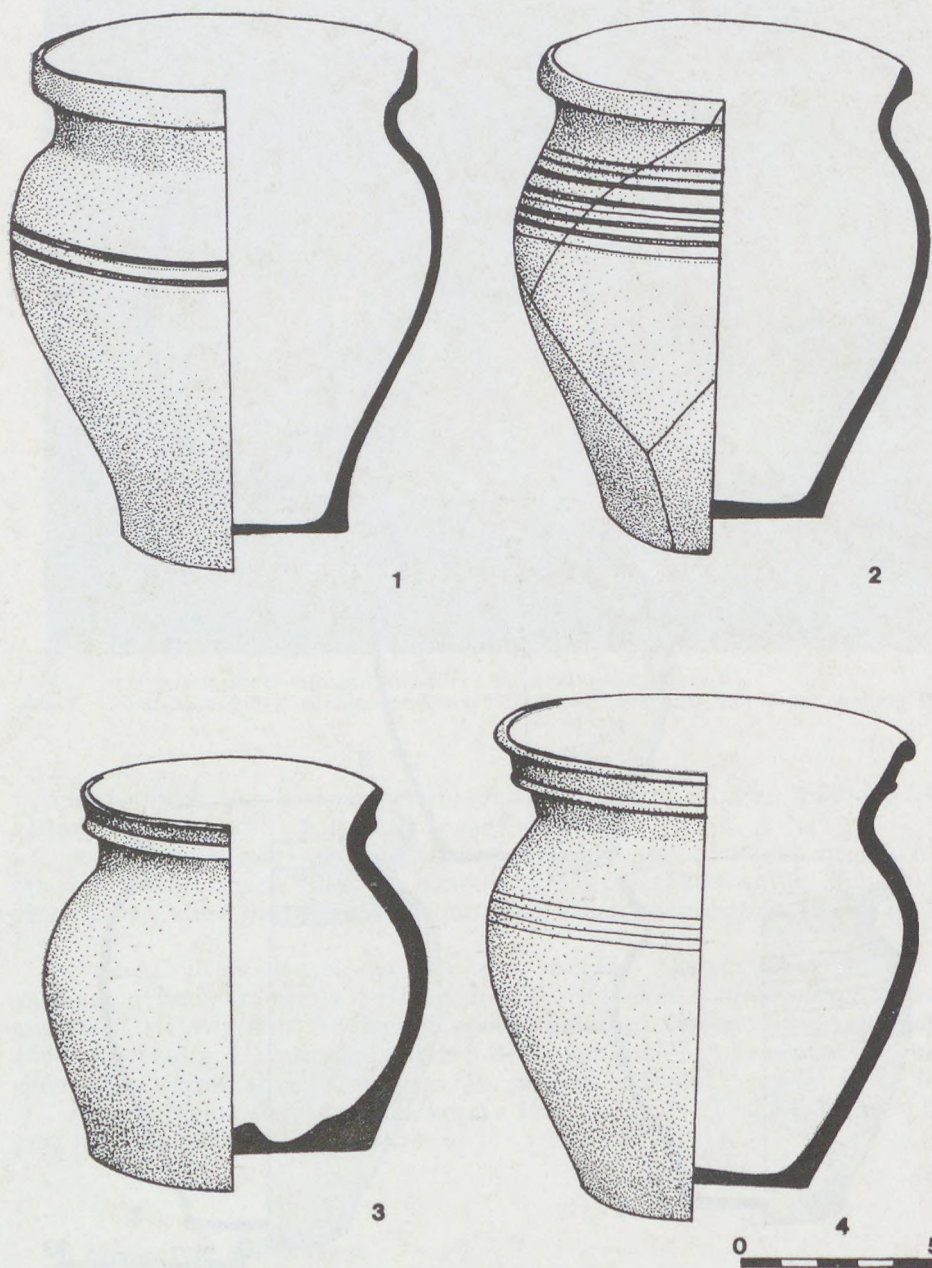
¹⁶ Visegrád Mátyás Király Múzeum ltsz.: 67.21.77 – 78.

¹⁷ Gerelyes 1987, s.a.

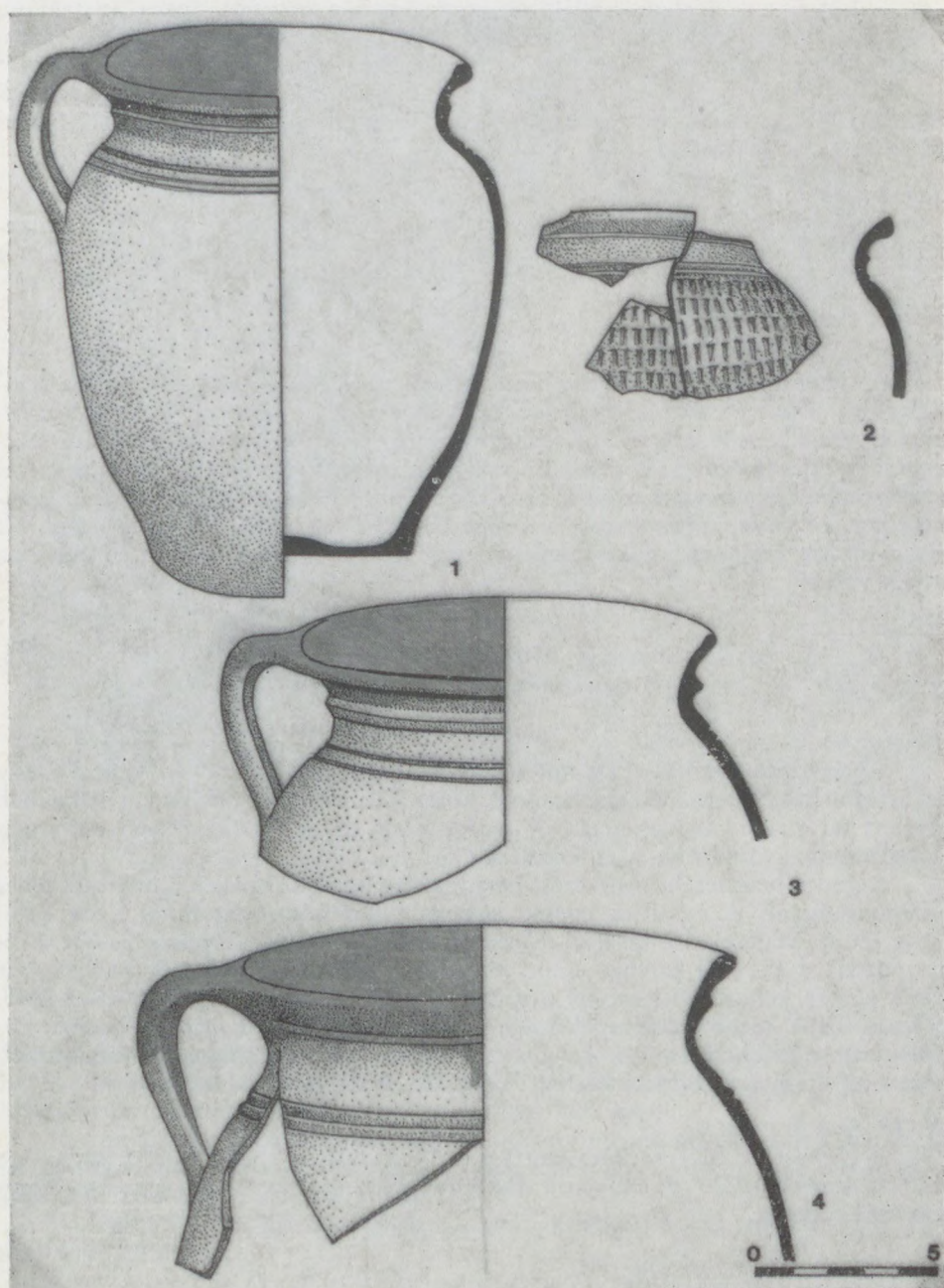
¹⁸ Vác Vak Bottyán Múzeum ltsz.: 53.50.1. Az adatért Parádi Nándornak tartozom köszönettel.

5. kép Edények a XX/A szelvény 1. sz. gödréből
Abb. 5. Gefäße aus der Grube 1 des Blockes XX/A

6. kép. Fazekak a XX/A szelvény 1. sz. gödréből
 Abb. 6. Töpfe aus der Grube 1 des Blockes XX/A

7. kép Belül mázas fazekak a XX/A szelvény 1. sz. gödréből
 Abb. 7. Innen glasierte Töpfe aus der Grube 1 des Blockes XX/A

5. Ebben a gödörben is találtunk kézikorongon készített, durva, vastagfalú, rosszul égetett töredékeket. Ez az egyértelműen a délszláv entikumhoz köthető kerámiatípus a hódoltság egész időszakán át jelen van az ozorai leletanyagban.¹⁹

6. A gödör betöltéséből pontosan olyan, vállukon rádlis díszítésű fazekak töredékei kerültek elő, mint a már többször említett „A” jelű akna késő-középkori rétegéből.²⁰

Korsó

A gödör leletei között mindössze egyetlen darab szürke színű, redukált égetésű korsó töredék volt. Úgy tűnik, hogy ez az edénytípus – mely egyébként a várkastély területén nagyon gyakori – Ozorán inkább a hódoltság későbbi évtizedeire jellemző.

Kancsók

Az Ozorán feltárt hódoltságkori gödrök anyagában gyakori volt az e lelőhelyről is szép számmal előkerülő sárgás-vörös, vagy világosbarna színű, ún. *felsőnyéki típusú* kancsó. E kancsók jellegzetessége, hogy nyakuk tagolás nélkül kapcsolódik tájásdad alakú testükhöz, szájrészüket kiöntőcsőre kiképzett, széles szalagfülük a perem alatt indul és az edény hasához köt be. (5. kép 1–2.). E kancsótípus közvetlen párhuzamát a szomszédos Felsőnyékről ismerjük, ahol két ilyen típusú, éremmel keltezett edényt találtak. A legutolsó pénzérem évszáma 1583. volt.²¹

Fedők

A gödör betöltésében nagy számban találtunk a hódoltság korára jellemző, világosbarna színű fedő töredékeket.

Kályhaszemek-kályhacsempék

A gödörnek a hódoltság korai szakaszára való keltezése mellett szól az a tény is, hogy anyagában az általában a török korra jellemző pohár alakú kályhaszemek mellett tál alakú kályhaszemek, és sárgás-fehér anyagú, zöld mázas mérműves kályhacsempé töredékei is előkerültek.

A gödör betöltéséből előkerült kerámia alapján az alábbiakat állíthatjuk teljes bizonyossággal. A együttes egésze egyértelműen hódoltság kori. Ezen belül – a 15. sz. végére–16. sz. első felére keltezhető fazekak (fazekak 2. 4/b. és 6. csoportja), a 15. sz.-i kályhacsempé töredékek, valamint a legkésőbb az 1580-as évek elejére keltezhető kancsók alapján – a gödör betöltésének idejét az 1545. (Ozora török kézre kerülése) és 1583. A felsőnyéki típusú kancsó keltezése) közötti évekre kell helyezni. Az együttes kerámia típusai által meghatározott keltezést erősíti meg a gödörben talált 1550-es évszámú hamis denár is.

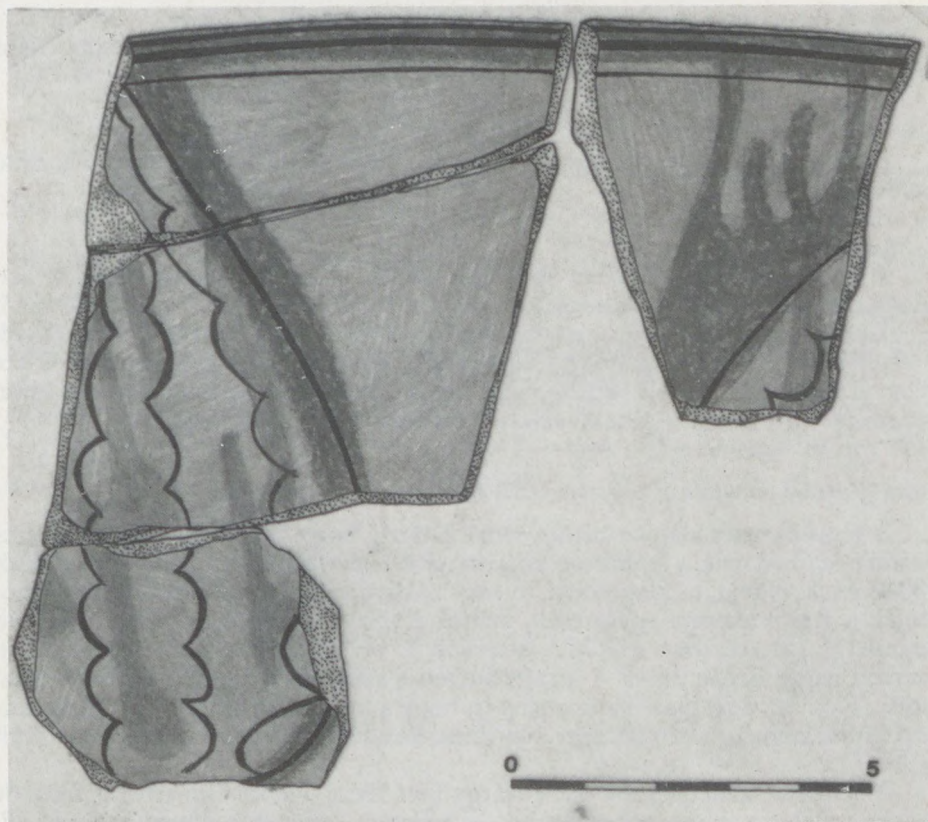
II. 13. árok 2. sz. gödör

A várkastély DK-i sarkára merőleges 13. kutatóárokban feltárt 2. sz. gödör 120 cm átmérőjű, 220 cm mély volt. Betöltéséből szintén került elő sgra ffito-díszes kerámia-töredék.

¹⁹ Gerelyes–Feld 1986, 176–177

²⁰ Gerelyes–Feld 1986, 1985. 167. 4. kép 4–5.

²¹ Szekszárd Béni Balogh Ádám Múzeum ltsz.: 79.3.1–2. Az adatért Parádi Nándornak tartozom köszönettel.

8. kép Sgraffito-díszes talpastál töredék a 13. árok 2. sz. gödréből
 Abb. 8. Fragment einer sgraffitoverzierten Fußschüssel aus der Grube 2 des Grabens 13.

Leletanyag

Talpastálak

Vörös anyagú, lekerekített peremű talpastál peremtöredéke. Belső oldalán fehér engobe alapozás fölött halványzöld mázalapon bekarcolt sgraffito-minta látható; sötétzölddel kontúrozott és barnával pettyezett elhegyesedő végű levél, belsejében az erezetet utánozó bekarcolt díszítés.²² (8. kép)

A töredék alapján úgy tűnik, hogy mintája pontosan megegyezik a XX/A. 1. sz. gödrében leírt talpastál díszítésével, csak a bekarcolt levelet körülvevő sötétzöld máz felvitelében van különbség.

2. A gödör betöltéséből még két talpastál peremtöredéke került elő, sárga, ill. sötétzöld mázasak.

²² A gödör leletanyaga a simontornyai Vármúzeumban van beletárolva 86. OZ. 86.60.1–22. leltári számokon

Fazekak

Az együttesben zömében a fenti elemzésben leírt fazekak 1. és 2. csoportjába tartozó darabok voltak.

Kancsók

Három darab, ugyancsak a fentiekben elemezett felsőnyéki típusú kancsó töredék került elő.

Kályhaszemek

A gödörben nagy számban találtunk pohár alakú kályhaszem töredékeket, valamint egy darab hagyma alakú töredéket. A 13. árok 2. sz. gödrének korát az előkerült kerámatípusok – a talpastálak, valamint a pohár alakú kályhaszemek – alapján a hódoltság korára kell helyeznünk. Ezen belül a 16. sz. második felére jellemző felsőnyéki típusú kancsó miatt betöltésének valószínű idejeként a 16. sz. második felét, a hódoltság korának első szakaszát kell megjelölnünk.

Összefoglalás

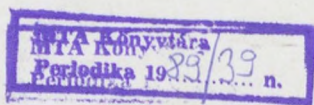
A fenti elemzés alapján bizonyosnak látszik, hogy Ozorán a sgraffito-díszes kerámia valóban csak a hódoltság korának első szakaszában, a 16. sz. 40-es éveitől a 80-as évek végéig, esetlegesen a 15 éves háborúig volt használatban. Ezt bizonyítják a fent elemzett együttesek, melyek korát – részben az előkerült egyéb kerámatípusok, részben a XX/A szelvény 1. sz. gödrében talált I. Ferdinánd korabeli hamis denár miatt – egyértelműen e szűkebb időhatárok közé helyezhetjük. Közvetve ezt igazolja az a tény is, hogy a megbízhatóan a 17. sz.-ra keltezhető ozorai szemétgödörökből sgraffito-díszes kerámia még töredékeiben sem került elő.²³

Az Ozorán talált darabok tehát e tárgytypus 16. sz.-i keltezését erősítik meg, de természetesen továbbra sem zárhatjuk ki teljesen a sgraffito-díszes kerámia 17. sz.-i továbbélésének lehetőségét. Az ozorai sgraffito-díszes tálak párhuzamai egymástól viszonylag távol eső lelőhelyekről ismertek, így Budáról, Szolnokról, Belgrádból. Az egyes darabok olyan nagyfokú hasonlóságot mutatnak – például a 13. árok 2. gödrében talált töredék a budavári palota 75/14. gödrében előkerült tállal –, hogy esetükben – természetesen egyéb bizonyíték híján csak feltételezen – azonos műhelyre kell gondolnunk. A szinte teljesen azonos tárgyaknak ilyen fokú szóródása alapján feltételezhetjük, hogy a sgraffito-díszes talpastálakat egy központi helyen készítették (Belgrádban, vagy esetlegesen Budán²⁴), és kereskedelmi úton kerültek a távolabbi helységekbe. A kutatás jelenlegi állása alapján ma még nem köthetjük e kerámia típust egy meghatározott etnikumhoz.²⁵

²³ Gerelyes – Feld 1986, 161 – 182.

²⁴ Fekete 1944, 84. Bizonyítható, hogy a budavári palotában dolgoztak török fazekasmesterek, az azonban, hogy esetleg sgraffito-díszes tálakat is készítettek volna, csak feltételezés.

²⁵ Soproni Olivér a sgraffito-díszes kerámiát az örmény kereskedők használati tárgyainak tartja, állítása azonban nem kellőképpen bizonyított. Vö. Soproni 1981, 52. Az Ozorán feltárt sgraffito-díszes tálak bizonyosan a török helyőrség használati tárgyai voltak. Ugyancsak megkérdőjelezi az örmények szerepét Kovács Gyöngyi is, aki a gazdag szolgánoki sgraffito-díszes kerámianyagot szintén a törökök használati tárgyainak tartja. Vö. Kovács 1984, 26.

BIBLIOGRÁFIA

- BIRTAŠEVIĆ 1970. *Birtašević, M.* Srednojovekovna keremika. Beograd 1970.
- FEKETE 1944. *Fekete, L.* Budapest a törökkorban. Budapest története III. Budapest 1944.
- FELD – GERELYES 1985. *Feld, I. – Gerelyes, I.* Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 1885. 163–184.
- GERELYES 1980. *Gerelyes, I.* Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi törökkori palánkvár ásatásáról. *ArchÉrt* 107(1980) 102–112.
- GERELYES 1986. *Gerelyes, I.* Adatok a sgraffito-díszes török kerámia keltezéséhez. *Keletkutatás* 1986. ősz. 69–84.
- GERELYES 1987. *Gerelyes, I.* Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972–1981). *BudRég* XXVII. s. a.
- GERELYES – FELD 1986. *Gerelyes, I. – Feld, I.* Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 1986. s. 161–182.
- GERŐ 1978. *Gerő, Gy.* Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und Importierte Waren. Fifth International Congress of Turkich Art. Budapest 1978. 347–362.
- HOLL – PARÁDI 1982. *Holl, I. – Parádi, N.* Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest 1982.
- KOPPÁNY 1979. *Koppány, T.* Filippo Scolari ozorai vára. *Műemlékvédelem* 23(1979) 193–203.
- KOVÁCS 1984. *Kovács, Gy.* Török kerámia Szolnokon. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- SOPRONI 1981. *Soproni, O.* A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiája. Budapest, 1981.

TÜRKISCHE SGRAFFITOVERZIERTE KERAMIK AUS DEM BURGKASTELL VON OZORA

Die sgraffitoverzierte Keramik gelangte auf einen langen Weg, durch mehrfache Überleitungen nach Ungarn. Diese Verzierungsart läßt sich chronologisch bis zum 8–9. Jh., territorial bis zum Nahen Osten zurückführen. Bei uns ist sie eindeutig an die Türkenzeit zu binden, eine genauere Datierung innerhalb dieser Periode bleibt aber noch eine ungelöste Frage. Die Verlegung dieses Keramikyps zwischen engere Zeitgrenzen wäre auch von zwei Gesichtspunkten aus wichtig. Sie würde zum Teil die Erforschung des ethnischen Hintergrundes der sgraffitoverzierten Gefäße befördern, zum Teil könnte sie auch zur genaueren Datierung der im selben Zeitalter vorkommenden übrigen Keramiktypen beitragen.

Die Gebrauchszeit der sgraffitoverzierten Fußschüsseln pflegten wir im ungarischen Gebiet im allgemeine in die zweite Hälfte des 16. Jh. aus dem Bedenken zu setzen, daß im ausgehenden 16. Jh. dieser Schüsseltyp in der von den Türken eroberten Burg von Eger unbekannt ist.¹ Neulich tauchte auch die Möglichkeit der Datierung der sgraffitoverzierten Gefäße auf den Beginn des 17. Jh. auf.²

Die Abhandlung analysiert die im Gebiet des von 1545 bis 1686 kontinuierlich in türkischer Hand befindlichen Burgkastells von Ozora³ zum Vorschein gekommenen, sgraffitoverzierten türkischen Fußschüsseln. In Ozora wurde dieser Gefäßtyp innerhalb des reichen türkenzeitlichen Fundmaterials nur in geringer Zahl zutage gefördert. Dieser Typ wurde im Fundkomplex von zwei Gruben gefunden. Das Fundmaterial der beiden Gruben wurde wegen der in ihnen erschlossenen, gut datierbaren Funde veröffentlicht.

I. In der Grube 1 des Blockes XX/A wurde eine fast unversehrte, sgraffitoverzierte Fußschüssel gefunden. (Abb. 2) Die Zeit der Grube kann neben den erschlossenen sonstigen Keramiktypen, auf Grund des hier gefundenen Denars aus der Zeit des Königs Ferdinand mit der Jahreszahl 1550 gut bestimmt werden.

II. Auf die zweite Hälfte des 16. Jh. konnte auch die Grube 2 des Grabens 13 datiert werden, aus der ebenfalls Fragmente einer sgraffitoverzten Fußschüssel ans Tageslicht kamen. (Abb. 8)

Die in Ozora gefundenen Stücke bekräftigen die Datierung dieses Gegenstandstyps auf das 16. Jh., jedoch können wir auch weiterhin die Möglichkeit des Weiterlebens der sgraffitoverzierten Keramik bis ins 17. Jh. auch nicht völlig ausschließen.

Die Parallelen der sgraffitoverzierten Schüsseln von Ozora sind aus voneinander verhältnismäßig weit gelegenen Fundorten bekannt, so aus Buda, Szolnok und Beograd. Einzelne Stücke zeigen eine so große Ähnlichkeit – wie z. B. die Fragmente von Buda und Ozora, (Abb. 3–4) daß wir in ihrem Fall auf die gemeinsame Werkstätte denken müssen. Auf Grund der so großen Streuung der fast gleichen

Gegenstände können wir voraussetzen, daß die im ungarischen Gebiet zum Vorschein gekommen, sgraffitoverzierten Schüsseln an einer Zentralstelle erzeugt wurden (in Beograd oder eventuell in Buda) und auf dem Handelswege in entfernter gelegene Ortschaften gelangt sind. Auf Grund des gegenwärtigen Standes der Forschung können wir diesen Keramiktyp heute noch nicht an eine bestimmte ethnische Gruppe binden. Eins steht fest, daß dieser Typ in Ungarn mit der Zeit der Türkenherrschaft erscheint und war vor allem in ihrem ersten Abschnitt, in der zweiten Hälfte des 16. Jh. bzw. zu Beginn des 17. Jh. in Gebrauch.

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató

Műszaki szerkesztő: Sugár László

Készült az MSZ 5601 — 59 szabvány szerint

B/5 alakban 23,6 A/5 iv terjedelemben, 800 példányban

88/3354 Franklin nyomda. Budapest. Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

